

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ 2024 1 (117)

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

1(117)

TÜRKİSTAN-TÜRKİSTAN
2024

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

№ 1 (117), 2024

Қаңтар-ақпан-наурыз / Ocak-Şubat-Mart

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы
және ақпараттық агенттігінде тіркелген.

Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж. Халықаралық рецензияланатын журнал.

Индекстер: ROOTINDEXING, Akademic Resource Index ResearchBib, Directory of
Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve
Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında
55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır. Uluslararası hakemli bir dergidir.

Tarama index: ROOTINDEXING, Akademic Resource Index ResearchBib, Directory of
Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography

Шығарылымның сарапшылары:

Док., проф. Жасим Авжы (Мармара университеті – Түркия), док., проф. Сонел Восналы (Текирдаг Намык Кемал университеті – Түркия), док., доц. Шерзод Нормуминов (Өзбекстан-Финляндия педагогикалық институты – Өзбекстан), доц., док. Жанар Әбдігаппарова (Назарбаев университеті – Қазақстан), доц., док. Омер Аксой (Тракия университеті – Түркия), док. Үміт Қыдырбаева (Адама Мишкевич университеті – Польша), док. Қарлығаш Әшірханова (Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті – Қазақстан), док. Хусейн Каба (Әлішер Науаи атындағы Өзбек тілі мен әдебиеті университеті – Өзбекстан), док. Мерве Йорылмаз Кахве (Маниса Желал Байар университеті), док. Вахдет Таракчы (Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті – Қазақстан), док. Айнұр Ахметова (Еуразия ғылыми-зерттеу институты – Қазақстан), док. Сердар Дағыстан (Қырғызстан-Түркия Манас университеті – Қырғызстан), док. Утку Мехмет Өден (Қырқларели университеті – Түркия), Dr. Фикри Айдемир (Ташкент мемлекеттік Шығыстану университеті – Өзбекстан).

Türkistan/Türkistan

2024

АХМЕТ ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТИ

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

ТЮРКОЛОГИЯ TURCOLOGY

№1 (117), 2024

Январ-февраль-март / January-February-March

Журнал зарегистрирован Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию РК свидетельство о постановке на учет периодического печетного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г. Международный рецензируемый журнал.

Индексы: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography

The journal is registered in the periodical and news agency of the Information and Communication Committee of the Ministry of Investment and Development of the RK with No:5597-Zh 18.II.2005 is an international peer-reviewed journal.

Scanned indexes: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography

Bu Sayının Hakemleri:

Prof. Dr. Casim AVCI (Marmara Üniversitesi – Türkiye), Prof. Dr. Sonel BOSNALI (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Şerzod NORMUMINOV (Özbekistan-Finlandiya Pedagoji Enstitüsü – Özbekistan), Doç. Dr. Zhanar ABDĠGAPBAROVA (Nazarbayev Üniversitesi – Kazakistan), Doç. Dr. Ömer AKSOY (Trakya Üniversitesi – Türkiye), Dr. Umit KYDYRBAYEVA (Adam Mickiewicz Üniversitesi – Polonya), Dr. Karlygash ASHIRKHANOVA (Kh. Dosmukhamedov Atyrau Üniversitesi – Kazakistan), Dr. Hüseyin KABA (Alisher Navoiy Ozbek dili ve adobiyoti universiteti – Özbekistan), Dr. Merve YORULMAZ KAHVE (Manisa Celâl Bayar Üniversitesi – Türkiye), Dr. Vahdet TARAQÇI (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi – Kazakistan), Dr. Ainur AKHMETOVA (Avrasya Araştırma Enstitüsü – Kazakistan), Dr. Serdar DAĞISTAN (Kirgizistan-Türkiye Manas Üniversitesi – Kirgizistan), Dr. Utku Mehmet ÖDEN (Kırklareli Üniversitesi – Türkiye), Dr. Fikri AYDEMİR (Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi – Özbekistan).

Туркестан/Turkestan

2024

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАС РЕДАКТОР

доктор, профессор Бүлент Байрам

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

PhD доктор Мадина Молдашева

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жұпар Танауова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ ҚҰРАМЫ

Ыбраев Шакимашрип	– ф.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Демир Нуреттин	– док., проф. (Хажеттепе университеті, Анкара)
Экижи Метин	– док., проф. (Эге университеті, Түркия)
Райхл Карл	– док., проф. (Бонн университеті, Германия)
Қоңыратбаев	– ф.ғ.д., проф. (Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Қазақстан)
Тынысбек	
Құрманбайұлы	– ф.ғ.д., проф. (Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Қазақстан)
Шерубай	
Түрсүн Хазіретәлі	– т.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕСТІҢ ҚҰРАМЫ

Челик Юксел	– док., проф. (Мармара университеті, Түркия)
Садыков Ташполот	– ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Қырғызстан)
Егоров Николай	– ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Ресей Федерациясы)
Ағжа Феррух	– док., проф. (Эскишехир Османгази университеті, Түркия)
Гүл Булент	– док., проф. (Эскишехир Османгази университеті, Түркия)
Елеуов Мадияр	– т.ғ.д., проф. (Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан)
Кенжетәев Досай	– филос.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Габибейли Иса	– док., проф. (Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы, Әзербайжан)
Алдаш Айманкүл	– ф.ғ.д., проф. (А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан)
Рахманов Насимхон	– ф.ғ.д., проф. (Өзбекстан Ұлттық университеті, Өзбекстан)
Йылдырым Күршат	– док., проф. (Стамбұл университеті, Түркия)
Қынажы Баран Жемиле	– док., доц. (Анкара Қажы Байрам Вели университеті, Түркия)
Әбжет Бақыт	– ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Әуесбаева Пакизат	– ф.ғ.к., доц. (М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан)
Қошанова Нағима	– ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Мараш Ласло	– PhD (Амстердам университеті, Нидерланд)
Журакузиев Нодирбек	– PhD (Ә.Науаи атындағы өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Өзбекстан)

SAHİBİ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

EDİTÖR
Prof. Dr. Bülent Bayram

EDİTÖR YARDIMCISI
Dr. Madina Moldasheva

SEKRETER
Jupar Tanauova

YAYIN KURULU

İbrayev Shakimashrip	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Demir Nurettin	– Prof. Dr. (Hacettepe Üniversitesi, Türkiye)
Ekici Metin	– Prof. Dr. (Ege Üniversitesi, Türkiye)
Reichl Karl	– Prof. Dr. (Bonn Üniversitesi, Almanya)
Konyratbayev Tynysbek	– Prof. Dr. (Uluslararası Turizm ve Otelcilik Üniversitesi, Kazakistan)
Kurmanbayuli Şerubai	– Prof. Dr. (L.N. Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)
Tursun Haziretali	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)

DANIŞMA KURULU

Çelik Yüksel	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, Türkiye)
Sadykov Taşpolot	– Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Kırgızistan)
Yegorov Nikolay	– Prof. Dr. (Dilbilim Enstitüsü, Rusya Federasyonu)
Ağca Ferruh	– Prof. Dr. (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye)
Gül Bülent	– Prof. Dr. (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye)
Eleuov Madiyar	– Prof. Dr. (Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)
Kenzhetayev Dossay	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Gabibeyli İsa	– Prof. Dr. (Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Azerbaycan)
Aldaş Aymankul	– Prof. Dr. (A. Baitursynov Dilbilim Enstitüsü, Kazakistan)
Rakhmanov Nasimhon	– Prof. Dr. (Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan)
Yıldırım Kürşat	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Kınacı Baran Cemile	– Doç. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye)
Abjet Bakıt	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Auesbayeva Pakizat	– Doç. Dr. (M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Kazakistan)
Koşanova Nagima	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Maraş Laszlo	– Dr. (Amsterdam Üniversitesi, Hollanda)
Zhurakuziev Nodirbek	– Dr. (A. Navai Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan)

OWNER

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Dr. Bülent Bayram

ASSOCIATE EDITOR

Dr. Madina Moldasheva

EXECUTIVE SECRETARY

Zhupar Tanauova

EDITORIAL BOARD

Ibrayev Shakimashrip	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Demir Nurettin	– Prof. Dr. (Hacettepe University, Turkey)
Ekizhi Metin	– Prof. Dr. (Ege University, Turkey)
Reichl Carl	– Prof. Dr. (Bonn University, Germany)
Konyratbaev Tynysbek	– Prof. Dr. (International University of Tourism and Hospitality, Kazakhstan)
Kurmanbayuly Sherubai	– Prof. Dr. (L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan)
Tursun Khazretali	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)

ADVISORY BOARD

Çelik Yüksel	– Prof. Dr. (Marmara University, Turkey)
Sadykov Tashpolot	– Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Kyrgyzstan)
Egorov Nikolay	– Prof. Dr. (Institute of Linguistics, Russian Federation)
Agzha Ferrukh	– Prof. Dr. (Eskisehir Osmangazi University, Turkey)
Gul Bulent	– Prof. Dr. (Eskisehir Osmangazi University, Turkey)
Eleuov Madiyar	– Prof. Dr. (Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan)
Кенжетеев Досай	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Габібейли Иса	– Prof. Dr. (Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan)
Aldash Aimankul	– Prof. Dr. (A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan)
Rakhmanov Nasimkhon	– Prof. Dr. (National University of Uzbekistan, Uzbekistan)
Yildirim Kurshat	– Prof. Dr. (Istanbul University, Turkey)
Kinazhi Baran	– Doç. Dr. (University Ankara Hadji Bayram Veli, Turkey)
Zhemile	
Abzhet Bakyt	– Doç. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Auesbayeva Pakizat	– Doç. Dr. (M. Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan)
Koshanova Nagima	– Doç. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Marash Laszlo	– PhD (Amsterdam University, Netherlands)
Zhurakuziev Nodirbek	– PhD (A.Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Uzbekistan)

УЧРЕДИТЕЛЬ

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор, профессор Булент Байрам

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

доктор PhD Мадина Молдашева

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жупар Танауова

СОСТАВ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Ибраев Шакимашрип	–	д.ф.н., проф. (университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Демир Нуреттин	–	док., проф. (университет Хажеттепе, Турция)
Экижи Метин	–	док., проф. (университет Эге, Турция)
Райхл Карл	–	док., проф. (университет Бонн, Германия)
Коныратбаев	–	д.ф.н., проф. (Международный университет туризма и гостеприимства, Казахстан)
Тынысбек		гостеприимства, Казахстан)
Курманбайулы	–	д.ф.н., проф. (Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан)
Шерубай		им. Л.Н. Гумилева, Казахстан)
Турсун Хазретали	–	д.и.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)

СОСТАВ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Челик Юксел	–	док., проф. (Университет Мармара, Турция)
Садыков Ташполот	–	д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Кыргызстан)
Егоров Николай	–	д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Российская Федерация)
Агжа Феррух	–	док., проф. (Эскишехирский университет Османгази, Турция)
Гюл Бюлент	–	док., проф. (Эскишехирский университет Османгази, Турция)
Елеуов Мадияр	–	д.и.н., проф. (Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан)
Кенжетаяев Досай	–	д.филос.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Габибейли Иса	–	док., проф. (Азербайджанская Национальная Академия Наук, Азербайджан)
Алдаш Айманкуль	–	д.ф.н., проф. (Институт языкознания им. А.Байтурсынова, Казахстан)
Рахманов Насимхон	–	д.ф.н., проф. (Национальный университет Узбекистана, Узбекистан)
Йылдырым Кюршат	–	док., проф. (Стамбульский университет, Турция)
Кынажы Баран Жемиле	–	док., доц. (Университет Анкары Хаджи Байрам Вели, Турция)
Абжет Бакыт	–	к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Ауесбаева Пакизат	–	к.ф.н., доц. (Институт литературы и искусства им. М. Ауэзова, Казахстан)
Кошанова Нагима	–	к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Мараш Ласло	–	PhD (Амстердамский университет, Нидерланды)
Журакузиев Нодирбек	–	(PhD (Университет узбекского языка и литературы им. А.Наваи, Узбекистан)

МАЗМҰНЫ * CONTENTS * İÇİNDEKİLER * СОДЕРЖАНИЕ

*ШАКИМАШРИП İБРАЕВ * SHAKIMASHRIP İBRAEV*

Юнус Эмре мұрасындағы сопылық мотивтердің Абай поэзиясындағы трансформациясы жайында

- On the Transformation of Sufi Motifs of the Yunus Emre Heritage in Abay's Poetry 1-14
Yunus Emre'nin Edebi Mirasındaki Sufilik Motiflerinin Abay'ın Manzum Eserlerine Yansımaları
О трансформации суфийских мотивов наследия Юнуса Эмре в поэзии Абая

*МЕХМЕТ HAZAR * MEHMET HAZAR*

Altayistik Bakışla Türkçede Zıt Ses Olayları-I: En Az Çaba Yasası

- Opposite Phonetic Events in Turkish with Altaistic Perspective-I: The Law of Least Effort 15-44
Түрік тіліндегі қарама қарсы дыбыс заңдары-I: ең аз күш құбылысының алтаистикалық деңгейде зерттелуі
Контрастные звуковые явления в турецком языке с точки зрения алтаистики-I: Закон наименьших усилий

*НУРЛАН МАНСУРОВ * NURLAN MANSUROV*

Қазақтың ұлттық танымындағы киелі сандар

- Sacred Numbers in Kazakh National Knowledge 45-59
Kazak Milli Bilgisinde Kutsal Sayılar
Сакральные числа в казахских национальных познаниях

*SENBЕК UTEBEKOV * СЕНБЕК УТЕБЕКОВ*

'Abdurahmān Özkendî'nin "Kıssa-i Dâstân-ı Çingiz Han ~ Hazret-i Mîr Têmür Dâstânının Beyânı" Kitabında Birinci Kişi Çokluk Emir-İstek Kipinin Biçimleri

- Forms of the First Person Imperative in the Book "Qissa-i Dastan-i Chingiz Khan ~ Khazret-i Mir Temur" by Abdurahman Ozkendi 61-85
Абдурахман Өзкендінің «Қисса-и дастан-ы Чингиз хан ~ Хазрет-и Мір Темүрнің дастанының баяны» атты кітабындағы бұйрық райдың бірінші жак формалары
Формы первой лица повелительного наклонения в книге Абдурахмана Өзкенди «Қисса-и дастан-ы Чингиз хана ~ Хазрет-и Мир Темур»

*ELYOR ALİMARDANO * ЭЛЁР АЛИМАРДАНОВ*

The Number of Vowels in the Uzbek and Turkman Dialects of the Khorazm Dialect Zone

- Хорезм диалектілік аймағының өзбек және түрікмен диалектілеріндегі дауысты дыбыстар саны 87-98
Harezm Diyalekt Bölgesindeki Özbek ve Türkmen Lehçelerinde Ünlü Sesbirimlerinin Sayısı
Число гласных в узбекском и туркманских диалектах Хоразмской диалектной зоны

ARUZHAN SHAKHMAN * APYЖAН ШAХMАН

Kazak Çizgi Filmlerinde Folklor Unsurlarının İncelenmesi: Kanbak Şal ve Dev Örneği

Investigation of Folklore Elements in Kazakh Cartoons: the Example of Kanbak
Shal and Giant

«Қанбақ шал мен дәу» мультфильмі үлгісінде қазақ мультфильмдеріндегі
фольклорлық элементтердің зерттелуі 99-118

Исследование элементов фольклора в казахских мультфильмах: на примере
мультфильма «Старик перекасти-поле и великан»

ŞAHİN ÇELER * ШAХИИ ЧЕЛЕР

XIV. ve XV. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz’de Türk-Haçlı Mücadelesi

Turkish-Crusader Struggle in the Eastern Mediterranean in the XIVth and XVth Centuries

XIV-XV ғ. Жерорта теңізі шығысындағы түріктердің крестшілермен күресі 119-133

Борьба турков с крестоносцами в восточном Средиземноморье XIV-XV вв.

İZABELLA OZER * ИЗАБЕЛЛА ОЗЕР

**Saha Kültüründe ‘Köpek’: Nikolay Neustroyev Hikayeleri Üzerinden Bir
Değerlendirme**

The Word “Dog” in Sakha (Yakut) Culture: an Evaluation Based on Nikolay Neustroyev’s
Stories

Сахалар (якуттар) мәдениетіндегі “ит” сөзі: Николай Неустроевтің әңгімелері
бойынша бағалау 135-157

Слово «собака» в культуре народа саха: анализ на основе рассказов
Николая Неустроева

Редактордан

Құрметті оқырмандар!

Сіздерге ұсынып отырған Түркология журналының 2024 жылғы №1 (117) санына Түркия, Қазақстан, Өзбекстан және Ресей Федерациясы ғалымдарының 8 мақаласы жарияланды. Тіл, әдебиет, фольклор және тарих салаларына қатысты жазылған мақалалар өзге зерттеуші-ғалымдардың назарын аударады деп ойлаймыз. Түрік әлемінің әртүрлі аймақтарынан келген, түркология саласына қатысты мақалалардан тұратын журналымыз бұл санында тақырып алуандығы мен географиясының кеңдігін одан ары жалғастырды. Мақсатымыз – «Түркология» журналының авторларымен және сапалы мақалаларымен әлемдік түркология зерттеулерінде назар аударатын басылым болуын қамтамасыз ету және түрік әлемінде саламызға қатысты болып жатқан қарқынды өзгерістерді анықтау және осы мәселелердің шешілуіне академиялық үлес қосу.

Шығарылымға үлес қосқан автор, сарапшы, аудармашы және дизайнер - барлық әріптестерімізге алғыс айтамыз.

Бас редактор

док., проф. Бүлент БАЙРАМ

Editörden

Saygıdeğer okurlar,

Türkoloji Dergisi'nin 117. sayısını sizlerle paylaşmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu sayıda Türkiye, Kazakistan, Özbekistan ve Rusya Federasyonu'ndan bilim insanlarının toplam sekiz makalesini sizlere sunmaktayız. Dil, edebiyat, folklor ve tarih alanlarında kaleme alınmış olan makalelerin araştırmacıların ilgisini çekeceği düşüncesindeyiz. Dergimiz, bu sayısında da özellikle Türk dünyasının farklı bölgelerinden bilim insanlarının farklı alanlarda kaleme aldığı makalelerden oluşan içeriğiyle konu ve coğrafya çeşitliliğini devam ettirmiştir. Amacımız Türkoloji Dergisi'nin yazarları, nitelikli makaleleri ile dünya Türkoloji araştırmalarında dikkat çeken bir yayım olmasını sağlamaktır. Bununla birlikte hızlı değişimlerin yaşandığı Türk dünyasının alanımızla ilgili sorunlarının tespiti ve bu sorunların çözümüne akademik katkı sağlamak da diğer önemli amacımızdır.

Bu sayının ortaya çıkmasında katkıda bulunan başta yazar ve hakemlerimiz olmak üzere değerli meslektaşlarıma ve bütün mesai arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Prof. Dr. Bülent BAYRAM

Editör

Шакимаширип ИБРАЕВ

филология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(shakimashrip.ibrayev@ayu.edu.kz) <https://orcid.org/0000-0003-3242-9496>

**ЮНУС ЭМРЕ МҰРАСЫНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ МОТИВТЕРДІҢ
АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖАЙЫНДА ***

Андатпа: Сопылық поэзияның тезаурусын құрайтын ашық (ғашық), дерт, мүскін, ғаріп, бейшара, жан (мен), тән (менікі, жанның мүлкі) сияқты сөздердің мотивтік бірліктерге негіздеме ретінде алынатын қызметі Юнус Эмре поэзиясына да, Абай мұрасына да тиесілі дәстүр. Солай бола тұра екі ақынның дүниетанымына және әлеуметтік контексте қолданысына қарай бұл сөздердің мәні өзінің символдық, таңбалық қызметімен оқшауланып тұрады. Юнус Эмре өлеңдерінде ғашық болудың, дертке шалдығудың, ел кезіп күн кешудің қиындығы сопылық дүниетанымға байланысты болса, Абайда бұл ұғымдардың бәрі де әлеуметтік жүк арқалайды. Абайдың дерті, жан-дүниесінің қиналған жайы, ғаріптік ахуалы тікeden тіке әлеуметтік жүйенің зардапты нәтижесі. Ашық поэзиясындағы ел қыдырған кезбеңнің бейнесі оның әрекетімен, дертті ахуалымен бірлікте пайымдалады. Кезбе тіршілік ақиқатты іздеген сопының образымен мағыналық үйлесім табады. Кеңістіктегі қаңғыбастың ғашығына қарай ұмтылысы ауыр тағдырмен, сағынышпен, қиындықпен, жүдеу тұрмыспен қосақталған. Кезбе тіршілік – рухани ізденістің, жоғын жоқтаған субъект өмірінің мәнін ашады. Абай болса бұларды символдық мағынаға ауыстырады: «ішем деп бейнет сусынын», «мендей ғаріп кез болса», «іштегі дертті жоярсың» сияқты өлең жолдары жан-дүниедегі қиналыстың мәнін таңбалық жүйемен жеткізген. Бейнелілігі ұқсас болғанымен, арқалайтын мағыналық жүктемесі басқаша. Мақалада Юнус Эмре поэзиясындағы мотивтердің Абай өлеңдеріндегі трансформациялық өзгерісі, әлеуметтік мәні қарастырылады.

Кілт сөздер: дәстүр, сопылық поэзия, мотив, ғашық, махаббат, дерт, ғаріп, жан, тән

* Келген күні: 15 ақпан 2024 ж. – Қабылданған күні: 13 наурыз 2024 ж.

Date of Arrival: 15 February 2024 – Date of Acceptance: 13 March 2024

Geliş Tarihi: 15 Şubat 2024 – Kabul Tarihi: 13 Mart 2024

Поступило в редакцию: 15 февраль 2023 г. – Принято в номер: 13 марта 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1437705

Shakimashrip IBRAEV

Doctor of philological sciences, professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan (shakimashrip.ibrayev@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0003-3242-9496>

ON THE TRANSFORMATION OF SUFI MOTIFS OF THE YUNUS EMRE HERITAGE IN ABAY'S POETRY

Abstract: The functions of words such as lover (beloved), suffering, helpless, destitute, poor soul (me) and body (mine, property of the soul), which constitute the thesaurus of Sufi poetry as the motivational units basis, is a tradition belonging to both Yunus Emre's poetry and Abay's heritage. However, depending on the worldview of the two poets and their use in the social context, the meaning of these words is isolated in their symbolic function. In Yunus Emre's poems, falling in love, immersion in suffering, and the hardships of experience while wandering around the country are associated with the Sufi worldview, but in Abay's, all these concepts carry a social load. Abay's passion, the pain of his soul, his alienation are direct consequences of the social system. In love poetry, the image of a wanderer wandering through the country is described together with his actions and sufferings. In its meaning it harmonizes with the image of the Sufi who seeks truth in wandering. The wanderer's search for the object of his love in the universe is accompanied by a complicated fate, longing, difficulties and obstacles. The wanderings reveal the essence of the subject's spiritual search and life, lamenting what cannot be found. Whereas Abay changes them to symbolic meaning: “if you drink, picture the drink”, “as strange as I am”, “remove the suffering inside me”. The essence of mental suffering in the poems is revealed through a system of symbols. Although the images are similar, the meaning behind them is different. The article examines the transformational change and social significance of motifs of Yunus Emre's poetry in Abay's poems.

Keywords: tradition, Sufi poetry, motif, beloved, love, suffering, strange, soul, body.

Кіріспе

Әдеби дәстүрдің жалғастығы және оның өзгеру үдерістері көркем шығарманың түрлі деңгейінде көрініс табатын құбылыс. Идея, тақырып, жанрлық түрлер сабақтастығынан бастап, болмысты көркемдік әдіспен және баяндаудың алуан түрлі тәсілімен игеруге дейінгі аралықта түрлі қырынан байқалатын құбылыстың сыры шығарма мазмұнынан да, формасынан да білінеді. Үдеріс – көпқабатты, көпсатылы. Солай бола тұра, қазіргі әдебиеттану ғылымының қолданыс

Юнус Эмре Мұрасындағы Сопылық Мотивтердің Абай Поэзиясындағы Трансформациясы Жайында

аясында «инварианттық құрылым», «минималды сюжет», «архетип», «морфологиялық үлгі» сияқты аспектілерде қарастыру алдыңғы қатарға шықты (Слаутин & Пимонов, 2018, 15-19-б.). Мұның себебі осы ұғымдардың фольклорға да, әдебиетке де ортақ болғандығы ғана емес, мәселенің шығармашылық психологиямен, ойлаудың ұлттық дәстүрлік сипатымен байланысты табиғатынан өрбитіндігінде.

Түркі халықтарының сопылық поэзиясының әдеби-көркемдік дәстүрінде осындай тереңнен тамыр тартып жатқан құрылымдық жүйеге жинақталатын ұғымдардың бары байқалады. Осы ретте Юнус Эмре және Абай поэзиясында орын алған сопылық мотивтердің мәнін, олардың өзгерген қызметін қарастырудың маңыздылығы тарихи ретроспективалық аспектіде шешімін табатын болады.

Мақалада әдеби дәстүрдің осы бір мәселесі Юнус Эмре және Абай поэзиясындағы сабақтастығы және оның заманмен, ақынның тұлғалық ерекшеліктерімен байланысты өзгерісі қарастырылады.

Талдау мен нәтижелер

Юнус Эмре – XIII–XIV ғасырларда, шамамен 1250 ж. туып, 1320 ж. қайтыс болған деп белгіленіп жүрген, ашық поэзиясының негізін салған ақын. Сопылық поэзияның түрік тіліндегі дәстүрін қалыптастыруға ерекше ықпалы болған. Өмірі аңызға толы. Сопылардың шейхы Тапдуктың шәкірті ретінде өмірін сопылықпен өткізіп, ел аралап жүргенін тарихи деректер де, өлеңдерінің мазмұны да айғақтап көрсетеді.

Юнус Эмренің шығармашылығы сопылық дүниетаныммен және сопылық поэзияның дәстүрімен тікелей байланысты. Өлеңдерінің негізгі мотиві, символикалық мәні, көркемдік-эстетикалық өрнегі осы дәстүрмен астасып жатыр. Тұтастай алғанда, идеясы мен құрылымдық жүйесінде сопылық үлгі басымдыққа ие.

Енді XIX ғасырда өмір сүрген Абай поэзиясының дәстүріне келетін болсақ, арада бес ғасыр өткен. Бұл әдеби дәстүр үшін аз уақыт емес. Көп мәселе өзгеруге тиісті. Себебі тарихи алғышарттар да, әлеуметтік орта да, эстетикалық талғам да басқа. Өзгеріс – тарихи және көркемдік дамудың нәтижесі екені анық.

Алайда бір мәселеге көз жеткізуге болады. Болмысты эстетикалық тұрғыдан игеру, оны бейнелеп берудің жолы алдымен дәстүр аясында жүзеге асатыны, жаңаның көбіне-көп бұрынғы барды өзгерту арқылы орнығатыны байқалып тұрады. Бұған Юнус Эмре мен Абай поэзиясындағы символикалық мотивтердің, таңбалық мәні бар

ұғымдардың, инварианттық құрылымдардың мағыналық жағынан өзгеру жолдары айқын дәлел бола алады.

Алдымен екі ақынның да поэзиясында доминанттық мәнге ие болған мотивтерге келейік. Олар:

1. Ақынның өз жан-дүниесіне үңіліп, болмыстың жауабын ішкі дүниесінен іздеуі;
2. Алланың адамзатты махаббатпен жаратқандығына махаббатпен қайрылу. Бұл ақиқатқа, адамшылыққа, әділдікке ұмтылудың қозғаушы күші;
3. Өмірдің мәнін бақилыққа қарап пайымдау. «Мен» және «менікі» ұғымдарының бөлінетінін сезіну, соған қарай жанның азығын көзі тірісінде қамдау.

Сопылық поэзияның өзегіне айналған бұл ұғымдардың мағыналық тірегі – сенімге негізделгендігі. Ақын үшін бұлар өлеңнің арқауы, арқалар жүгі ғана емес, ең алдымен өзінің жан-дүниесін ретке келтіретін, айтар ойы мен сезімінің шынайы болмысын танытатын тұсы. Жаратушыны тану мен соған қарай махаббатпен ұмтылыстың мәні ойды, ниетті, әрекетті пендешілік ұғымдардан оқшаулап, ақиқат жолына бағыштаумен байланысты. Ақиқат жолы – Алланы, Алланың махаббатпен жаратқандарын, өмір мен өлімнің арақатысын, шектеулі уақыттың (өмірдің) шектеусіз уақытқа (өлім) ұласуын тану: соған жүрегімен, ойымен ұмтылыс жасау, үнемі ізденісте болу.

Бұл ұғымдардың ең басында – Жаратушының дидарына ғашық болу, махаббат жолына біржола берілу тұрады. Алла Тағаланың махаббатпен жаратқан адамзаты оған махаббатпен қайтуы тиіс. Махаббат жолына түскен сопы ниетін де, әділетті ісін де, өзгелермен қарым-қатынасын да, қайғы-қасіретін де, шеккен азабын да осы жолмен байланыстырады.

Ашық (ғашық, ашуг) поэзиясының өкілдерін осылай атаудың мәнінде оның қандай жолда екені және ақындық миссиясының түйінді тұсы жинақталған. Юнус Эмре – ашық поэзиясының көрнекті өкілі және оның негізін салған ақын. Ашық поэзиясы әлі күнге дейін Кавказда, Кіші Азияда жалғасып келе жатқан әдеби дәстүр. Әрине, оның айтарлықтай трансформациялық өзгеріске ұшырағаны анық. Көбіне халық ақындарының өкілдерін атау үшін қолданылатын термин сөздің мағынасын береді (Шилин, 2019, 47-б.).

Ашық (aşk) сөзінің ашық поэзиясындағы қолданылысының коннотативті өрісі көбіне-көп *derpmi (derdli)* болу және мүскін,

Юнус Эмре Мұрасындағы Сопылық Мотивтердің Абай Поэзиясындағы Трансформациясы Жайында

бейшара, диуана (derviş), ғаріп жағдайына түсу сияқты ұғымдармен үстемелейді. Жанның азығын іздеген жан «дүниеге дос» (Абай) бола алмайды (Ахметбекова, 2011, 81-б.). Сөйтіп күйзелістің мәнін ашатын сөздер мен жағдаяттар өзара байланысты ұғымдардың бір-біріне жалғасқан континуумдық жиынтығы болып шығады. Себебі ғашықтық – қайғылы, уайымды дертке шалдығу, душар болған жағдайдың ауыртпалығын көтеру түсінігімен қарайлас мағынамен қосарласады. Ал енді осы жағдайдың әрекетке көшкендегі сипаты жұпынылықпен, диуаналықпен, ғаріптікпен бір өріске қойылуда.

Сөйтіп ғашық болу – дертке ұшырау, азабын тарту, уайымға түсу үдерістерінің адамды ғаріптік жағдайға түсіретіні алдыңғы екі ұғымнан туындайды. Дертке ұшыраған субъектінің байыз таппайынтызарлықта, қайғылы халде жүруі енді келіп бұл өмірдің қызығын тәркі еткен бейшара, мүскін жағдайға түскен, ғаріп ахуалды білдіреді.

Сопылық поэзиядағы махаббаттың тиімді әрекетке көшкен сипаты дерттенуді және ғаріптік күй кешкен жағдайды алуан түрлі нюанстарымен қоса сезімге, бейнелі көріністерге және таңбалық мағынаға жүктейді. Сөйтіп, поэзия бұл үдерістерге жан-дүниенің іштей арпалысқа түскен қозғалысын дарытады. Болып жатқан ситуациялардың баламасы, сезінерліктей бейнелі атауы сөздердің символдық мәнімен өрелеседі.

Сорпылық поэзияның тезаурусын құрайтын бұл сөздердің символдық мәні алуан түрлі контексте қолданылу барысында адамның көңіл-күйін, сезімін, жүрек түбінен қозғалған сырын ашуға тірек ұғымдар ретінде алынады. Жан-дүниенің тебіренісі бұл өмірдің де, басқа дүниенің де мағынасымен, мистикалық ұғымдарымен беттестіріледі.

Субъектінің өз жан-дүниесіне үңілуі ең алдымен өзіне, одан кейін өзгелерге, әлеуметтік ортаға, адамгершілік нормаларға, Жаратушыға деген сенімі мен сезіміне ақыл жеткенше жауап іздеумен бірлікте өлшенеді. Бұл үдеріс сан сауалдарға жауап іздеу, белгісіз дүниеге қарай ұмтылу түрінде көрініс береді.

Бір қызығы, жауап іздеу – сыр ақтару, жан қиналысын жеткізу, өзінің нендей күйге түскенін айшықтаумен бірге өріледі. Бұл ретте жанның қиналысы тәнге беріледі.

Ал тән болса, аяусыз жапа шегеді. Ғаріп күйге түскен тән дәруіштің жұпыны тіршілігіне көшеді. Ел кезген, ішер тамағы, қонар жері белгісіз диуана тіршілік шын мәнінде ғаріптікпен үйлесіп тұр.

Юнус Эмре поэзиясында сопылық дүниетанымға сәйкес тән – жанның «мүлкі». Қожа Ахмет Йасауи хикметтеріндегі «жан мүлкі» ұғымы *дүние, меншік зат* мағынасында тәнді меңзеп отыр (Ахметбекова, 2011, 67-б.).

Жан мен тәннің бөлінісі – «мен» (жан) және «менікі» (тән) ұғымдарының жіктелуіне әкелетін үдеріс. Бұл үдеріс «тұлғаның жинақталуына», «меннің» сипатын арнайы пайымдауына алып келетін жағдайға ұласады.

Сопы өз «менін» түрлі субстанцияда пайымдай бастайды.

Пайымдау – бейсанамен де, бұлардың арасындағы тепе-теңдікпен де жүзеге асырылатын психологиялық факторға айналады (Юнг, 2013, 117-б.). Сондықтан болар, «мен» және «менікі» аса күрделі діни психологиялық ұғымдардың құрылымдық жүйесіне қарай жіктеледі.

Ясауидегі «жан ғылымы» және «тән ғылымы» осындай жіктелу барысында өз алдына жүйеленген құбылыс. Оның төркіні «дүниенің көрінген хәм көрінбеген сырымен» (Абай) сабақтасып жатыр (Мырзахметұлы, 2008, 63-б.).

«Меннің» осы өмірдегі жағдайы Юнус Эмре поэзиясында асқан қиындыққа ұшырайды. Қиындықты тәннің қиналысынан көруге болады.

Ben yürürüm yana yana
Aşk boyadı beni kana
Ne akilem ne divâne
Gel gör beni aşk neyledi (Боролина & Оганова, 2010, 14-б.).

Сөзбе-сөз мәні:

Мен жүрермін күйіп-жанып,
Ғашықтық мені қанға бояды,
Ақылымнан, есімнен адастырған
Кел, көр ғашықтық мені не істеді.

Жаратушыға деген махаббат сезімнен, бейсанадан, ішкі жандүниеден өткізіліп жатқан психологиялық үдерістердің нәтижесі. Қанға боялу – ғашықтықтың жанға батқан азабы. Бірақ бұл азап тәнде болатын көрініспен берілген.

Санадан тыс субстанцияны тану мен сезіну жанмен де, тәнмен де қатар жүріп жатқан үдеріс. Солай бола тұра қиналыстың қозғаушы

ЮНУС ЭМРЕ МҮРАСЫНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ МОТИВТЕРДІҢ АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖАЙЫНДА

күші тән емес, жан болғандықтан «жанның мүлкі» қанға боялады. Күйіп-жануды, ақылдан адасып, естен тануды тән арқылы сезінуге болады. Жанның жағдайын «денелеп білу» (Абай) тәндегі ахуалдан білінеді.

Енді келіп ғашықтықтан өрбіп шыққан дертті жағдай субъектіні түрлі-түрлі қинауға салғанда оның халі дүниелік мәселелерден оқшаулана бастайды. Ел-елді аралап кезу, байыз таппау, аскеттік ғұмыр кешу, тәнді ынсаппен шектеу жанның азығын қамдаумен тікелей сабақтасып жатқан түсініктер.

Miskin Yunus biçareyim

(Мүскін Юнус бишарамын) (Боролина & Оганова, 2010, 15-б.).

Немесе:

Derviş Yunus söyle sözü

(Дәруіш Юнус сөйлер сөзді) (Боролина & Оганова, 2010, 23-б.).

Bulunmaz derdime çare

(Дертіме дауа жоқ) (Боролина & Оганова, 2010, 13-б.).

Ақын дертінің себебі рухани кемелдікке жету. Емі тәнге керекті бұл дүниелік заттардан немесе түсініктерден табыла қоймайды. Сондықтан да жанның іздегеніне, азапты жолына оның мүлкі төзеді.

Ғашықтық пен дерттілік душар қылған ғаріптік, мүскін тіршілік субъект өмірінің мәнімен сабақтасады.

Экспрессема жанның ынтызарлығымен, қиналысымен, азап шегумен тікелей байланысып жатыр. Субъект – жай адам емес, әлеуметтік және рухани дертіне ем іздеген жан. Бұл дерт өзінікі ғана болмай, қоршаған ортаның, рухани ахуалдың, социум мінездемесінің нәтижесі ретінде, солардың ықпалынан болып жатқан үдерістер легі ретінде көрініс табады.

Ақынның жан дүниесіндегі иірімдер мен нюанстар рухани-әлеуметтік өріске осылай шығады. Психологиялық ахуалдың әсері мен қызығы өзгелерді де шарпып өтеді.

Алайда сопылық поэзия мен Абай поэзиясының ара-жігі осы тұста айқын ажыратылады. Атап айтқанда, сопылық мәтіндегі лексикалық бірлік ретінде көрініс тапқан осы сөздердің қолданысы және тақырыптық-семантикалық мәні діни-мистикалық сарынмен, бұл дүниелік емес түсініктермен астасып жатыр. Сөздердің символдық мәні хабарламаның көпқабатты, көпмағыналы үрдісі әрекеттің, ұмтылыстың

діни-сенім бағытында өрбитінін айғақтайды. Сопының көңіл-күйі осы сөздермен белгіленгенде ғана жай табады, бейнелі көрініске айналады.

Ал Абай поэзиясындағы қолданысы ақын және социум арақатысына қатысты ұғымнан өрбиді. Ғаріптік пен дерттілік – элеуметтік ортаның ақын жанына салған жараның нәтижесі. Рухани салмағы социуммен арақатынасқа байланысты таразыланған ұғым. Элеуметтік ортаның ақын дүниетанымындағы бейнесі көңіл көншітпейді. Ғаріптік те, дерттілік те, жапа шегу де осыдан өрбіп шығады.

Абай поэзиясында дәстүр сабақтастығы алдымен дүниетанымдық идеядан және рухани құндылықтардан көрінеді. Адамның Аллаға, одан Алланың жаратқандарына деген махаббаты, адамдар арасындағы қарым-қатынастың әділдікке, махаббатқа негізделуі – ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан мәңгілік идея, шынайы сенім.

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті (Абай.

Шығармаларының академиялық толық жинағы, I т., 2020, 409-б.).

Сопылық поэзияның арқауына айналған Аллаға ғашық болудың түйінді тұсы – махаббатқа махаббатпен қайырылу, әм махаббатпен жаратқандарын (адамзат) сүю. Мұның жолы – әділеттілік.

Абайдың жинақтауында бұл идея – сопының элеуметтік ортадан оқшауланған психологиясының негізі емес, элеуметтік қарым-қатынастың өзегіне айналуы тиіс ақиқат жолы. Идеяның прагматикалық аспектісі элеуметтік платформаға қойылған.

Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,

“Мені” мен “менікінің” мағнасы – екі.

“Мен” өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,

“Менікі” өлсе өлсін, оған бекі (Абай. Шығармаларының

академиялық толық жинағы, I т., 2020, 315-б.).

Сопының өз тарапынан оқшаулап алып шығатын «менін» Абай тағы да элеуметтік мәнімен бірге әмбеге ортақ, бәріміз білуге тиісті ақиқат деңгейіне көтеріп отыр. Астарында сопының ғана емес, кез келген тұлғаның дүниеге дос болмауын ескерту бар. Себебі ол – ертең қалатын дүние.

Юнус Эмре Мұрасындағы Сопылық Мотивтердің Абай Поэзиясындағы Трансформациясы Жайында

«Мен» болса «менікінің» жетегінде кетпеуі тиіс. Сопы үшін «мен» маңызды, оның жолында «менікі» жапа шегеді, кезбе тіршіліктің, жоқшылықтың азабын тартады.

Дәуріштің ел кезуі, қаңғып жүріп түрлі қиыншылықтарға тап болуы – дүниеге байланып, онымен дос болмағандықтан. Қиындық – саналы түрде таңдап алған ізденіс жолы (Боролина & Оганова, 2010, 6-б.).

Имандылық жолында жанды тэнге бас ұрғызбау аса маңызды орынға шығады. Әлеуметтік контексте ортаның саулығы мен рухани қуат-күші жанның осы өмірдегі тәнмен қосылған сипатына тәуелді.

«Махаббатсыз – дүние дос» болатын себебі сопылық поэзияда да, Абайда да «менікін» (жанның мүлкін) алға шығарудан.

Енді келіп осы ұғымдарды Абайдың *дерт* және *ғаріп* сөздерінің мәнімен өрелестіріп көрейік. Алдымен байқалатыны, Абайдың дерті – әлеуметтік жағдайлардан қоздап жатқан сөз дерті екені аңғарылады.

Өзгеге, көңілім, тоярысың,
Өлеңді қайтіп қоярысың.
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярысың (Ибраев, 2023, 16-б.).

Абайда «іште қайғы дерт пысып, көкіректі өрт қысып» шыдатпаған жағдай, сөзді айтқыштықтан гөрі, дертті басу екені ақындық рефлексияның көрінісі (Ибраев, 2023, 26-б.).

Ақынның дерті – емі жоқ, сөзі өтпейтін қоғамның ахуалынан туындаған сөз айту миссиясы. Бұл жағдай оны ғаріптің күйін кешкен, жанын азапқа салған ауырлығымен мазалайды.

Мендей ғаріп кез болса
Мойын салсын, ойлансын.
Қабыл көрсе сөзімді,
Кім таныса сол алсын (Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы, I т., 2020, 181-б.), – дейді.

Ғаріптің кез болуы – ел кезген дәуріштің жолаушылап жүрген жүрісін символикалық мәнімен жеткізеді. Айтылған сөздің адресатқа бармауы – кезбенің бейнесімен төркіндес. Қабылдаса да, қабылдамаса да, таныса да, танымаса да жолаушыдай өте шығатын жағдай.

Сөз айту дерті тағы да әлеуметтік кескіндемеге қойылған. Ақын тағдыры кезбе дуанаға ғаріп деп қарайтын ахуалмен бірдей. Дерттілік –

тыңдаушысы жоқ ақынды ғаріптікке салып, жан-дүниенің күйзелісіне алып келеді.

Абай бірінші қара сөзінде былай дейді: «Сопылық қылып, дін бағу? Жоқ, ол да болмайды, оған да тыныштық керек. Не көңілде, не көрген күнінде бір тыныштық жоқ, осы елге, осы жерде не қылған сопылық?» (Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы, II т., 2020, 49-б.).

Сопылық жолдың қыр-сырын, өз алдына бөлек жол екенін ақын анық біліп отыр. Оның «тыныштығының» қасында мына көңілдегі, көрген күніндегі тыныштығы жоқ тіршілік бұрынғыдан асып түскен.

Абайдың дәстүрлі сопылық поэзияның әлемін өз дәуірінің әлеуметтік келбетімен беттестіргендегі көркемдік өрнегі және идеясы замана бейнесінің ақиқатына қарай көшкенін көріп отырмыз. Ақын үшін өз уақытының ақиқаты қымбат.

Қорытынды

Уақыт өтті, заман өзгерді. Орталық Азияда Қожа Ахмет Ясауи, Сүлеймен Бақырғани, ал Анадолыда Юнус Эмре мұрасы арқылы кең қанат жайған сопылық поэзияның дәстүрі XIX ғасырда қазақ даласында түбегейлі өзгеріске ұшырады. Мұның айқын көрінісін Абай поэзиясы айшықтап шығады. Дертіне дауа іздеген, сөйтіп мүскін халге түскен Юнус Эмренің жанды азаптаған қайғысы Жаратушыға деген махаббатынан қанаттанса, Абайдың дерті және ғаріптігі – әлеуметтік ортаның зардабынан, соны кеселді мінездемеден айықтыру мақсатымен байланысты. Махаббатың Аллаға да, Алланың жаратқандарына да (адамзатқа) бағытталуы керектігі тұтастай пайымдалған. Әділеттілік бұл жолдың бағдаршамы болып қала бермек. Бұл – Хақ жолы. Сопылық поэзия мен Абай мұрасының әлеуметтік мәні өзгергенімен, структуралық бітімінде дәстүр ортақтығы сақталған деуге болады.

Арада бес ғасыр уақыт өтсе де болмысты эстетикалық тұрғыдан игеру дәстүрінде сабақтастық байқалады. Символдық мәні бар *ашық*, *дерт*, *ғаріп* сияқты сөздердің мәні субъектінің сезімі арқылы өрнектеліп қана қоймайды, жаңадан әлеуметтік контексте мазмұн үстемелейді. Атап айтқанда, бұрынғы діни жүктемесі бар ұғымдардың мәні келіп енді әлеуметтік мазмұнмен өрелеседі. Абайдың *дерті* және *ғаріптігі* әлеуметтік ортаның зардабынан болған ахуал. Алланың «махаббатпен жаратқан адамзатты» сүймек керектігі сол адамзаттың имани, ахлақтық келбетінің тазалығымен бірге болатын ұғым. Дерттілік пен ғаріптік әлеуметтік ортаның осы жағдайдан ауытқыған ахуалынан туындайды. Адамзатты сүю оның ахлақтық келбетімен, имани

Юнус Эмре Мұрасындағы Сопылық Мотивтердің Абай Поэзиясындағы Трансформациясы Жайында

құндылығымен бірлікте пайымдалатын түсініктердің континуумдық жалғасы болып шығады. Кеселді элеуметтік орта – ақынның дерті мен ғаріптігінің түпкі себебі, содан өрбіп жатқан ахуал. Юнус Эмре поэзиясындағы діни жағдаяттың мәні Абай шығармашылығында элеуметтік контексте мазмұндалған қызметімен ерекшеленеді.

Әдебиеттер

- Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық* (2020). – Т.1. Томды құрастырып баспаға дайындағандар: Матыжанов К.І., Мәдібаева Қ.Қ. (түсініктерін жазған), Шапай Т.М., Қыдыр Т.Е., Тұрсынбайұлы Б., Жұматаева А.Н. –Алматы: «Жазушы», –640 б.
- Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық* (2020). – Т.2. Томды құрастырғандар: Матыжанов К.І., Қорабай С.С., Шапай Т.М., Қыдыр Т.Е., Шүкіман Е.Т., Жұматаева А.Н. –Алматы: «Жазушы», –528 б.
- Ахметбекова А. (2011). *Қазақ әдебиетіндегі сопылық поэзия*. –Алматы: Қазақ университеті, –312 б.
- Боролина И.В., Оганова Е.А. (2010). *Турецкая ашыкская поэзия*. –М.: Академия гуманитарных исследований: Гуманитарий, –302 с.
- Ибраев Ш. (2023). *Абайдың ақындық бейнесі*. Алматы, –144 б.
- Мырзахметұлы М. (2008). Ясауидегі «жан ғылымы, тән ғылымы» хақында // «Туркология», №1–2. –Түркістан.
- Славутин Е.И., Пимонов В.И. (2018). *Структура сюжета*. –М.: ФЛИНТА: Наука, –172 с.
- Шилин В.В. (2019). *Словарь литературоведческих терминов*. –М.: «Канон⁺» РООИ «Реабилитация», –680 с.
- Юнг К.Г. (2013). *Сознание и бессознательное / Пер.с нем. В.Бакусева*. –3-е изд. –М.: Академический проспект, –178 с.

References

- Abai. Shyǵarmalarynyñ akademiialyq tolyq jinaǵy. Úsh tomdyq* (2020). –Т.1. Tomdy qurastyryp baspaǵa дайындағандар: Matyjanov K.I., Mádibaeva Q.Q. (túsinihterin jazǵan), Shapai T.M., Qydyr T.E., Tursynbauuly B., Jumataeva A.N. –Almaty: «Jazýshy», –640 b.
- Abai. Shyǵarmalarynyñ akademiialyq tolyq jinaǵy. Úsh tomdyq* (2020). –Т.2. Tomdy qurastyrǵandar: Matyjanov K.I., Qorabai S.S., Shapai T.M., Qydyr T.E., Shúkiman E.T., Jumataeva A.N. –Almaty: «Jazýshy», –528 b.
- Ahmetbekova A. (2011). *Qazaq ádebietindegi sopylyq poezua*. –Almaty: Qazaq ýniversiteti, –312 b.

Borolma I.V., Oganova E.A. (2010). *Týretskaia ashykskaia poezua*. –M.: Akademiya gýmanitarnyh issledovaniy: Gýmanitariy, –302 s.

Ibraev Sh. (2023). Abaydın aqyndyq beimesi. –Almaty, –144 b.

Myrzahmetuly M. (2008). Iasaýıdegi «jan gýlymy, tán gýlymy» haqynda // «Türkologua», №1–2. –Türkistan.

Slavýtin E.I., Pimonov V.I. (2018). *Stryktyra stýjeta*. –M.: FLINTA: Nayka, –172 s.

Shılın V.V. (2019). *Slovar literatýrovedcheskih terminov*. –M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitatsiya», –680 s.

Iýng K.G. (2013). *Sozname ı bessoznatelnoe / Per.s nem. V.Bakýseva*. –3-e izd. –M.: Akademicheskiy prospekt, –178 s.

Öz: Tasavvuf şiirinin söz varlığını oluşturan kavramlar, Yunus Emre'nin şiir geleneğinde ve Abay'ın eserlerinde ortak bir motif dizisi sunar. Aşık (sevgili), keder, miskin, garip, zavallı ruh gibi kelimeler, her iki şairin eserlerinde de sıkça kullanılır. Ancak bu kelimeler, Yunus Emre ve Abay'ın farklı dünya görüşleri ve toplumsal bağlarıyla birlikte, sembolik işlevlerinden kaynaklanan farklı anlamlar kazanır. Yunus Emre'nin şiirlerinde aşık olmanın, hastalanmanın ve gurbetin zorluğu, tasavvuf ve genel dünya görüşüyle bağlantılıdır. Ancak Abay'ın eserlerinde, bu kavramlar toplumsal bir yükü temsil eder. Abay'ın tutkusu, ruhsal acısı ve yabancılaşması doğrudan toplumsal sistemin bir sonucudur. Aşıklık şiirinde, ülkeyi dolaşan garibin görünümü, eylemleri ve hastalık durumları, Yunus Emre'nin şiirinde olduğu gibi tasavvufi bir anlam taşır. Gurbetlik hayatı, gerçeği arayan Sufi'nin imajını ve anlamını içerir. Bir gezginin sevgilisi için uzay arayışına zorlu bir kader, özlem, zorluklar ve hızlı bir hayat eşlik eder. Bu gezinti, yaşamsal-ruhsal arayışın özünü, kaybını yaşayan bir öznenin yaşamını ortaya koyar. Şair Abay ise bu durumu sembolik bir şekilde ifade eder; örneğin, "aşk şarabını içerim diye" veya "benim gibi miskin isen". Bu şiir dizeleri, ruhtaki acıların anlamını sembolik bir biçimde aktarır. Görünüşte benzer olmalarına rağmen, bu ifadelerin yan anlamları farklıdır. Makalede, Yunus Emre'nin şiirlerindeki motiflerin Abay'ın eserlerindeki dönüşümsel değişimi ve toplumsal önemi detaylı bir şekilde incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: gelenek, aşıklık şiiri, motif, aşık, aşk, keder, miskin, ruh, beden

(Shakimashrip IBRAEV. YUNUS EMRE'NİN EDEBİ MİRASINDAKİ SUFİLİK MOTİFLERİNİN ABAY'IN MANZUM ESERLERİNE YANSIMASI)

Аннотация: Функции таких слов, как влюбленный (любимый), страдание, беспомощный, обездоленный, бедная душа (я) и тело (моё, собственность души), составляющих тезаурус суфийской поэзии как основы мотивационных единиц, является традицией, принадлежащей как поэзии Юнуса Эмре, так и наследию Абая. Однако в зависимости от мировоззрения двух поэтов и их использования в социальном контексте, значение этих слов изолируется по своей символической функции. В стихах Юнуса Эмре влюбленность, погружение в страдание, трудности переживаний во время скитаний по стране связана с суфийским мировоззрением, но у Абая все эти понятия несут социальную нагрузку. Страсть Абая, боль его души, его отчуждение являются прямыми последствиями социальной системы. В любовной поэзии образ скитальца, странствующего по стране, описывается вместе с его действиями и страданиями. По своему смыслу это гармонирует с образом суфия, ищущего истину в странствиях. Поиски предмета своей любви странником во вселенной сопровождаются сложной судьбой, тоской, трудностями и преградами. Странствия раскрывают суть духовного поиска и жизни субъекта, оплакивающего то, что невозможно найти. Тогда как Абай меняет их на символическое значение: «если пьешь – изобрази напиток», «такой же странный, как я», «убери страданье внутри меня». Суть душевных страданий в стихах раскрываются с помощью системы символов. Хотя образы похожи, смысл, стоящий за ними, разный. В статье рассматривается трансформационное изменение и социальная значимость мотивов поэзии Юнуса Эмре в стихотворениях Абая.

Ключевые слова: традиция, суфийская поэзия, мотив, возлюбленный, любовь, страдание, странный, душа, тело

(Шакимашрип ИБРАЕВ. О ТРАНСФОРМАЦИИ СУФИЙСКИХ МОТИВОВ НАСЛЕДИЯ ЮНУСА ЭМРЕ В ПОЭЗИИ АБАЯ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Шакимашрип ИБРАЕВ (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

ӘОЖ 82.0(091); 82.09(091); 82.0(092); 82.09(092)

МҒТАР 17.01.0

Mehmet HAZAR

Doç., Dr. Düzce Üniversitesi, Düzce, Türkiye (mhazar.nev@gmail.com)
https://orcid.org/0000-0002-3158-3785

**ALTAYİSTİK BAKIŞLA TÜRKÇEDE ZIT SES OLAYLARI-I:
EN AZ ÇABA YASASI***

Öz: Dilde “en az çaba yasası” ve “daha çok çaba yasası” diye iki zit temel kural vardır. Bu irdelemede “en az çaba yasası” üzerinde duruldu. Türk dilinde fonetik hadiseler genellikle zit ses olaylarına değinilerek tanımlama yapılır. Bu zit ses olaylarının başında büzülme ve gerilme gelir. Bu zit ses olayları sadece Türklük biliminin değil aynı zamanda Altayistikte de temel hadisedir. Altayistikte ise ses denklilikleri esastır. Bu ses değişiklikleri fono-semantik başkalaşma ve morfo-fonolojik değişmelerle dilin gelişimine katkıda bulunur. Konuşma dili ve ağızların yazı dili olmadığında değişiklikler daha çabuk olmakta ve dil bir taraftan gelişirken bir taraftan da ölçünlü olmaktan çıkmaktadır. Bu yazıda mümkün olduğu kadar yazı dilinden örnek verilmeye çalışıldı. Gerekli durumlarda ise ağızlara başvuruldu. Altay dillerinden de örnek verildi. Sadece deskriptif (betimlemeli) gramerle ses olaylarını izah etmek yeterli olmayabilir. Bu sebeple diyakronik (art zamanlı) ve senkronik (eş zamanlı) olacak şekilde fonetik tahlil gerekir. Dilde “Hazar Tamgası” denilen bir sıralı kural kaidesi vardır. Burada geçmişten günümüze, kelimenin başından sonuna gidişte bir uyum vardır: 1. K³ (p, δ, ğ), 2. V:/, 3. L döngüsü, 4. d/, 5. W < G > K, 6. Kzk. ş > s, ç > ş; Bşk. s > h. Ses olaylarında en önemlisi “ses yarılmaması”, “birincil uzun ünlünün sebep olduğu fonetik hadiseler” ve “gerilme”dir. Türk dilinin en önemli ses olayı ise Orta Türkçe döneminde üç temel lehçe grubu oluşturan G ünsüzüyle alakalıdır. Türk dili gramerinde fonetik olarak en önemli olan seslik birim ise sıfır ø ile gösterilen şekildir. Kendisi olmasa bile fonksiyonu vardır. Diğer bir husus ise örnek sözcükleri ses olayları bakımından görünüşte birbirine yakın olup karıştırılabilecek olan “kaynaşma, büzülme, toplama, yutulma, erime, geçişme, ulama” ses olaylarıdır.

Anahtar Kelimeler: Az çaba, daha çok çaba, zıtlık, sıralı kural, gerilme, geçişme

*Geliş Tarihi: 8 Aralık 2023 – Kabul Tarihi: 31 Ocak 2024

Date of Arrival: 8 December 2023 – Date of Acceptance: 31 January 2024

Келген күні: 8 желтоқсан 2023 ж. – Қабылданған күні: 31 қаңтар 2024 ж.

Поступило в редакцию: 8 декабря 2023 г. – Принято в номер: 31 января 2024 г.

DOI:10.59358/ayt.1402204

Mehmet HAZAR

Associate Professor, Düzce University, Düzce, Türkiye (mhazar.nev@gmail.com)
<https://orcid.org/0000-0002-3158-3785>

**OPPOSITE PHONETIC EVENTS IN TURKISH WITH
ALTAISTIC PERSPECTIVE-I: THE LAW OF LEAST EFFORT**

Abstract: There are two opposing fundamental rules in language, the "law of least effort" and the "law of more effort". In this discussion, the focus was on the "law of least effort". The second article will focus on the "law of more effort". In the Turkish language, phonetic events are generally defined by referring to opposite phonetic events. At the beginning of these contrasting sound events are contraction and stretching. I hope that the article about non-busy "stress" will be published before this article. If not, enough examples will be given for understanding when handling the "law of more effort". These contrasting phonetic events are not only the main event in Turkology but also in Altaicism. In Altaistics, sound equivalence is essential. These sound changes contribute to the development of language by phono-semantic metamorphosis and morpho-phonological changes. When spoken language and dialects are not written language, changes occur more quickly, and while the language develops on the one hand, it can also deteriorate. In this article, it has been tried to give examples from the written language as much as possible. When necessary, dialects were used. Examples of Altaic languages were also given. It may not be sufficient to explain sound events only with descriptive grammar. For this reason, multi-time comparative grammatical phonetic analysis is required as diachronic (diachronic) and synchronic (simultaneous). Multi-time comparisons were also made in this study. There is a sequential rule rule called "Hazar Tamga" in the language. There is a harmony going from the past to the present, from the beginning of the word to the end: 1. K³ (p, δ, ğ), 2. V:/, 3. L cycle, 4. d/, 5. W < G > K, 6. Kzk . ş > s, ç > ş; President p > h. In sound events, the most important are "sound splitting", "phonetic events caused by the primary long vowel" and "stretching". The most important sound event of the Turkish language is related to the G consonant, which forms three basic dialect groups in the Middle Turkish period. The phonetic unit, which is phonetically the most important in the grammar of the Turkish language, is the figure denoted by the zero ø. Even if it is not itself, it has a function. Another issue is the sound events of "fusion, contraction, gathering, swallowing, melting, transition, liaison", whose sample words are close to each other in terms of sound events and can be confused.

Keywords: Less effort, more effort, opposition, sequential rule, tension, transition

1. Giriş

Her şey zıttı ile kaimdir.¹ Bu genel kural dildeki ses olaylarıyla da alakalıdır. Türk dilinde her diyalekt grubunun kendine mahsus fonetik karakteri vardır. Orta Türkçenin en önemli ses değişmesi belki de Türk dilinin en önemli ses kaidesi $W < G > K$ olmasıdır. Karluk (Doğu) grubu lehçeleri söz sonunda $g > k$ ünsüz değişmesini tercih ederek ötümsüz sesi, Kıpçak (Kuzey) grubunda $w < g$ çift-dudak tercihiyle labialleşme, Oğuz (Güney-Batı) grubu lehçelerde ise -kök vokalinde birincil uzun ünlünün kısalmışken bıraktığı ses enerjisinin engellenmesiyle- ötümlü ünsüzlerin daha geniş şekilde yer alması (Bogoroditskiy, 1958, s. 97) ve $g > ğ$ [:] ünsüz erimesi ve yutulması belirleyicidir.

Türk dilinde bazı ses olayları kimi zaman tanımları yapılırken birbirinin zıttı olarak ifade edilebilmektedir. Bu şekilde olan ses olaylarının başında dilde *en az çaba yasası* “İng. *least effort*” (Hasene 2011, s. 1) ve “daha çok çaba isteyen değişimler” (Öztürk, 2017, 2182) diye geçer. Alınma kelimelerin Türkçeleştirilmesinde en önemli ilkelerden biri en az çaba yasasıdır (İşihara, 2005, s. 87). Birçok ses olayı bu iki ses olayının içerisinde yer alır. Aşağıda gerektiğinde Türklük bilimine katkı sağlamak için -ses olayı ile örtüşme de- Altayistikteki denklilere de gidildi. Artık Altay dil kuramı değil Altayistik bir bilim dalıdır.

Altayistğin temelinde ses denklikleri vardır. Bu sebeple ses olaylarının nedenlerini bulup ortaya çıkarmak gerekir. Ses olaylarının tek bir nedeni olmadığından bunları bulup ortaya çıkarmak güçtür. Altay dillerinde bilhassa Türk dilinde ses değişimleri çok ağır geliştiğinden -yani Türk dilinin yaşı meselesinin karanlık dönemlere uzandığından- dillerin ses yapısında *dal ses* (allophone) ve *dal biçimleri* (allomorph) ortaya çıkarken sözcükteki bazı ses değişimleri ise fonolojik başkalaşma ile anlamları *eğretileme* (istiare) ile somuttan soyuta geçirerek *mecazlar* (metaphorical meaning) yoluyla *mizah* (humor) boyutuna ulaşır (Karaağaç, 2021, s. 53, 55).

“Öte yandan dilde kolaylık ile kolayca kaçmak aynı şey değildir. Özellikle sosyal medya dilindeki kolayca kaçma ve özensiz kullanım ürünü rastgelelik, eksiltme veya değiştirmeleri (bk. Tüfekçioğlu, 2010; Yaman & Erdoğan, 2007) en az çaba yasasının işleyişi olarak değerlendirmek yanlış olur.” (Karaca, 2021, s. 363) “Hangi yöntem kullanılırsa kullanılsın en az çaba ilkesi işletilirken dilin diğer kurallarının bozulmamasına dikkat edilmelidir.” (Aydın, 2011, s. 5).” Ancak Anadolu ve Rumeli ağızlarında ve yazıya geç geçtiklerinden Türk lehçelerinde *kolay söyleme* yoluyla kelimeler

¹ “Zıtlar arası ahenk, af ve günah yarışta / Bütün zıtlar kavgada, bütün zıtlar barışta.” N. F. Kısakürek, Çile.

tanınmaz hâle gelmiştir. Batı Rumeli Kosova-İpek şehri -Millî Şâir M. Âkif'in babası İpekli Tahir Efendi'nin memleketi- ağzında hem art zamanlı hem de eş zamanlı olarak betimlemeli (tasvirî) gramerde fonetik hadiseler çok zamanlı olarak görülmektedir: *begenosi* << *beğeniyorsun*, *celiçe* << *gelirken*, *cide* << *gid-e yor-ur*, *çeret* << *kere*, *çet* << *kez*, *çülüm* << *kilim*, *düvermi* << *söylemek*, *hurbiş* << *her bir şey*, *imisok* “*imişiz*” << *imiş+ök*, *kapanok* < *kapalı*, *oou* << *olur*, *tosoydor* << *işte o şöyledir*, *tafta* < *tahta*, *toni* < *işte onu* (Jable, 2014, s. 53).

Fonetik hadiselerde korpuslarda rastlanan bir gramatikal veri birimi içinde farklı değişimler gösterdiğinden birden fazla ses olayına örnek olabilir. Aşağıda alt maddeleriyle beraber zıt ses olayları tanımlanıp örneklendirildi. Bu çalışmada sadece en az çaba yasası irdelendi.

2. En Az Çaba Yasası

Türkçenin ses dizgesinde “/c/ sesi /d/ ve /j/ ünsüzlerinin birlikte sesletilmesiyle, /ç/ sesi ise /t/ ve /ş/ ünsüzlerinin birlikte sesletilmesiyle oluşan ‘*afrike sesler*’dir. Bu seslerin sesletimi sırasında, dilin ön ve orta kısmı öndamağa dayanıp tam bir kapanma oluşturur. Patlamadan sonra kapanma yavaşça azalır ve aynı yerde soluğun çıkacağı bir daralma oluşur.” Bu sebeple *c#* ünsüzü son seste bulunmaz ve Türkçe ön seste ünsüz yığılmasına müsaade etmez. Türkçe ünsüz sınıflandırılması için bk. (Ergenç & Uzun, 2017, s. 133).

Uzun ifade yerine yetinmecilik (minimalistik) tercih edilmektedir. Bu durum, kolaylığı sağlamak amacıyla dilde en az çaba yasası (zipf) kuramını doğrulamaktadır. Bunun zıttı da en çok çaba yasasıdır. Dilde zamanla olabildiğince sık kullanılanı eleyerek en az ses birimi tercih edip en tasarruflu ölçüde eklemcilik sürecinde birim zamanda eksiksiz kodlamayla dil birimlerini yaklaştırıp genelleştirerek olası doğal dil veya yapay dil (*pidgin* “iş dili ortaklığı” ve *Creole* “bu karışım dilin sonraki nesilde ana dil olması”) eğilimi oluşturmak şeklinde tanımlanabilir (Demirci, 2015, s. 26). Mesela alfabede de durum böyledir. Bilindiği üzere Köktürk imla geleneğinde eğer birincil/asli uzun ünlü değilse vokal söz başında yazılmaz. Yine yüzlerce piktogramın ligatürleşerek ideograma dönüşüp belli oranda Köktürk işaretlerini oluşturması da böyledir. Otuzun alt veya üst küsuratıyla ölçünlü kabul edilen alfabenin 14 işaretle IX. asırdan XV. asra kadar kullanılan kültür dilinin alfabesi Eski Uygur Yazısı da alfabesindeki az harf sayısı ile daha az çaba yasasına bir örnektir. Yine Osmanlı Türkçesinin el yazısı olan her ne kadar günümüz okuru için daha çok çaba yasası gerektirse de “Rik’a”nında çabuk yazma kaygısından dolayı pratik bir yazı hâline gelmesi de hakeza böyledir.

2.1. En az çaba yasası

İşlevsel ses değişiminde konuşurun genel eğilimi “boğumlanma çabasının en aza indirilmesi” ve “seslerin algısal kolaylık için kendilerini nasıl düzenlemeleri gerektiği” şeklinde temel iki ilke bulunur (Martinet, 1952, s. 26).

Kelimeyi muhaffef hâle getirip kolay söyleme yoluyla bir telaffuz estetiği kazandırma ve bazen tenafürden (cacophony) kaçınma yoludur. Sadece ekleşmedeki /y/ türemesi hâriç -kimi zaman yutulmadan (absorption) dolayısıyla düşmesi² görülür. Dilin kaynak dilden aldığı kelimeleri konuşurun kendi aksanına göre Türkçeleştirmesinde en az çabayı birden fazla ses olayı gerçekleştirerek gösterebilir: ç > ş, io > ø, ll > lø, o > ø; *kaşkaval* “oval şekilli yumuşak peynir” < [ka.çio.ka.vâl.lo] İt. *caciocavallo* < [çizi < İng. *cheese*] *cacio* [Lat. *caseus*] “peynir” + *cavallo* “at” [> Fr. *cavalier* > kavalye “süvari => bir kadına dans ederken eşlik eden beyefendi”].

En az çaba etkisinde *birleştirme zinciri* (merger) ve *çekme zinciri* (drag chain) görülür (Karaağaç, 2021, s. 54). Dilin en az emek konusunda en çok bilinen patlayıcı ünsüzlerin iç ve son ses oluş durumlarında, ötümsüzleşme ve genizleşme eğilimi görülmektedir. İletişimdeki hız bol enerji isteyen sesleri çıkarmaktan konuşuru imtina ettirir (Karaağaç, 2021, s. 54). Doğal olarak orta hecede ünlü düşmesi de sıkça görülür.

Dil canlı bir varlık olduğundan dolayı fonetik değişim kaçınılmazdır. Eklenme sırasındaki etkileşimler, sözcüklerin metin içinde veya konuşma esnasında diğer çevre şartları yanında en az çaba yasasına bağlı evrensel eğilimler nedeniyle sözcükleri oluşturan sesler değişebilmektedir.

2.1.1. Ses değişmesi

Ünsüz değişmesi aşağıdaki üç maddeden sonra söz başında düşen ünsüzlere dikkat gerektirir:

Ünlünün ünsüz olarak değişmesi, ünlü ve ünsüz değişmesi şeklinde görülebilir. Türk dili ve lehçelerinde /s/ ünsüzünün durumu önemlidir.

Birincisi: Kazak Türkçesinde sonra ç > ş ünsüz değişmesi önce ş > s ünsüz değişmesi olmuştur. Aksi takdirde önce ç > ş, sonra ş > s olsaydı ç > ş > s olacağından bütün ç ve ş ünsüzleri s olacağından günümüzde alınma kelimeler hariç Kazak Türkçesinde ç ve ş sesleri olmayacaktı. Muhtemel ki Ana Türkçe döneminde başlayan ş > s ünsüz değişimi tamamlandıktan sonra

² Ses düşmesi dil bilgisinde dilin bütün gramer birimlerini kapsarsa *eksiltim* (ellipsis) terimiyle adlandırılır. Eski kaynaklarda *hazf* (hazf u takdir) denilmiştir. Sözcük parçalarında kısaltılarak kullanımlar da buna dâhildir (Gümüştam, 2013, 1539). Bu makalenin örneklemesine alınmadı.

Eski Türkçe döneminde başlayan ç > ş değişmesi Orta Türkçe döneminde tamamlanmıştır.

İkincisi: Başkır < Başkurt (< *baş ogurt* > *Baş Oğuzlar*) Türkçesinde Yakutçada söz başında korunan #s ünsüzü s > h ünsüz değişmesine uğrar: Bşk. hez “siz”, һары “sarı”, һазақ (< *sadağ* > -gerilmeyle- Моғ. *sağadağ* “ok torbası, tirkeş”) “sadak”, һалкын (< *salkın* Özb.) “serin”, һырақ (*seyrek* < *sedrek* “aralıklı, ağ gibi gözenekli”) “seyrek” < **δēd’/le-k* > Моғ. *seyle-* “oymak”, *seymegey* “gözenekli kumaş”, *seyre-* “yoğunluğu azalmak”.

Üçüncüsü: Yakutçada #s < *#δ (*d, d^h, h, n, y, s, c, ç, j, ø*) ve Yak. *s#* << **r²* olması [Yak. *sas* “yaz”, Çuv. *śur* “yaz” < **δar²* < **δal²* >> *yaş*, Mac. *nyár* “yaz”, Moğ. *niray* “taze”, Kor. *nyerim* “yaz”, Manç. *narhun* “yeşil, taze”, -gerilmeyle-] (Ceylan 1994, s. 148) ve -Bşk. gibi s > h değişmesiyle- Jap. *hir(a)* “yaz”, Evenki *çular(in)* “yeşil”.

Söz başında ünsüz düşmesi: And. ağz.’da *eynim* “kaynım”, ilk kelimenin sonundaki ve ikinci kelimenin başındaki ses değişimi (*sandhi*) ile *alārga* < *alağarga* < *ala karga*; Tuv. *ujik* “şişkinlik” ve Kzk. *ısk* < *şişek* “kuzu” > And. ağz. *işek*; Çağ. *isne-* < *kişne-*; Kök. *urutqa* < *çurutqa* vb. (Sevortyan, 1975, s. 789).

2.1.1.1. /y/ ünsüzünün yardımcı ünsüz olması veya i > y, d > y ses değişmesi: Ses olaylarında en az çaba ilkesinin başında Türkçenin biricik ünsüzü olan ve yardımcı ünsüz kabul edilen yarı-ünlü /y/ akıcı ünsüzü gelir (Ercilasun, 2000, s. 129). Ünlüyle biten isim veya fiil olan kök veya gövde şeklinde olan kelimeyle ve yine ünlüyle başlayan ek arasında daha çok kaynaştırma harfi diye bilinen yardımcı ses olarak en az çaba kuralı gereğince dil biriminin şekil bilgisinde morfo-fonolojik olarak yerini alır: Örnek: {+(y)ek} *araba+ya, sürü+yü; izle-yecek, oku-yuş* vb. Ancak *sub* > *suw* > *suv* > *suy* şeklinde tarihi fonetik gelişim olduğu için *suy+u* ve yine *to-d-* > *do-y-* şeklinde tarihi fonetik gelişim olduğu için -ET *todsar* “doyorsan”-*do-y-acak* gibi örneklerde /y/ asli/birincil ünsüzdür. Bir istisnası daha var. Cevheri (bildirme eki) *ér-* > *i-* fiilidir. Tıpkı sözdiziminde olduğu gibi sıfır (ø) yineleme/tekrar yoluyla gereksiz birimlerin derin yapıda bırakılması (Hasene, 2011, s. 1) gibi ses olaylarında da ünsüz erimesinden sonra *ğ* > ø ünsüz düşmesinin görülmesi de en az çaba yasası gereğidir. Örnek: *gönye* “Marangozlukta kullanılan 90°’lik üçgen biçimindeki âlet” < Yun. *gônia* “köşe”, *ısı-ø* “ısı” < *ıssi-ø+cak* ~ *ıssi-ø+cek* < *ıssi-ğ+cek* “sıcak” < *ısiğ* + ø < *ısiğ* + *ér-ken* “sıcakmış” > *is+i-* < *is* < *ıs* < **iş* “duman” > ET *yıdı-* -birincil uzun ünlü ya ünsüz ikizleşmesine ya da söz başında protez #y türemesine sebep oluyor-] >> EAT *ıssi-yken*, -alçalan diftong olarak i > y kayan ünsüz değişmesiyle- TT *hastayken* < *hasta iken* gibi. Yukarıda makalenin hacmini aşmamak için artık çok bilinen /ş, s, n/ ünsüzlerinin

yardımcı ses olmadığı konusuna girilmedi. Aşağıda görüldüğü üzere sıfır ses birim de hem eş zamanlı hem de art zamanlı olarak en az çaba yasası gereğidir.

2.1.1.2. Ötümlüleşme ve Ötümsüzleşme: Artikilasyonda ekleşme süreci ve iki vokal arasında bir konsonun kalma durumu söz sonundaki ünsüzlerin tonlu bir şekilde yumuşak telaffuz edilerek ünsüzün ötümlüleşmesine veya nazallığını kaybetmesine sebep olur veya gerilek benzeşmeyle söz başında dâhi görülür: Moğ. *kiray* “Moğol soyu” > *Giray* “Al-i Cengiz, Kırım Hanlığından –Altın Orda Kerey kabilesinden- gelen soy, noyan, prens” [> Rus. *geroy* “yiğit, kahraman”]; *kılıç* > *kılıcı*, *oña* > *ona*.

Ötümsüzleşme Türkçenin öz sözcüklerinden daha çok dile girmiş alınma sözcüklerde görülen bir fonetik hadisedir. Son seste /b/, /c/, /d/ ve /g/... /z/ gibi tonlu ünsüzler bulunan bütün alınma sözcükler Türkçe söyleyiş kuralına uyarak ötümsüzleşirler. Seçki: *pafta* < Far. *bāfte*, *menteşe* < Far. *bend keşe*, *kuvars* < Alm. *quartz* (İşihara, 2005, s. 44, 83).

2.1.1.3. önlüleşme (ünlü incelmesi/palatalisation): Ünlünün kalın sıradan ince sıraya geçmesi de en az çaba yasası gereğidir. Daha çok diş ve ön damak (diş kökü) ünsüzleri ve yarı ünlü ola /y/ akıcı ünsüzü yanlarındaki ünlüleri doğal olarak inceltirler. Kaynak dilden ister art zamanlı olarak olsun ister alınma kelimelerde olsun 11 tane olan (c, ç, d, ş, s, t, z; l, r, n; y) ünsüzler yeteri kadar yekûn oluşturduğundan işlek bir ses olayıdır ancak makalenin hacmini aşmamak için her harfe birer örnek verildi: *edep* < Ar. *ad^ab* “terbiye, kültür” (Alkaya, 2021, s. 332), *bin* < *bıñ* “1000”, *bünye* “beden” < Ar. *bunya^t* “yapı”, *cülus* “tahta çıkma” < Ar. *c^ulūs*, *din-* < *tin-*, *dişi* “erkeğin zıttı” < *tışı* “üretme özelliğine sahip”, *elma* < *alma* < *almıla* < *alimla*, *için* < *uç* “sebep” +*u* “3. teklik kişi iyelik eki” +*n* “vasıta eki”, *iş* “çalışma” < *iş* “ediş”, *kiler* < Far. *kilār* “erzak odası” < Yun. *kellārion* κελλάριον “odacık” < Lat. *cella* “hücre”, *kösele* “işlenmiş deri” < Far. *gōsālē* “dana” < Far. *gow* “inek” + *sālē* “bir yıllık”, *terazi* < Far. *ṭrāzū* “tartı âleti”.

2.1.2. Düşme

Fonetikte “en az çaba yasası”na uyan türemenin zıttı bir ses olayı da ünlü ve ünsüzlerde görülen düşme hadisesidir. Konuşma sırasında kolay söyleme gereği -yutulma veya Türkçede bulunmayan konson çiftleri ve kakafoni gibikimi sebeplerden ötürü meyilli bazı sesler düşer. Böylece kelimenin muhaffef hâle gelir. Orta hecede ve kelime içinde işlektir. Daha çok ağızlarda görülen bu ses olayı yazı dilinde daha az olarak art zamanlı şekilde görülür:

2.1.2.1 ünsüz düşmesi: Ünlü ve ünsüz düşmesi şeklinde iki alt başlık altında örneklendirildi.

2.1.2.1.1. ön seste ünsüz düşmesi: Özellikle Rus oryantalist Türkologların yazı diline aktardıkları söz başı (anlaut) AA $*\#d$ ünsüzünün *d*, *dj*, *dz*, *n* ($> \eta > g > h > k$)-, *y*, *s*, *ś*, *ç*, *ş*, *c*, *j* ve \emptyset olması yani ünsüz düşmesi önemlidir. Geçmişten günümüze, kelimenin başından sonuna doğru - Gagavuzların 20 rakamını gösteren şekil ki Diachronica dergisinin kapak resmi \uparrow gibi- Hazar Tamgası \oplus adı verilen sıralı kural kaidesinde ikinci söz başı ünsüzü AA $*p^h > p$, *h* ($> k$), *f* ve \emptyset olur. 1. kurak $\#K^3$ olarak en son AA *k/c* [*c* $>$ *ç* $>$ *j*] $<$ *g* [*g* $>$ *h*] $<$ $*\#g̃ > w > v$ ve \emptyset ünsüz yarılmasıyla erken/karanlık dönemde oluşan ünsüz değişimleri vardır: Manç. (*j*)*il+an* “3”, Moğ. *gur+aw* (Balzək, 119), Moğ. *guraw* $<$ AA $*g̃il^2+am >$ Çuv. *weç(im)* “üç” \sim *vişşe*, TT *öüçö*, $*gul^2am > *öulçam > *öoçam >$ Kor. *san -set* değil ve Tuv. *üj+en* // Şor. *üj+on* “3 x 10” (diftonglu olarak) // Kor. *seol+eun* “3 x 10” - // Jap. *san* \equiv //labial acration ile instrumental- Hak. *üz(öl+en)* “üçü birlikte” - çokluk eki fonksiyon kaybedince ek yığılması başlar-, Başk. *ös*, Karaçay-Balkarca *üç юч*, Özb. *uch*, Tatarca *öç < üç*, Kzk. *üş* // Mac. *hár+om* “üç” ve Moğ. *kur+ban* “üç” $<$ $*g̃il^2+am$; *öilik < yilic*, *öindir- < yintür-*, *öincit- < yinçit-* “küçük düşürmek” $<$ *yunçit-* “eziyet etmek”, *öip < yip < *dip*, *öigren- < yigren-* [*yig* “çiğ et” $<$ $*dig >$ *çiy* “ıslak”], *öile < biöle < birle*, *ööl- < dialect wol- < bol- < *p^höl^2-* $>$ Tat.-Başk. *bul-* [*u < o*], Yak. *buol-* [yükselen diftong] ve Çuv. *pul-* ayrıca Kor. *öil-* “olmak” // Moğ. *bol-* // Mançu-Tunguz (Evenki) *biö* // Jap. *öar-*; *öolta < İt. volta* “dönme”. Anadolu ağızlarında daha çok görülse de yazı dilinde art zamanlı olarak tarihi ses olaylarında ve az da olsa alınma kelimelerde görülür: *iç edik* “terlik” $>$ *çedik* “papuç”, *mutlu < umutlu*, *sıcak < ısıcak*, *sıtma < ısıtma*; *rakı < Ar. 'araķī*. Makalenin hacmini aşmamak için \emptyset fonolojik değer olmak şartıyla Hazar Tamgası sıralı kural -1. $\#K^3$ (p^h , δ , $g̃$), 2. $*V:-$ (kök vokalinde birincil uzun ünlü ve diftonglaşma ile ünsüz ikizleşmesi, ötümlüleşme, genişleme, türeme vb.), 3. Ses yarılması sonrası L [$>$ *lç > ç*] döngüsü (LIR $>$ ŞAZ), 4. ET *d/* (*r < d > t*, *z*, *y*), 5. Gerilme *V: > VGV*, 6. OT *W < G > K*, 7. Önce *ş > s* sonra *ç > ş-* gereği bir örnek: *arı* “bal arısı” $<$ $*hāri$ ($\sim hāre$) $>$ Halç. *hā^arı*, Kkp. *hārre* (Eker 2013, s. 151) Çuv. *hurčē*, Fü-yu Kırg. *aar*, G Alty. *adaru* $<$ $*p^hād+(i)l^2+a >$ Kor.-Jap. *beol*, Manç.-Tung. (Evenki) *etyla*.

Ayrıca tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde seyrek olarak görülen söz başı ünsüz düşmesi de birçok sözcüğün izahını kolaylaştırır:

2.1.2.1.2. iç sesteki veya orta hecedeki ünsüzün düşmesi: Çok işlek bir ses olayıdır. Kolay telaffuz, kısaltma ve çevre şartlarına göre -konson kombinasyonlarına göre ve benzeşme ya da yutulma ile erime gibi- kimi tasvirî (ekleşme sırasındaki) veya tarihi ses olayları orta hecede ünsüz düşmesine vesile olur. Art zamanlı olarak tarihi ses olaylarında ve alınma

kelimelerde görülür. Alfabetik olarak dizildi: *alçal-* < *alça(k)al-* < *alçak* “şağı” > *-lç/* > */ş/-* Özg. *aşak* “aşağı”, *elma* < *-l/* ünsüz düşmesi- *almoa* < *almıla* (Sertkaya 2015: 66) *al* + **mla* < *mıla* < *mala*// Yun. *mālon* “elma, İng. melon (kavun)”, *assubay* < *asøsubay* < *ast+su+beg* < *ast+* “ [*ş* < *l*] < ‘alt’ > *art* > *az* > *as+*” + *su* “ordu” + *beg* “bey”, *beter* < Far. *bed* “kötü” + *ter* “daha, üstünlük eki”, *bulanık* < *bulğanuğ*, *büyücek* < *büyük+çek*, *çabucak* < *çabuk+çak*, *çapraz* < Far. *çep* “sol” + *rast* “sağ”, *gerek* “ihtiyaç” < *ker²* [*kez*] “oyuk” + *ge-* “eksilmek” + *k* “noksan” < *kergek*, *getir-* < *keltür-* < *kél-* < **ki:l-* > Çuv. *kil-*, *hastane* < *hastahane* < Far. *h^astē* “yorgun” + *hāne* “ev”, *ileri* < *ilgerü*, *isilik* “harareten deride oluşan kabarcık” < *isig* “sıcak” + *lig*, *kayır-* < *kadğur-*, *kulak* < *kulğak*, *kuşak* < *kurşak*, *ocak* < OT (Krh.) *odzak* (~ *otsak*) ‘mutfak ocağı’ (Eker 2013: 158) < ET Orh. *oçuk* < AT **oçuk* < *ōt+çuk³* < **p^hōδ* “ateş” > -r türemesiyle- Nog. *orçag* (Eker 2013: 163), Karl./Doğu Lehç (Özb.) *ular* // Kıpç./Kuzey lehç. (Kzk.) *olar* < *onlar*, *otur-* < *olur-*, *orak* < *orgak*, Kzk. *osınday* “bunun gibi” < *o(l)* “3. kişi zamiri” + *sın* “sonu zamir n’li olan 3. teklik kişi iyelik eki” + *dag* “gibi edatı” < *ol* [Far. *pir* “önder insan, yaşlı”] < **p^hō+l²* “er ‘erkek’ veya eş ‘dişi’ olan” [> diğer dillere **hō* > **hē* > *he/she* olarak geçmesi] > *al* ~ *ōān* Tat. *andıy* (Çev. Alkaya, Kudāşev 2011, s. 327) < *an* “o” + *dag*, *pek* < *berk*, *ras(gele)* < Far. *rast* “doğru, sağ, musiki makamı”, *sağlıcak* < *sağlıkcak*, *salep* < *şahleb* -kısaltma yoluyla- < *husyetü’s-sa’leb* “tilki hayası, tilki taşığı, orkide” < *h^uşyet^u’s* “taşak” + *ş^a’l^b* “tilki; üzüm asmasının kütük kısmı -ki yuvarlak omçaları tilki hayasını andırır-”, *seyrel-* < *sedre(k)-* “seyrek ol-” -l- < **sedle-* “yontmak” > Moğ. *seylü-* “oymak”, *sıcacık* < *sıcak+çık*, *suvar-* < *suvğar-* < *subğar-*, *taröla* < *tarı-* “ekin ekmek” -ğ [> *darı* “tahıl”] + *lağ*, *tüfek* < Far. *tufeng*, *ufacık* < *ufa(k)+çık*, *ufal-* < *ufa(k)-l-*, *üsteğmen* < *üstteğmen*, *yaprak* < *yapurgāk*, *yüzükoyun* < *yüzün kodu*.

2.1.2.1.3. son seste ünsüz düşmesi: Türkçe ve bazen tanınmayacak hâle getirilerek Türkçeleştirilen alınma kelimelerde ayrıca ekleşme ve kelime birleşmesinden sonra da görülebilen bir ses olayıdır.: *af* < Ar. ‘*afw* “bağışlama”, *büs* < *büst* < Fr. *buste* “İnsan vücudunun göğüsten yukarı

³ TT *ocak* < AT **ōt* < **p^hōδ* “ateş”+(ek) > Moğ. *агшаагч* [*ağşāgç*], Kor. *화덕* *hwadeog*, Jap. *火* *huo* “ateş”. Kelimeyle alakalı Moğ. *oçin* “kıvılcım”, *otaçin* “otacı, doktor”, *hotugu* “çömlek”, Hotan “-tuğlalarla- duvarla çevrili şehir” örnekleri verilmiştir (Türk 2009: 255). Verinti kelime olarak Far. *pūte* < *pūta* veya *pote* *پوت* “küçük kazan, ok hedefi, metal eritme kabı” < O Far. *pōtak*. Batı dillerinde *pot* “kazan, tencere”, Osm. *kuyumcı potası* ibaresindeki *pota* < Far. *pūte* < *pote* > Fr. *poteau* “pota, etrafı ağla çevrili çember” örnekleri de eklenmelidir (Türk 2009: 255). Muhtemel ki < **p^hōδ* “ateş” > *far* “alev çevresinin camla örtülü şekli, fener, lamba” < Fr. *phare olmuştur*. Avesteca *har* “güneş ateşi” > O Far. *farn* > Far. *f^r* > T *fer* “parlaklık” dâhi buradan gelir. -r > l- İng. *helio* + “[bileşik adlarda ön ek] güneş” ve -d/ > r/ ve kök vokalinde ünlünün ünsüz uzaması yani şeddeleme V:/ > KK ile- Ar. *h^arr* “ateş” dahi < **p^hōδ* kökünden gelmektedir.

kısmını temsil eden heykel”, *darı* < *tarı*- “ekin ekmek” -*ğ* // Özb. *tariq* // Y Uyg. *térik* // Kırg. *taruu* // Moğ. *taria* // < **ḍal²u-ğ* > -**ḍ* > *c* > *ç* > *sh* [ʃ]-Jap. *shū*, *diri* < *dirig*, *kapı* < *ka*- “örtmek” -*p*+ “kalıcı zarf-fiil eki” +(u)*ğ* “isimden isim yapma eki”, *lades* < Far. *yād* “akıl(da)” + *est* “dır, bildirme eki” < *hesten*, *pes* “hafif ses perdesi; yenilgi” < Far. *pest* “hafif tonda söylenen”, *ras* < Far. *rast* “doğru, *sarı* < OT (EAT/Oğz) *saru* < *sariğ* // Moğ. *sira* “safra” // Kor. *noI+ang* ~ *nor+ang* // -gerilme ile ünsüz türemesi *VyV*- Manç.-Tung. (Evenki) *siyar+in* // -#*ḍ* > *n* > *η* > *y* > *g* > *gh* > *h* > *k*-Jap. *kiira* // Mac. *sárga* < **ḍāl²iğ* >T *saz* “sarı renkli (nesne)” // Çuv. çyphen *šüren* ~ *sarä*, -gerilme ile *VhV* türemesi- Yak. *sahar(xay)* // Trkm. *sāri* // (Hakas) Fū-yu Kırg. *sariğ* // Özb. *sariq* // Y Uyg. *sérik*, *tarla* < *tariğla*, *usta* < *ustād* “hoca, profesör”, *yayla* < *yalağ*, *zorba* < Far. *zur* “güçlü” + *bāz* “oyun” < *bahten* (Böler, 2021, s. 175).

2.1.2.2. ünlü düşmesi: Kaynak dil olarak tarihi Türk dilinden ve periferik dillerden alınan kelimelerde görülse de gramerde pek irdelenmemiştir (Türk 2003, s. 223). Morfo-fonemik değişme olarak “dar ünlünün düşmesi” ~ *ø* ile “nöbetleşme” kabul edilmektedir (Tekin, 1995, s. 10).

2.1.2.2.1. ön seste ünlü düşmesi: Yazı dili hâline getirilmiş Aral-Hazar grubu Türk lehçeleri -Türk dilinin Kuzey-Batı (Kıpçak) alanı içinde yer alan Kırgız, Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçeleri- özelinde, akıcı ünsüzler (sonantlar “kendileri ötümlü olup ötümsüz karşılığı olmayan ünsüzler”) -*l*, *r*, *n*, *m*, *y*, *z*- önünde ünlü düşmesinin yine akıcı ünlüler önünde ünlü türemesine bir zıt tepki olarak oluştuğu belirtilmiştir (Menges, 1959, s. 459). Çok heceli sözcüklerin başında bazı sebeplerle -yani ünlünün niteliği, vurgu, seslem karakteri, çevre şartlarına göre ünlünün yanındaki ünsüzün etkisi ve takip eden hecelerdeki ünlülerin etkisiyle (Tenişev, 1984, s. 78) - geçirilen dil evrimi sürecinde hızlı konuşmadan dolayı yazıya “Türkî Tili”ni lehçelere bölme amacıyla geç geçirilen yarı-sun’i Türk dillerinde söz başı ünlü düşmesi daha çok görülür: *birisi* (*gün*) < *öbürüsü* < *ol birisi*, *lan* < *ulan*, *lay* “çamur” < Osm. *ilāy* ~ *lāy* “kül” [*lāy*h^vār “kül yiyen”] < Far. *lāy* “tortu”, *mutlu* < *umutlu*, *rakı* < ‘*arākī*, *sıcak* < *ıssıcak*, *sıtma* < *ısıtma*, *şimdi* < *uş imdi* [*amdi* < ET *amti* “şimdi” < *am* “şu an”].

2.1.2.2.2. iç seste ünlü düşmesi veya orta hecedeki dar ünlünün düşmesi: Betimlemeli/tasviri (descriptive) olarak ve nadiren art zamanlı olarak düşmeye meyilli dar ünlülerde ekleşme -ki bu durumda *yutulma* denir (Turan, 2006, s. 49)- veya seyrek de olsa kelime birleşmesi ile arkaik olarak ek birleşmesi sırasında -*ot+a-daçı* “ET gelecek zaman sıfat-fiili” > *otaçı*-⁴ ve

⁴ Eklerin kelimeleşmesi ilginçtir. Tam dersi ikincil kelimelerin de ekleşmesi söz konusudur ki bu mevzuda doktora çalışması yapılmaktadır. Her iki zıt yönde yapılan iki tezin “Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kelimeleşmesi” diye bir kitapta birleştirilmesi güzel olacaktır.

alınma kelimelerde de eş zamanlı görülen işlek bir ses olayıdır ama yine hacmi aşmamak için yeterli sayıda örnekle iktifa edildi: *ayrı* < *ayırı*, *aklımda* < *akıl+ım+da* < Ar. + T *‘aḳl* “sağduyu” + *ım* “1. teklik kişi iyelik eki” + *da* “bulunma ad durumu eki”, *bağrış* < *bağırış*, *birbirine* < *biri birine*, *burun burna* (*gel-*) < *burun buruna*, *çevri* < *çeviri*, *devrim* < *devir-im*, *dirlik* < *dirilik*, *emret-* “birleşik geçişli (nesne alan) fiil, buyurmak” < *emir et-* < Ar. + T *amr* “buyruk” *et-*, Ar. *fıkr* > T *fikir* > *fıkr+i*, *giysi* < *giyisi* < *giyesi*, *kalfa* “ustanın yardımcısı” < Ar. *ḥalīf* “halife, birisinin yerine geçen, vekil”, *hepsi* “bütünü, tamamı” < *hepsi* < Far. + T *ham* “bütün” + *ı+sı* “3. teklik kişi iyelik eki yığılması, belirsizlik zamirlerinde kategori değiştirerek ara ek türünde yapım eki olabilir.”, *içerde* < *içeride*, *ismi* < *isimi* < Ar. + T *ism* “ad, nam+i // [Ar. *sēmā* “(namı) yüceldi, üst; gök, esma”], *kaptan* < İt. *capitan*, *kaşkaval* “oval şekilli yumuşak peynir” < İt. *caciocavallo*, *kaynana* < *kayın ana*, *kaybol-* < *kayıp ol-*, *kokla-* < *kokula-*, (*tüfek*) *omza* < (*tüfek*) *omuza*, *kork-* < *korık-* // Moğ. *korgu* “korunma” < *kori-* “korumak” + *gu*,⁵ *oyna-* < *oyuna-*, *pinekle-* “uyuklamak; hiçbir iş yapmadan oturmak” < Far. + T *pīnakī* ~ *pīnagī* “hafif uyku” + *lemek*, *rezene* “maydanozgillerden ıtırılı bitki” < *razane* < *razyane* < Far. *rāzīyāne* “arapsaçı”, *savrul-* < *savur-ul-*, *sarar-* < **sarıar-* < **sarıoar-* < *sarığ+ar-*, *savrul-* < *savurul-*, *şehirden şehre* < *şehirden şehire*, *ilerlemek* < *ilerile-*, *vermiştim* < EAT *vermiş idum*, *yanlış* < *yanılış*, *yumurtla-* < *yumurtala-* < *yum- urt+* “isimden fiil yapma eki” + *ga* “küçültme eki” + *la-* “isimden fiil yapma eki”.

Ekleşme sürecinde araya /y/ ünlüsünün girmesi gibi bu ses gelişimi de betimlemeli/tasviri (descriptive) bir fonetik olay olabileceği gibi art zamanlı da olabilir: *alınım* < *alın+ım* < *alın*, *ağzım* veya *kavşak* < *kavşak* < *kavış-gak* < T *kabiş- *gak* < Moğ. *qabi+r+ga* “kaburga” [> *khavirga* > Moğ. lehçelerinde *hāvır(i)gə* (Çiçek, 2015, s. 57)] < Moğ. *qabi* “yan” < **qa-* “örtmek, kaplamak” -*p+* “kalıcı zarf-fiil eki” + *iə* “isimden isim yapan ek” < **qa-p+ig+(i)l* > *kabi+ə+r* “göğüs kafesi” > *kabur+ga*, -metatezle- Rize ağz. *karboğa* (Günay, 1978, s. 98), Özb.-Uyg. *qovurg'a*, GT *kabırğa*, Kor. 갈비 *kalbi* “kaburğa” < -tenafür/kakafoni olmasın diye /l/ ünlüsünün biri düşer- **qa-l²-(i)p+ig+(i)l* olan kelimenin Türkçede şekli *kavışak* > *kavşak* oluyor.

Alınma kelime Türkçeleştirilirken -söz başında ünlü türemesi olurken- iç seste ünlü düşmesi olur: *oruç* < O Far. Far. *roçe* > Y Far. *rûze* > Kzk. *oraz*, Elz. *orcik* “şireyle yapılmış cevizli sucuk” < Malt. *orucik* < Erm. *roçik* > Bolu *ürücük* > Harp. *ürçik*.

⁵ İstiklal Marşı ve Kitabı Dede Korku’taki *kork-* “ödlek olmak” değil, koruma endişesi anlamında, endişe eden, sevdiğini sakınma manası vardır.

2.1.2.2.3. orta hece düşmesi: İç seslemede ünlüleşmeye meyilli *h, ğ; n, r, y* gibi fricativler veya sonantlar arkaik süreç içerisinde söyleyişte ses değerlerini kaybetmeye başlayınca önce dar ünlülerde başlayan bu ses olayı geniş ünlüde de vurgu zayıflığından açıklığını yer adlarında (ulamayla nadiren korusa da) koruyamayarak en az çaba yasası gereği \emptyset şeklinde alınma veya Türkçe kökenli kelimelerde hece gizlenimi oluşur (Üçok, 1951, s. 197). Daha çok kelime birleşmelerinde görülür: *ayol* < *ay oğul*, And. ağz. *bıldır* < *bir yıldır* (Demir ve Yılmaz 2014, s. 173), < *çile* < Far. *çil+e* “Fiilin geçmiş zaman köküne eklendiğinde edilgen sıfat-fiil (passive participle) üretir.” < Far. *çihil* “kırk”, *kardeş* < *karındaş*, -ikincil kelimenin ekleşmesiyle seslem saklaması- *dır* < *tur-ur* veya *sürçi* “boyacı” < *sür- \emptyset +çi* < *sür-ür-çi* (Tseng 2002, s. 10), *Emir Ali* > *İmralı*, *kimse* << *kim erse ne*, Halç. *dāyı* “annenin erkek kardeşi” // Yak. *tāy* + *edzīy* // Trkm. *dayza* < Oğz. *dayaza* < -gerilmeyle- *tağay eze* < **tāy* “ana tarafından akaraba” [< Çin. *tà/dà* 大 “büyük” (Sertkaya, 2008, s. 150)]+ *ece* “abla” > *tayece* > *tayeze* > *teyze*, Kalmukça *tüngü* “bağlama ipi, kayış” < **tü:g-* “bağlamak” -*ün* “dügün” + *ül* “akit yapan iyi taraf” > **tügüngür* > ET *tünür* “hıssım” > *dünür* “evlilik -*şihri-* yoluyla akraba”, *dünürcü* < *dünüröcü* < **dünürücü* < *dünür gürcü* < *tünür* + *kürçi* < *tünür* + *kör±* “*kür* “gece savaşçısı; güneşten teni kavrulmuş, yanık tenli, gece görünmeyen” [< ET *kül* “kahramanlık unvanı” < **köl* > *çor*] + *çi* > *kör-üm* “bakım” + *çi* “müneccim” > *görümce* “vakitsizce gelin adayı olan kızı görmeye giden kişi” // Yak. *tüngün körüççü* “silahlı görümce” ayrıca bk. (Aydemir, 2013, s. 625). Tarihi ses olaylarında söz içinde z-s gibi birbirine yakın ünsüzlerin kakafonisi de orta hecede ekin ünsüz değişmesiyle dar ünlülü ekin düşmesini sağlar: *közsüz köpek/tebek* “kör fare” > *közsüztöbek* > *köztebek* > *köstebek* > Kıp. *köstek* (Zhamalihan, 2016, s. 237).

2.1.2.2.4. son seste ünlü düşmesi: Daha çok Batı dillerinden de alınma kelimelerin görülmektedir. Bu örnekler dilin Türkçeleştirme gücünü gösterir (İşihara, 2005, s. 2). Yine makalenin hacmini aşmamak için yeteri sayıda örnekle yetinildi: *abbas* “yolculuğu aklına koyan” < Ar. ‘*abbāsī* “İran Şâhı”, *Adana kebab* < *Adana kebabi*, *Alibeköy* < *Alibeyköyü*, *canfes* “iki renkli gibi görünen ipek kumaş” < Far. *cān-fzā* [*fzāden* “artırmak” mastarından], *dipnot* < *dip notu*, *enginâr* < Yun. *enginara*, *epey* < *epeyi*, *fener* < Yun. *phanari*, *fiyonk* “kelebek biçimi” < İt. *fianco*, *gamet* “Erkek veya dişi üreme hücresi, cinsiyet hücresi.” < Fr. *gamète* < Yun. *gámos* “dügün yap-“+*t* “eylem adı yapan mastar eki”, *güvey* < *güveyi*, *iştah* “yemek yeme isteği” < Ar. *işhā* “arzu”, *herek* < Yun. *kharaki* “Bitkilerin sarılması ve dik durması için yanlarına dikilen kazık.”, *ihlamur* < Yun. *phlamuri*, *Kadıköy* < *Kadıköyü*, *kırlent* < İt. *ghirlanda*, *kaşkaval* “oval şekilli yumuşak peynir” < İt. *caciocavallo*, *kumral* < *koşur* “kahverengi” + *al* “kırmızı”, *lağım* “pis

susların aktığı geriz⁶ < Ar. *lağm* “tünel” < Yun. *lakkoma* “hendek”, *lav* < İt. *lava* < Hint Avrupa **lewh₃*- “yıkamak”,⁷ *leş* < Far. *lāşē*, *manyat* “uç çifte balıkçı kayığı” < İt. *menaida*, *matiz* “çok sarhoş veya sızmış olan” (< Yun. *matizo* < E Yun. *methýskō* [*meth-oos'+ko*], *meth* “sarhoş” +*y* “mayalanmış içki”, *oosfer* “Bitkilerde erkek gamet (üreme hücresi) tarafından döllandikten sonra yumurtayı meydana getiren dişi gamet.” < Fr. *oosphère*, şarap””+*s* “sarhoş” +*kō* “passive”), *mersin* “güzel kokulu ağaççıl Akdeniz iklimi bitkisi” < Yun. *myrsine*, *potkal* < İt. *boccale*, *salam* < İt. *salame*, *serdümen* < Far. + İt. *ser-timone*, *palamut* < Yun. *palamyda*, *paraşol* “tek atla çekilen, üstü kapalı, yanları açık, dingilsiz asma araba” < *paraçol* < İt. *bracciola*, *pinel* < İt. *penelo* “Rüzgârın yönünü göstermek üzere direklerde şapka üstüne konan yelkovan biçiminde âlet.”, *punt* < İt. *punta*, *samsa* < *sambusa* < Far. *sanbüse* “-dudak buruşması gibi yapılan- üçken börek” < -*n* *türemesiyle*- *se+büse* [*büsidan* “öpüş”], *sülümen* “bağırsak tedavisinde kullanılan beyaz toz hâlindeki cıva klorür” < Ar. *suleymâni*, *sünger* < Yun. *şfungari*, *tuğla* < Lat. *tegula* (İşihara, 2005, s. 37). Adlandırmada halkın isim verdiği güzel bir örnek: *Anadol* “otomobil markası, 1966” < *Anadolu*.

2.1.3. Tekleşme

Yeteri sayıda örnek verilerek ünlü, ünsüz ve hece tekleşmesi şeklinde aşağıda işlendi.

2.1.3.1. ünlü tekleşmesi: *Vokal birleşmesi* (kontraksiyon) de denir. Gramer birliklerinde kimi zaman yan yana gelen ünlüler birleşerek tek bir ünlü oluştururlar. Bu *kaynaşma* sonucunda oluşan ünlü kimi zaman önceki, kimi zaman da sonraki ünlü gibi olur. İşte bu ses bilgisi olayına ünlü birleşmesi veya ünlü tekleşmesi denir. Bu birleşme sonucunda sözcükte daralma, kısalma veya büzülme görülür. Örnek: *gide* + *umadım* bu şekilde yan yana gelen *e#* ve *#u* vünlülerinin birleşmesi neticesinde büzülerek *gidemedim* şekli oluşur. Aynı şekilde *kahve* + *altı* > *kahvaltı* hâlini alır (Ergin, 1984, s. 52). Konuşma dilinde ise ünlü kaynaşması şeklinde ünlü tekleşmesi olur: *koperatif* < [*kōperatif*] < *kooperatif* < Fr. *co* “ön ek, işteşlik eki” + *opératif* “birlikte çalışan işçilerin kurduğu dayanışma şirketi” < *co+opérer* “işbirliği yapmak” < *opération* “işlem, ameliye”. Kelime ekleşerek ve birleşik kelimeler kurarak Türkçeleşmiştir: *kooperatifçi*, *kooperatifçilik*, *kooperatifleş-*, *kooperatifleşmek*; *kooperatif eğitimi*, *kooperatif market*, *kooperatif günü*, *kooperatif satış mağazası*, *kooperatif programı*, *kooperatif ilkeleri*, *kooperatif ortakları*, *kooperatifler birliği*, *ulusal kooperatif*, *evrensel/uluslararası kooperatif*, *kooperatifçilik kongresi*,

⁶ (Arg. *keriz* “çirkef, şerli kimsenin davranışına yol açacak şekilde davranan” < Far. *kāriz* < *kār* “iş” + *rihten* “dökmek, saçmak” > *keriz* “oyun” + *le-* “oyuna getirmek”).

⁷ **lewh₃*- > Lat. *lauabo* > Fr. *lavabo* “Rahibin elini yıkadığı kâse”.

kooperatif hareket, kooperatif kuruluş, kooperatif sermayesi, kooperatif hareket, kooperatif yılı, mesleki kooperatifçilik, kooperatif örgütler, Dünya Kooperatifler Günü Kutlaması vb.

2.1.3.2. ünsüz tekleşmesi: Sözcüklerdeki iki ünsüzden birinin düşmesine ünsüz tekleşmesi (consonant impriation) denilir.

2.1.3.3. hece tekleşmesi: Yansıma gibi sesçe birbirine benzeyen hecelerden birinde -genel olarak ikinci hecede- bir ünlü ve bir ünsüzün sözcükten kalkmasına hece tekleşmesi (haplologie) denir: *bar-ır > bar > var*, [ET *egsü-k > DLT egsü >] eği sıyırın >> eğısıyırın > eğısırın > esırın* “hamur kesme aleti”, *kel-e yorur >> geliyor, tütünlük >> tünlük* (Tuna, 1986, s. 34).

2.1.4. Türeme ve Uzatma

“Bazen kolaylık kısaltma yoluyla değil ‘uzatma’ yoluyla da olabilir.” (Demirci, 2015, s. 38): Söyleyişte *tüfek* yerine “*tüfenk*”, *giderek* yerine “*giderekten*”, yoktur yerine “*yokturdur*” bu türden kullanımlardır (Karaca, 2021, s. 63). Alınma kelimelerde çift ünlü varsa bazen türemeyle Türkçeye uydurulur: *kuvars* < Alm. *quartz* veya ek varmış gibi davranılarak türetme olur: *pulluk* < Sl. *plug* (İşihara, 2021, s. 42).

2.1.5. Kaynaşma

Yine bitişerek oluşan kelime birleşmesi sırasında konuşma dilinde Adana ağzındaki gibi *haminne* < *hanım nine* orta hece düşmesiyle ve *ni-ni* ses tekrarı neticesinde kakafoniden kaçınmak için hızlı konuşmaya dayalı kolay telaffuz tercih edilirken yine kaynaşmayla en az çaba yasasıyla oluşur.

Ünlü+ünsüz, ünlü+ünlü, ünsüz+ünsüz ve hece kaynaşması şeklinde görülür.

2.1.5.1. ünlü + ünsüz kaynaşması: İkinci kelimenin başındaki ünsüz ve birinci kelimenin sonundaki ünsüz orta hecede ünlü açıklığında kendini koruyamadan kaybolur: *bedava* < Far. *bād* “yel” + Ar. *hevā* “hava”, *nitekim* < ET *ne+teg kim*.

2.1.5.2. ünlü + ünlü kaynaşması: Örnekler için bk. **geçişme** (krassis). Ünlü ile bitip ünlü ile başlayan iki sözcüğün geçişmesine/kaynaşması (ablaut, blending) bir ünlü eksilmesiyle oluşan birleşmedir. Buna daha çok alınma kelimelerden veya birleşmelerinden kaynaklandığından ikiz ünlülerden/dolaylı ünlülerden (diftonglardan) ayırmak için Türkçede *çift ünlüler* denir. Aslında ünlü çatışmasıdır (hiatus, syneresis): *aybeay* < T. ay + Far. be + T. ay, *iadeitibar* < Ar. *i‘āde* + *i‘tibār*, *otoerotizm* (felsefe/ruhbilim terimi, “özünerosluk, kişinin kendi vücudu üzerinde cinsel etkinliklerde bulunma sapıncı”) < Fr. *auto-éerotisme* vb.

2.1.5.3. ünsüz kaynaşması: İki ünsüzün tek ünsüzde kaynaşıp birleşmesine *ünsüz kaynaşması* (synaleph consonantique) denir. Seçki: Kzk. *mağan*, -ona şeklini *örneksemeyle-* *bana* < EAT *baña* < *beje* < *ben+ge* > And. ağz. (Urf.) *biye* ~ Elz. *baha* => *bahanne* < *bana ne*, *çık-* < **tşık-* < **tşık-* < *taş(ı)k-* < **tāl²+ık-*, *sucuk* < -ünsüz düşmesi ve ünsüz kaynaşması- **suğutçuk* < -gerilme- *suğut* "bumbar" < *süt* [+t çoğul şekli] // Moğ. *sün* < DLT *süt* < *sū-* "sıvının akması" > **süd-* "(SIVU) sızdırmak, damlatmak" > *süz-* [*sül* "ette ve ağaçta olan yaşlık" ve gerilmeyle Moğolcada *sigü-* "köpüğünü veya kaymağını almak, süzmek, sızdırmak".] yine ET *süçig*⁸ "tatlı" < *süt+si-* "tatlılaşmak" ayrıca fonolojik başkalaşmayla > *sū-* > *sub* > *suw* > *suv* > *su(y)*, ET *Tuñukuk* < *tun* "ilk" + **yukuk* "vezir" (Böler 2021: 208), [*yan* "taraf; OT'de benenin bir tarafı, ET'de kalça kemiği"] *yana* (*çekil-*) < EAT *yaña* < *yan+ğa*.

2.1.5.4. Hece kaynaşması: Yan yana gelen iki sözcükten birincisinin son sesi ile ikincisinin önsesinin birleşip kaynaşması ve dolayısıyla ortadaki seslemin kaybolmasıyla hece sayısının azalması olayına *hece kaynaşması* (syllable contraction) denir: nesne < EAT *nesene* < ET *ne er-se ne*, *bedeva* < *bad-i hevâ* < Far. *bād-āvar* "yel getirdi". Dil birliğindeki her yitim birimi hece kaynaşması değildir. Görüldüğü üzere en az ünlü+ünsüz ya da ünsüz+ünlü şeklinde iki ayrı ses türünün iç içe geçerek hece sayısını azaltarak hece kaynaşmasına sebep olması gerek. Lehçelerde daha kolay görülür: Özb. *bopt* < *boptı* < *bolup turur*, Başk. *eşu* < *ene şu*, Başk. *süytip* "şöyle" < *sola yetip* (Ersoy 2017, s. 40), Kzk. *jiber-* "göndermek" < *īd-ı ber-* "gönderi vermek", Kzk. *äkel-* < *äpkel-* < *alıp kel-*, *apar-* < *alıp bar-vb*. Hece kaynaşması hece düşmesinin bir ileri safhasıdır. Sadece hece sayısı azalmaz aynı zamanda içinde bir veya birden fazla ses olayını da barındırarak yeni kelimeyi tanıyabilmek için art zamanlı şekilde karşılaştırma gerektirir. Burada devreye köken bilgisi girer. Özel isimler bile lehçenin yazı diline geç geçmesinden dolayı tanınmaz hâle gelir: Kzk. *äbilmembet* < Ar. *Ebu el-Muhammed*.

2.1.6. Büzülme

Büzülme (contraction) gerilmenin tersi olan bir ses olayıdır. İki vokal arasındaki konson varlığını sürdürmeyince ünlü uzunca telaffuz edilir. En çok da yazı dilinde işaret olarak sesin resmi olan yumuşak /ğ/ ünsüzü her ne kadar ([*doal*] < *doğal* gibi) yazılsa da telaffuzda işitilmez. Sadece art zamanlı değil, aynı zamanda descriptive olarak eş zamanlı şekilde ekleşme

⁸ **süçig* >> Kzk. *tuşşı* 'tuzsuz yemek; acılaşmamış ayran, kıyma vb.', Kmk. *duşşı* 'tatlı, tuzsuz' (krş. Tkm. *süyci* ay., DLT *süçig* ay. (Eker 2013: 163). O zaman sözcüğün arkaik kökeni iki yönde *sucuk* < *suğut* ~ *su+b* << **dū* "öz su" > *sū+t* şeklinde fonolojik başkalaşmayla gelişmiş olur.

sırasında ([çocua] < çocuğa < çocuk+a) görülüşü için betimlemeli gramer konusuna girer. Bazın ([deirmen] < değirmen, [pıar] < pınar⁹ gibi) alçalan ve yükselen diftong da oluşur. Nadiren önce gerilme sonra büzülme olabilir: *yirmi* < *yigirmi* < *yigirmis* < **yi:gir* “iki” +*miş* “on” < -ses yarılması sonrası gerilme ile ünsüz türemesi- **di:ki+l+mil* < **δül+mil* > Kor. *dul* “iki” ~ Kor. *seu+mul* “yirmi”. Alınma kelimelerde dâhi olur: *müendis* < Ar. *m^üh^end^s*. Yazı dilinde seyrek görülür. İki ünlü arasındaki ünsüz birleşince aradaki ünsüz düşer ve konuşma dilinde daha rahat görülür: (*bar bar*) *bağır-* < *bağır-*, *Çarşamba* < Far. *çehâr* “dört” + *şenbe* “gün”, *çual* < *çuval* < Far. *çül*, *döüş* < *dövüş*, *dün* < *düğün*, *î* < *iyi*, *pislini* < *pisliğini*, *sâp* < *sahip*, *sîr* < *sığır*, *yît* < *yiğit*, *your-* < *yoğur-*.

2.1.7. Toplaşma

Toplaşma (synerese) daha çok kaynak bir dilden alınan sözcüklerde biri vokalle sonlanan, diğeri vokalle başlayan ve yan yana bulunan iki heceden birindeki vaokalin (*v*, *y* gibi) sürekli bir konson hâline gelerek korunan heceye bağlanmasıyla oluşan ses değişimidir. Türkçede bu ses olayına ünlü çarpışmasını (hiatus) önlemek için başvurulur. Batı kökenli -daha çok Osmanlı döneminde- Fransızca ve Yunanca gibi dillerden alınan kelimeler: Yun. *boréas* “boran, kuzey fırtınası” > *boryaz* > *poyraz*, Fr. *équateur* “eşitleyici” > *ekvator* “Dünya küresini kuzey ve güney olarak iki eşit parçaya ayıran enlemesine hat”, Fr. *maniakue* “saplantılı” > *manyak* “deli” - bir de yalancı eş değer kelime olan Şaman hırkası *manyak* var.- , Yun. *phaëton* “mitolojide helios’un arabasını deviren” > Fr. *phaëton* “kiralık at arabası” > Osm. *fatyon* > *payton*. Doğu kökenli Arapça ve Farsçadan alınan kelimeler: Ar. *'aca'ib* > *acayıp*, Ar. *'ammî* +Far. -*âne* > *amiyane*, Ar. *fa'ide* > *fatda*, Ar. *hala'ik* > *halayık*, Ar. *ka'im-i makam* > *kaymakam*, Ar. *kata'if* > *kadayıf*, Ar. *mâ'i* > *mavi*, Ar. *ma'üne* > *mavna*, Far. *se-pa* > *sehpa*, Ar. *sûfi* +Far. -*ane* > *sofiyane*, Ar. *şaka'ik* > *şakayık*, Ar. *ta'ife* > *tayfa*, Ar. *za'if* > *zayıf* (Yıldız 1999, s. 332).

2.1.8. Yutulma

Sesin, gırtlak üstü düzenekte yer alan organlar yardımıyla konuşma sesleri olarak şekillendirilip üretilmesi (artikülasyon) tarzına göre vokal oluşumunun temel dinamiği, dudaktan gırtlığa kadar olan (supralarengeal)

⁹ Anadolu ağızları sınıflandırılırken *konak* gibi atlastik anahtar bir sözcük olabilir: Tokat *puñar*, Ordu *punar*, Kars *puğar*, Pütürge *piyer* “göze”, Düzce *puar*, Erz. *pungar*, Yörük *buñar*, Kır. *puñar*, Harput *pahar* (Çağlıyan, 2013: 1079). Burdur *mûar* (Yıldız 2016: 13), Azr. *bulak* ve TT *pınar* aynı kökten gelir: *bulk* “onomotophe” +*a-* > *bulga-* > *buña-* > *buña-r* > *puña-r* > *pınar* <=> *bulak* < *bulğa-k;* > *bulğa-n-yuk* > *bulanuk* > *bulanık*.

boşlukların biçimlerini ve büyüklüklerini değiştirerek ön-arka, düz-yuvarlak ve yüksek (geniş)- dar (alçak) alarak farklı şekilde seslerin oluşmasıdır. Daralan ünlüler düştüğü için ünlü yutulması diye bir terim kullanılmaz. Aşağıda ünsüz ve -ki seslemin temeli ünlüdür- hece ve ses yutumu olarak alt başlıklar ele alınmıştır.

2.1.8.1. ünsüz yutulması: Ünsüz yutulması (consonant absorption) sözcük içindeki konsonun kendinden sonraki vokalin içinde erimeye fırsat bulamadan düşerek kaybolmasıdır. Burada /ğ/ konsonu önce sızıcılışmış ve akabinde /a/ vokalinin açıklığı içinde erimiştir: *içeri* < EAT *içerü* < ET *içgerü*, *iyi* < EAT *eyü* < ET *edgü*, *alan* < *yalgan.gören* < *körgen*, *kapak* < *kapğak* < *kapğak*, *orak* < *orğak* < *orğak*, *damak* < *tamak* < *tamğak* < *tamğak* < *tañğak* (Yak. **танғалай**, Alt. таңдай, Özb. tanglay). < *tañ* “dam, XIV. asırdan sonra ev çatısı” > ET *tam* “duvar”, *yalan* < *yalgan*.

Türkçe kökenli kelimelerde ünsüz yutulması art zamanlı iken ünlü yutulması alınma veya Türkçe kelimelerde (vocal absorption) çoğunlukla betimlemeli olduğu için metin üzerinde ya da konuşma sırasında artikülasyondan dolayı ekleşmede orta hecede yer alan yutulmaya yakın olan dar ünlü zaman zaman vurgusuzluktan dolayı bütünüyle yutulur. Ünlü yutulması çoğunlukla sözcük vokalle başlayan bir ek aldığı anda oluşur: *ağız* > *ağzında*, *alın* > *alnımın*, *ayır-* > *ayırıl-*, Far. *âyine* > *ayna*, ET *benjize-* > *benjize-* > *benzemek*, *boyun* > *boynuma*, Ar. *‘umr* > *ömür* > *ömrümde*.

2.1.8.1. hece yutumu: Ön, iç ve ön seste olmak üzere üç alt başlık altında verildi.

2.1.8.1.1. ön seste hece yutumu: Yeni tek kelime oluşturan birleşik kelime yapımında olur. Söz başında ünlü veya ünsüz düşmesiyle seslem yitimi olur. Nadiren görülür: Osm. *çedik* “çizme” < OT *iç etik* “terlik” < ET (*iç*) *etük* “ayakkabı”, (*o*)*rostopoğlu* < *orospu oğlu* (Yıldız 2015, s. 250), *lan* “erkek adama kızma hitabı” < *ulan* < *oğlan* < *oğul+an*, *şöyle* < *uş öyle*, *şu* < *şol* < *oş ol*.

2.1.8.1.2. iç seste hece yutumu: Bk. *orta hece düşmesi* (haplogie). Kelimenin ortasında veya sonunda da ve ikincil kelimelerin ekleşmesinde görülebilir. Bir sözcükte yan yana olan ve sesleri boğumlanma nitelikleri bakımından benzer, eşit veya aynı olan iki heceden bir selemin eriyip kaybolmasıyla telaffuzda tek hece duyulması olayına denir. Daha çok ağızlarda ve konuşma dilinde görülür. Daha çok *n*, *r*, *s*, *z* ünsüzlerinde görülür: *alaman* < *alamazsın*, *soramıyoz* < *soramıyoruz*, *yanda* < *yanında* (Yavuz 2012, s. 583); *-DI^r* < *tur-ur*, *-yor* < *-A yor-ur*.

2.1.8.1.2. son seste hece ve ek yutumu: Tamlama yoluyla birleşik kelime türetirken 3. kişi iyelik ekinin düşmesiyle olur: Seçki: *hücumbot* <

hücum botu, *Topkapı* < *top kapısı*, *Ziya Gökalp Sokak* < *Ziya Gökalp Sokağı* (Demir & Yılmaz, 2014, s. 173). Ayrıca çok heceli alınma kelimelerde benzer sesleri içeren hecelerde de görülür: *mostra* “nümune” < İt. *mostrare* “göstermek”, *pipet* < *pipette* “borucuk”.

Ek-filinin geniş zaman şekli *tur-ur* > *turur* dil birimiyle yapılan *yok* < *yoktur* < *yok tur-ur* şeklinde son seste ek yutumu vardır (Alkaya, 2011, s. 346). Yine *var* ve *değil* de böyledir. Ayrıca tasviri fiil şeklinde de böyle bir durum var: Lehçelerde mesela Özb. *kel-e-di* < *kele tur* < *kel-e tur-ur* >> Kırg. *kel-e-t* “o geliyor”, yani “di” şimdiki zamanın hikâyesi değil 3. teklik kişi ekidir.

2.1.9. Erime

Tarihi süreçte XI-XIII. asırda başlamış olan ama o zaman daha tamamlanmamış -mesela Karluk (Çağ. ve Özb.) *tarik-tariq* < **tār-* “yaymak, tohum saçmak” -*iğ*¹⁰ “darı, ekin” > Kıpç. ve Kırg. *taru - tarı - erime* (fusion) ses olayı bir sözcükte vokalden sonraki konsonun vokal açıklığı etkisiyle niteliği kaybolarak vokal içinde -*f*, *g*, *ğ*, *h*; *m*, *η*, *n* (genizleşmeyi ünlüye aktarır); *r*, *v*, *y*; /*ʕ*/ ayn (ع), hemze /*ʔ*/ (ء) konsonlarını uzatarak sıfırlanır. Sadece kelime içinde değil söz sonunda da olabilir. Esas sebep vokal açıklığıdır. Daha çok konuşma dilinde ve ağızlarda görülen bir ses olayıdır. Ekleşme sırasında /b/ ünsüzünde aslı ses /v, y/ şeklinde tezahür eder: *suvar-*, *suy+u* gibi. Seçki: ET *bilüg* > EAT *bilü* “bilgi”, Oğz. *buşak* “iç sıkıntısı” < DLT *buşgak*, Oğz. *çumuk* < DLT *çumguk* “ala karga” Far. *h^ast^e* “yaralı” +*hane* “ev” > *hastahane* > *hastâne*, ET *kapug* > OT *kapuw* > Kıpç. *kapuv* > EAT-Osm. *kapu* > *kapı*, ET *kamağ* > *kamu*, ET *köprüg* > EAT *köpri*, ET *kuğuğ* > *kuyu*, Oğz. *kuru* < DLT *kuruğ*, -Toharcadan- ET *ne* “hangi” +*teg* “gibi” > *neteg* “nasıl” > EAT *nite* > Osm. *nite kim* “nasıl ki”, Ar. *h^uşyātü's-şā'l^ab* “orkide, sahlep, tilki taşacağı” > *sâlep*, *sağlam* > *sâlam*, *sarıg* > (*sarū*) > *sarı*, ET *sub* > *suw* > *suv* > *suy* > *suø*, Ar. *t^evfiğ* “uygun olma; özel ad” > *têfik*, *tapuğ* > *tapu*, *var-* > *vā-*. Konuşma dilinde erime: *bağlaan* < *bağlayan*, *bouk* < *boğuk*, *kât* < *kâğit*, *souk* < *soğuk*, *valla* < *vallahi*, *yâmur* < *yağmur*; ağızlarda erime: *dêşirme* < *devşirme*¹¹ (Yıldız, 2016, s. 11), *gendii* < *kendini*, *mustaa* < *Mustafa*, Burdur *ôa* “ona” (Yıldız, 2016, s. 18), *sokā* < *sokağa*, *şē* << Ar. *şey* “şey” (Yıldız, 2016, s. 4), *tauk* ~ *toux* <

¹⁰ *tar-iğ+la* > *tar+ø+la-ğ* “ekin ekilen yer” > *tarla*. Burada iki defa /ğ/ ünsüzü erimiştir. İlkinde ekleşirken açıklığını koruyamayarak yutulmuş, ikincisinde ise kelime sonunda erimiştir.

¹¹ *tér-* > *dér-* “dermek”; *dir-i-ş-ür-mek* > *derşür-mek* ~ (*ür-* > *vur-* gibi uzun ünlü kısalırken kakafoniden kaçınmayla /t/ ünsüzü düşerken /v/ türemesiyle) XVII. asır Osm. *divşür-* ~ *devşürmek* > XVII. asrın 2. yarısından sonra dudak uyumunun başlamasıyla *devşirmek*.

tavuk, yelle < *yerlere, yukardā* “yukarıdan” (Yıldız, 2016, s. 93) vb. Alınma kelime: *faaliyet* < Ar. *fa’aliyet*.

2.1.10. Geçişme

Klasik edebiyatta *tahfif* denir. Örnek: ki ol > k’ol. Bk. *ulama*. İlerleyici ve gerileyici yönde *geçişme* (krassis) ses olayında iki ünlü bir araya gelemeyeceğinden ilki vokalle sonlanan ikincisi vokalle başlayan birleşik sözcüklerde *ünlü çatışması* (hiatus) önlemek için unsurlardan bir tanesi telaffuzdan kaldırılmış ve konuşmadaki *karışmayı* (Tuna, 1986, s. 43) önlemek için tamlamayı oluşturanlar sözcükler yazı dilinde bitişik olarak birleşik kelimeye dönüştürülmüştür: *bura* < *bu + ara*, *güllaç* < *güllü + aş*, *kahvaltı* < Ar. *ḳ^hhvē* “içecek, özsü; 1450’lerde Yemen’den İstanbul’a getirilmiş.”+ *altı* < *alt* “bir şeyin yere bakan yüzü” +ı “3. kişi iyelik eki”, *ebem gömeci* “yaprakları yenen bir bitki” <= *gömeç* “çörek, bir çeşit ekmek” < *gömme aş*, *isot* < *ısı ot* < *isi-g ot* [*isi-g+lik* > *isilik*], *kendisi* < *kendüzi* < *kendözi* < *kendü özi* < *kentü öz*, *nasıl?* < *ne asıl* < Toh. *ne* “Türkçede soru *ha* < *ka?* ile yapılır.” +Ar. *aşl* “soy” *nesne* < *nesene* < *ne erse ne*, *n’eyle-* < *ne eyle-*, *nerede* < EAT *nirede* < *ne+ara+da*, *n’olur* < *ne olur*, *niçin* < *ne + için*, *nideyim* < *ne edeyim*, *orostopol* < *oruspu + oğlu* (Yıldız, 2015, s. 250), *ora* < *ol ara*, *oysa* < EAT *o+y+ise*, *sütlaç* < *sütlü + aş*, *şimdi* < *şu + imdi* < *uş imdi* < *oş amtı*, *şol* < *şu + ol*, *şura* < *şol ara*, *yazamadım* < *yaz-a u-ma-dı+m*.

2.1.11. Ulama

Metinde iki kelime arasında noktalama işareti kullanılmamışsa art arda ünsüzle bitip ve -4. hatırlatma hâriç- ünlüyle başlayan iki kelimeyi okurken -nadiren arkaik isimlerde- hecelemeyle bir zincirin halkaları gibi sıralanarak diksiyonda akıcılığı sağlayan sözcük birleşmesidir. Seçki: [*aksakayak*] < *aksak ayak*, [*Balıkesir*] < Yun. *palaió + kastro* “eski kale”, [*başefendi*] < *baş efendi*, [*gözdenirak*] < *gözden irak*, [*hederetmek*] < *heder etmek*, [*koşaradım*] < *koşar adım*, [*yolortası*] < *yol ortası*, [*yurdumunüstünde*] < *yurdumun üstünde*.

Uyarı: Okurken ölçünlü yazı dilinde ulama sırasında yerel aksanla avam şivesi kullanılamaz. Örnek: Halk. Ağz. *açığalan* < *açık alan*.

Hatırlatma-1: Ulamada ötümlüleşme olur. Örnek: [*ağacaltı*] < *ağaç altı* vb.

Hatırlatma-2: Birinci kelime k# ile bitiyor ve ikincisi art damak ünlüsüyle başlıyorsa o zaman kalın sıradan /k/ okunur. Örnek: *Büyükayı* < *Büyük ayı* vb.

Hatırlatma-3: İkinci hatırlatmanın tersi ise şöyledir: *yırtıkelbise* < *yırtık elbise* vb.

Hatırlatma-4: Eğer ikinci kelime #h ünsüzüyle başlıyorsa h > ø şeklinde düşer: *erikoşafi* < *erik hoşafi*.

Hatırlatma-5: Halk şiirinde vezin gereği görülür: *Karacoğlan* < *Karacaoğlan*. Klasik şiirde ise *tahfif*¹² “ünlüden ünlüye ulama” (< Ar. *ḥaf* “malı azaldı”) yapılıdır: Kapalı (uzun vokalli ya da konsonla biten) bir seslemin¹³ aruz ölçüsü gereği açılması durumunda (gerektiğinde -çünkü bu *zihâf*¹⁴ da akla getirebilir-) (zihâfa başvurulmadan) uygulanan (~ uygulanabilen) bir işlemdir. Sonu konsonla biten bir sözcüğü, açık seslem elde etmek ya da bir kapalı bir açık (bir buçuk ~ medli hece)¹⁵ hece değerinden tek kapalı hece değerine düşürmek için yapılıdır. Bir kapalı bir açık yani *med*'e uygun kelime ve hecelerde *tahfif* olmuyor. Örneğin *peymân*'ın *mân* hecesi bir buçuğa uygun ancak gerekliyse *med*'e başvurulur.¹⁶ Burada ünlünün ünlüye ulanmasıyla iki hecenin -açık kapalı belirtmeksizin- vezin gereği tek heceye indirilmesi denilebilir) (Örn: ki ana=k_aña / ki ol=k_ol veya nice olur=nice_olur=nic_olur). *Tahfif* yapılan kısım apostrof ile de gösterilebilir. ki ol=k'ol / nice olur=nic'olur

Hatırlatma-6: Klasik şiirde iç ahenk bakımından ses bütünlüğü (yek âhenk) oluşturarak aruz vezninde ritim sağlamak için **ihtiyaç hâlinde** -*imâle*, *med*, *zihaf*, *tahfif* ve *teşdid* gibi ahenk hatası sayılan- *vasl* “ulama” yapılıdır. Böylece şiirde bir musiki elde edilir. Kapalı bir hecenin vezin gereği açılması durumunda uygulanan bir işlemdir. Sonu ünsüzle biten bir kelimeyi, açık hece elde etmek ya da bir kapalı bir açık (= bir buçuk) hece değerinden tek kapalı hece değerine düşürmek için ünlüyle başlayan bir sonraki

¹² *Kasr* ise vezin gereği kapalı veya medli kelimenin açık veya medsiz biçiminin tercih edilmesidir: *gâh-geh*, *dehân-dehen*, *gevher-güher*, *ejderhâ-ejdehâ*, *müy-mü*, *hakk-hak*, *İstanbul-Stanbul*, *Eflâtûn-Felâtûn*, *Aristo-Risto*, *kimsene-kimesne*, *hiç-hiç*, *çün-çü*, *eger-ger*, *egerçi-gerçi* vb.

¹³ Aruzda 3 çeşit hece vardır: 1. Açık (Kısa) hece, 2. Uzun (Kapalı) hece, 3. Medli hece (Bir buçuk hece).

¹⁴ *Z'hâf* (X karşıtı *imâle*): Aruzla yazılmış bir şiirde bir ünlünün, uzun okunması gerekirken ölçü zoruyla kısa okunmasına *zihaf* denir.

¹⁵ Aruz ölçüsünde kimi seslemlerin ilki kapalı ikincisi açık olmak üzere iki seslem değerinde kabul edilmiştir. Bu tür seslemlere *medli hece*, bir buçuk seslem ya da bileşik seslem denir. Medli heceleri dört grupta toplamak mümkündür: a. Bir uzun ünlü ve bir ünsüzden oluşanlar: *âb*, *âl*... b. Bir ünsüz, bir uzun ünlü ve bir ünsüzden oluşanlar: *yâr*, *nâz*... c. Bir kısa ünlü ve iki ünsüzden oluşanlar: *eşk*, *emr*, *ömr*... d. Bir ünsüz, bir kısa ünlü ve iki ünsüzden oluşanlar: *derd*, *zehr*...

¹⁶ Sonu *nun* ile (n) biten hecelerde de genellikle *med* yapılmaz. Sekt (x): Ulama bulunan yerde vezin gereği ulama yapılmaması. Med bulunan hecede vezin gereği med yapmamaya ise *sekt-i med* denir (Orhan Kılıçarslan'a şifahen verdiği malumattan dolayı teşekkür ederim).

kelimeye bağlamak; yani, “lâzım oldu”yu “lâzımoldu”; “âbâd oldu”yu “âbâ doldu”; “mest oldu”yu, “mes toldu”gibi, okumaktır:

“Artık demir almak günü gelmişse zamandan

Mechûle/ giden bir ge/mi kalkar bu/ limandan –Y. Kemal

— . / . — — . / . — — . / . — —

Mefûlü/ mefâilü / mefâilü / feûlün

Hatırlatma-8: Klasik şiirde *vasl* vezin gereği zaruri yapılmayı gerektirebilir:

Bir iş it kim / âñılasun / dünyede

Ey Necâti / fâ ‘ilâtün / fâ ‘ilât’

— . — — / — . — — / — . —

fâ ‘ilâtün / fâ ‘ilâtün / fâ ‘ilün

Hatırlatma-9: Klasik şiirde oluşturulan aruz vezninde vezin gereği ihtiyaç yoksa *vasl* yapılmaz. Yapılırsa taktîli okuyuşta problem olur:

“Nâmeyeğ sığ/maz Necâti/nüñ oransuz / kışşası

Göz yaşı jle / kapuña ‘arz / ola bâkî / mâ-cerâ

fâ ‘ilâtün / fâ ‘ilâtün / fâ ‘ilâtün / fâ ‘ilün

— . — — / — . — — / — . — — / — . —

2.1.12. Dil Uyumu ~ Benzeşme (Assimilation)

Bir nevi benzeşme olan bütün ünlü ve ünsüz uyumları en az çaba yasasına girer. Gerilek dudak benzeşmesi görülür ve ayrıca dış arası ünsüzler yanlarındaki ünlüleri inceltince akabinde art damaktan ön damak sırasına ilerlek benzeşmeyle geçiş görülür. Alınma kelimeler de de benzeşme olur. Seçki: *uçkur* < iç *kur*, *sümbül* < Ar. *s^unb^ul* “başak şeklinde çiçek”, *yüzükoyun* < *yüzün kodu*. Uzak ve gerilek benzeşme de olur: *ekmek* < *etmek*, *öbür* < *o bir*, *yassı* < *yastı*. Alınma kelime örnekleri: *cambaz* < Far. *cân+bâz* [< *baxten*], *Çarşamba* < *çarşanba* < Far. *çehar+şenbe*, *iptida* < Ar. *ibt^uda*, *sarhoş* < Far. *s^er+h^oş* “başı hoş”. Dudak ünsüzü-ünlü bezeşmesiyle yuvarlaklaşma şeklinde benzeşme görülür: *pipo* < Fr. *pipe* “boru” [> -küçültme ekiyle- *pipette* > *pipet*]. Konuşma dilindeki tam benzeşme (complete assimilation) Karabük ağz. *ittiyaç* < Ar. *iht^uyâc* “gereksinme”, *vemme-* < *verme-*; [*yannış*] < *yanlış* yazı dilinde ise *amba* < *anbar* şeklinde yarı benzeşme (semi assimilation) olur ve –Kazak lehçesindeki sonant uyumu gibi- ekleşmede allomorf şekil birimler

görülebilir (Jomaa & Özyıldırım 2022, s. 43): *gorh-u+su+n+nan*, *hazırırıyor* < *hazır+rı-yır* < *hazır+lı-yor* < *hazırlıyor* < Ar. + T *hâdir+layor*.

“Türkiye Türkçesinde özellikle düzlük-yuvarlaklık uyumu çerçevesinde birbirini takip etmeyen seslere baktığımızda kurala aykırı örneğin hiç olmaması (mesela ö’den sonra ö’nün, ı’dan sonra u’nun geldiği sözcük) veya yabancı kökenliler de dâhil çok sınırlı sayıda olması en az çaba yasasının başka bir tezahürüdür:

ünlü → takip etmeyen ünlü (sınırlı sayıda örnek)

a, ı → o, u (*kablo* < Fr. *câble* “halat, elektrik teli”, *avuç* < DLT *awut* < ET *adut...*)

o, u → o, ı (*horoz* < Far. *hurōs[tan]* “bağırmaq”, *rulo* < *rouleau* “yavarlak...)

e, i → ö, ü (Fr.: *terör* < *terreur*, *etüt* < *étude*, *likör* < *liqueur*; *virüs* < Lat. *virüs...*)

ö, ü → ö, i (*döviz* < Fr. *devise* “armalı”, *ümit* < Far. *umîd*)” (Karaca, 2021, s. 364).

2.1.12.1. Ünlülerle ilgili ses olayları: Aşağıda en az çaba yasasına göre ünlülerle ilgili ses olayları verildi.

2.1.12.1.1. ünlü daralması: Bazı dış arası ve akıcı “ç, ş, s; l, n, y” ünsüzleri geniş “a, e; o, ö” ünlülerini “ı, i; u, ü” ünlüleri olarak daraltırlar (Hatipoğlu, 1961, s. 20). Söz başında işlek değildir: *imrahor* < Ar. *emîr-i âhûr*, *incir* < Far. *encîr*, *ispalya* “Bitkilerin sarılması ve dik durması için yanlarına dikilen kazık, herek” < Fr. *espazier*, *ispiyon* < Fr. (İt.?) *espio*. Başta /y/ ünsüzü Türkçe kökenli sözcüklerde ekleşme sırasındaki betimlemeli gramer çalışmasında eş zamanlı orak korpustaki kelimedeki kendinden önceki geniş ünlüyü söz içinde daraltır. Örnekleri çok olsa da yeterli sayı ile iktifa edildi: *diye* < *deye*, *gelmiyor* < *gelmeyor*, *niye* < *neye*, *yiyecek* < *yeyecek*. Art zamanlı olarak tek veya çok heceli Türkçe kelimelerde ise kendinden önceki veya sonraki (yanındaki) ünlüleri inceltir: *giyim* < *geyim* < *kedim*, *yeşil* < *yaşıl*, *yıka-* < *yayka-*, *yukarı* < *yokaru*, *yürü-* < *yoru-*. Sadece /y/ ünsüzü değil aynı zamanda dış ünsüzleri “c, ç, d, ş, s, t” ve “l, n, r, z” akıcı ünsüzleri de inceltici konsonlardır: *elma* < *alma*, *anne* < *ana* < **āna*, *biç-* < *bıç-*, *bin* < *bıñ*, *dil* < *tl*, *çıyan* < *çadan*, *dinle-* < *tınla-*, *giy-* < *kéd-*, *güzel* < *gözel* < *közel*, *hani* < *hangi* < *kangı*, *kardeş* < *karındaş*, *piş-* < *bış-*, *dış* < *taş* < **tāş*, *şiş-* < *sış-*, *şişman* < *şışman*; *uyan-* < *odgan-*, *yeni* < *yanı*, *yine* < *yana*. Ünlü daralması kaynak dilden alınma kelimelerde de görülür. Aşağıda dikkat çekici bir seçki verildi: *balina* < İt. *balena* ~ Fr. *baleine* “denizde yaşayan büyük memeli”, *çıra* < Far. *çerāğ*,

çimballi “Orkestralarda kullanılan, iki yuvarlak madenden yapılmış vurmalı çalgı.” < *İt. cembalo, kiraz* < Yun. *keras, kubat* < Erm. *kopit* “Kaba, biçimsiz; utangaç.”, *manişka* < *İt. manesco* “Ağır yükleri kaldırmada kullanılan ve biri iki, diğeri üç dilli iki makaradan meydana gelen palanga.”, *musluk* < *Ar. maslūk, pıruhi* < Rus. *pirogı* “içinde peynir veya kıyma olan hamur yemeği” < T *börek* < OT *bögürek* “bohçacık” < -gerilme: ses yarılmasıyla araya fricative grimesi- ET *bögür* “böbrek” < *bö:r²* < *bö:l* “< *bö:-* “şişirerek ikiye ayırmak“, *tekfur* < Erm. *takavor, vido* “Bir oyunda ortaya konan parayı iki misline çıkarma.” < *İt. vedo*.

2.1.1.12.2. ünlü genişlemesi: Değişik -birincil uzun ünlünün dengeleyici tesiri (Tuna, 1960, s. 276), benzeşme, ünsüz ünlü etkileşimi vb.- sebeplerle ünlü genişlemesi olur. Dar ünlülerin genişlemesi eskicildir. Türk dilinin tarihi metinlerinde görülen dar ünlüler günümüz Türkçesinde pek kullanılmaz. Seçki: *ağaç* << **i* “orman” +*gaç* “küçültme eki”, *balta* < *baldu, buda-* < *butı-* < ET *būt* “bacak, ağaç dalı”, *bağırsak* < DLT *bağırsuk* “iç organlar”, *boğaz* < Krh. *boguz* < *bo-ğız*,¹⁷ *çolak* < DLT *çol-* “kesmek” -*uk* “sakat, tek kollu”, *kana-* < DLT *kanı-* (Ercilasun & Akkoyunlu 2014, s. 465) < **kā+n* < *-p^hā* > Jap. 皿 *hué* // Far. *hūn* < -gerilmeli şekil- Proto-Percian **h^vahun* > *vhoni* “Alm. *blut*, T kan” (Bartholomae, 1904, s. 1434) // DLT *kana-* “kan almak” < Moğ. *kana-* [aslı *kanı-*] (Işık, 2016, s. 66, 75), *orta* < *ortu, ocak* << *ötçuk, tepe* < *töpü, töre* < *törü*. Alınma kelimeler: *meşe* < Far. *bîşe, bornoz* < Ar. *burnūs*.

2.1.13. Ünlü Boşluğu

Ünlülerin oluşumu için ağızda *fonetik boşluk* (oral cavity) vardır. Burada dudakların ve dilin aldığı şekle göre çeşitli sesler oluşur. Ağız kanalının açıklığı dar/kapalı; geniş/açık ünlüleri; dilin durumu ön dil/arka dil ünlülerini; dudakların durumu geniş/yuvarlak vokalleri oluşturur. Ağız, dudak ve dil çevresindeki fonetik boşlukta kimi zaman bir vokal başka bir vokale doğru yönelmek ister. Bu isteğini bir vokali kendisine doğru çekme veya bir vokali kendisinden uzaklaştırma hareketiyle gerçekleştirir. Vokallerin birbirine doğru hareketi vokallerin evrimini başlatır (Uzun & Özek, 2020, s. 1546). Ses kıvrımı (vocal fold) ağız boşluğunda oluşarak ünlüleri meydana getirir. Bitişik seslemlerde ortaya çıkan ve araya giren bir ünsüzün olmadığı iki vokalin algıya dayalı olarak oluşturduğu boşluktur (Stockwell & Minkova, 1988, s. 358). Aynı seslemde iki bitişik ünlü ses

¹⁷ Hazar Tamgası “çok zamanlı mukayese, söz başından sonuna, geçmişten günümüze” sıralı kural kaidesince Altaistik karşılaştırma ile *boğaz* organ adı: *boğaz* < *bo-* “sıkmak” -*ğ*+ [*bo-ğ-ım* “eklem” < *bo-k-*]+*uz* “dualite eki” > [l “arkaik çokluk eki” > r “dualite”] Trkm. *bok+ur+dak*, Çuv. *pır*, Tuv. *boos(ta)* “boğaz, gırtlak”, Dolg. *uos* [p > ø, s < z < r² < l²] // Jap.-Kor. *m^veog* “boğaz, güç kuvvet” < **p^hōl²* > *hool(oy)* “boğaz” > Man.-Tung. (Evenki) *bil(ga)* “gırtlak”.

ortaya çıktığında görülür. Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin diftong şeklinde Yakutçada yükselen diftong, Türkmencede alçalan diftong ve Halaççada aşırı uzunluk şeklinde tezahür ettiği malumdur. Ünsüzün se değerini ünlüye katarak ikincil/dolaylı ünlülerin orta çıktığı da bilinmektedir. Alınma kelimelerde ise “çift ünlü” görülür. Seçki: *aktüel* “güncel” < Fr. *actual* -yükselen çift ünlü-, *aria* “Operada solistin orkestra eşliğinde söylediği, genellikle kendi içinde bütünlüğü olan parça; opera ezgisi; soylu” < İt. *aria* -söz sonunda yükselen diftong şeklinde çift ünlü-, *hercai* < Far. *her* + *cā* + Ar. *ī* -söz sonunda ek birleşmesinde iki ünlünün alçalan çift ünlü olarak yan yana gelmesi-, *nükleik* “hücre çekirdeğinde bulunan asit” < Fr. *nucléique* -alçalan çift ünlü-, *oosit* “büyüme evresini tamamlamış olmakla birlikte henüz döllenebilecek duruma gelmemiş dişi gamet” < Fr. *oocyte* -söz başında eşit çift ünlü-.

2.1.14. Göçüşme (metatez)

Daha çok Anadolu ağızlarında görülen istemsiz değişimlerdir. Söyleyiş kolaylığından dolayı oluşan en az çaba yasasıdır. Örnek: *çeyrek* < Far. *çār*+*yek*, *hoyrat* < Yun. Yun. *horyat* gibi. Uzak göçüşme de olabilir: *hızar* < Far. *hīrās* veya ünlü X ünsüz yer değiştirmesi ile göçüşme olabilir: *ısmar*(+*la*-) < Far. *sipār* gibi. Başka göçüşme örnekleri de var. Mesela üçlü olanlar: *keçi* < *eçkü* ya da hece göçüşmesi *gibi* X *bigi*, hatta kelime göçüşmesi var: *geçerli sebep* > *sebepli geçer*. Daha fazla malumat için bk. (Ersöz 2018, s. 2199). Halk ağzında birçok ses olayı ile beraber ünsüz göçüşmesi de görülür. Malatya ağzında *küskü* şeklindedir. Örnek: > *küzegü* “maşa” > *köseği* “ateşi karıştırmaya yarayan odun”dan “k” düşmesiyle *öseği* – *ösevi*, göçüşme ile *öysü* > *öğsü* > *öksü* ve *eysi* > *eğsi* > *eksi* “ucu yanmış odun parçası”, *iğsi* < *eğsi*; *kösengi*, *körsegü*, *kösregi*; *gözgü* (Dinç, 2014, s. 329) < **kō*- “yanmak” -z “ateş” < **kō*-d- > *kōn*- ~ *kōy*- “yanmak”, **kō*-d-*üg*+*ük* > *kōrük* “demirci körüğü” > -gerilmeyele- ET **kövü*-r- // Moğ. *köge*-“kabarmak” -r-*üg*+*ge* > *kögerge* “ak ciğer”.

3. Sonuç

Neticede daha çok çaba yasasının zıttı olan en az çaba yasasında *değişme*, *ötümlüleşme*, *ötümsüzleşme*, *önlüleşme*, *düşme*, *tekleşme*, *türeme*, *kaynaşma*, *büzülme*, *toplaşma*, *yutulma*, *erime*, *geçişme*, *ulama*, *benzeşme*, *daralma*, *genişleme*, *ünlü boşluğu* ve *göçüşme* ses olayları olduğu görülmektedir.

Ulama (vasl) ses olayında ise klasik edebiyata dair malumat da verilmeye çalışıldı. Hece ile ilgili *kaynaşma*, *yutulma* ve *tekleşme* ses olaylarının olduğu görüldü. Ayrıca söz aşında, söz içinde, söz sonunda, kelime

birleşmesinde, alınma kelimelerde e ekleşmede meydana gelen ses olayları gramerin üç boyutuyla (betimlemeli, eskicil, eş zamanlı) çok zamanlı bir karşılaştırma yapıldı. Yukarıdaki es olaylarında örneklemeler makalenin hacmini aşmamak için seçki yapılarak verildi. Daha çok çaba yasasındaki fonetik hadiselerin de ikinci seride yazılacak olmasıyla araştırmacılara bir bakış açısı kazandırılarak Türkoloji ve Altayistik bilimlere katkı sağlanmak istendi. Zıt iki yasanın ses olaylarının değerlendirilmesi ise hâliyle ikinci makalede yapılacaktır.

Altay dilleri, tarihi Türk lehçeleri, çağdaş Türk lehçeleri, Anadolu ve Rumeli ağızları ile edebi bilgiler açısından Türklük bilimine ve araştırmacılara faydalı olabilecek bir çalışma oldu.

Kaynakça

- Alkaya, Ercan (Çev.) Kudaşev, G. H. (2011). K. Timârgalin (Ed.) “Tatar Tâlânde Fonetik Hem Morfologik Üzgerâşler”, *Âzlenüler, Uylanular, Tabışlar, Kazan: TKN 1989: 249-294*, “Tatar Türkçesinde Fonetik ve Morfolojik Değişiklikler”, *Turkish Studies*, 6 (1): 322-357.
- Aydemir, Adem (2015). “Türk Dünyasında Bazı Düşün Terimleri Ve ‘Al Duvak’ Geleneği Üzerine”, *Turkish Studies*, 8 (9): 619-655.
- Bartholomae, Christian (1904). *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Bogoroditskiy, Vasiliy Alekseyeviç (1953). *Vvedeniye v Tatarskoye Yazıkoznaniye ve Svyazi c Drugimi Tyurkskimi Yazıkami*, Kazan.
- Ceylan, Emine (1994). “Türkçe y- ~ ø, Halaçça h-, Çuvaşça ś, y-, v- Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, (4): 145-158.
- Çağlıyan, Ayşe (2013). “Harput ve Çevresinde Yer İsimlerine Coğrafi Bakış”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Elazığ, 23-25 Mayıs 2013.
- Çiçek, Sevim Erdem (2015). “Kıpçak Sözlüklerindeki Moğolca Unsurlar”, *Türk Dili Yılığ - BELLETEN*, Ankara: TDK yayımları, 63 (1): 49-98.
- Demirci, Kerim (2015). “En Az Çaba Yasası ve Kazak Türkçesindeki Yaygın Örnekleri”, *bilig*, K15 (72): 25-42.
- Dinç, Ahmet (2014). *Türkçenin Kayıp Kelimeleri*, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Eker, Süer (2013). “Ana Türkçe Uzun Ünlülerin Kıpçak Dillerindeki Kimi İzlerine Dair”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Semih TEZCAN’a Armağan*, 13/13 (13): 1345-167.

- Ercilasun, Ahmet Bican (2000). “Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses”, *Hasan Eren Armağanı*, Ankara: TDK yayınları, 128-134.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Dîvânü Lugâti't -Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Ergenç, İclal ve Uzun, P. ,B. (2017). *Türkçenin Ses Dizgesi*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1984), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ersoy, Habibe Yazıcı (2017). “Türkçede Ses Düşmesi/Hece Kaynaşması Problemi: Başkurt Türkçesi Örneği”, *Dil Araştırmaları*, Bahar (20): 35-48.
- Ersöz, Serpil (2018). “Türkçede göçüşme: tanım ve tasnif”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7 (4): 2189-2203.
- Gümüşatam, Gürkan (2013). “Eksiltim(ellipsis) ve Türkçede Eksiltim Türleri”, *Turkish Studies*, 8 (1): 1539-1552.
- Günay, Turgut (1978). *Rize İli Ağızları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi yayınları.
- Hasene, Hasene (2011). “Dilde En Az Çaba Yasası İlkesi Üzerine”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 1 (1): 1-6.
- Hatiboğlu, Vecihe (1961). *Türk Kelimelerinin Ön Sesleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları, 65 s.
- Işık, Utku (2016). *Karahanlı Türkçesinde Tıp Terimleri*, (Danışman: Ferruh Ağzca), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- İşihara, Aya (2005). *Yazı Dilindeki Alıntı Kelimelerin Türkçeleşme Süreçleri*, (Danışmanı: Musa Duman), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 208.
- Jomaa, Nayef ve Özyıldırım, İlyas (2021). “Assimilation of Sounds in The Turkish Language: A Case Study of High School Students At Karabuk Region (Turkey)”, *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi / International Journal of Current Approaches in Language, Education and Social Sciences (CALESS)*, 4 (1): 37-53.
- Karaağaç, Günay (2021). *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karaca, Hasan (2021). “En Az Çaba Yasasının Dil Alanlarında İşleyişi”, *Turkish Studies – Language and Literature*, 16 (1): 359-370.
- Martinet, André (1952). “Function, Structure and Sound Change”, *Word*, April 8 (1): 1-32.
- Öztürk, Jale (2017). “Türk Dilinde Daha Çok Çaba İsteyen Değişimler”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6 (4): 2182-2208.

- Sertkaya, Osman Fikri (2008), “Çince ‘大 Tay ~ Büyük’ Kelimesi ile Yapılan ‘Damla, Dayı, Teyze ve Dede’ Kelimeleri Üzerine”, *Türk Dili Dergisi*, (680): 150-159.
- Sertkaya, Osman Fikri (2015). “Elma Kelimesinin Kökeni Üzerine”, *Türk Dili*, 2014-2 (750, Haziran 2015): 63-66.
- Sevortyan, Edvard Vladimiroviç (1975). “Türk Dillerinde Kelime Başındaki Ünsüzlerin Düşmesi”, *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler*, (1972’den ayrınbasım), Ankara.
- Stockwell, Robert & Minkova, Donka (1998). “On Drifts and Shifts”, *Studia Anglica Posnaniensia*, (31): 283-303.
- Tekin, Talât (1995). Morfonemik Değişmeler: Dar Ünlünün Düşmesi” ~ ø ile Nöbetleşme, *Dilbilim Araştırmaları*, 103-109.
- Tenişev, Edhem Rahimoviç, Levitskaya, L. S., Pokrovskaya, L. A., Yuldaşev, A. A., Gacıeyva, N. Z., Musayev, K. M. ve Kovşova, A. A. (1984). *Sravnitel’no-istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov – Fonetika*, Moskova: İzdatel’stvo Nauka.
- Tseng, Lan-ya (2002). *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Tuna, Osman Nedim (1960). “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (8): 213-282.
- Tuna, Osman Nedim (1986). *Türk Dilbilgisi Ders Notları (Fonetik ve Morfoloji)*, Malatya: İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü yayını.
- Turan, Zikri (2006). *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Türk, Vahit (2003). “Türkçede Ön Seste Ünlü Düşmesi (Aphaeresis-Aphesis Örnekleri)”, (Bildiri: VII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 1999), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, (44): 223-233.
- Uzun, Cemile ve Özek, Fatik (2020). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fonetik Çevreye Bağlı O>U, U>O Değişimler”, *Turkish Studies - Language*, 15 (3): 1543-1573.
- Üçok, Necip (1951). *Genel Fonetik (Ana Çizgileri)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları.
- Yavuz, Serdar (2012). “Karakeçili Ağzı (Kırıkkale) III Ünsüzler”, *JASSS - The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, 5(6): 577-589.
- Yıldız, Osman (1999). “Dilimizdeki Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerde Görülen Fonetik Değişmeler”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (4): 321-338.

- Yıldız, Osman (2015). “Birleşik Kelimelerde Görülen Fonetik Hadiseler, Terimleri, Tanımları ve Örneklerinin Tasnifi Üzerine”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10 (8): 231-25.
- Yıldız, Osman (2016). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Geniz Ünlüleri”, *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi*, (12): 1-24.
- Zhamalihan, Kulihila (2015). *Kıpçakçanın Söz Varlığı*, (Danışmanı: Mehmet Ölmez), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Doktora Programı Doktora Tezi.

Аңдатпа: Тіл саласында қарама-қарсы негізгі екі ереже бар: «ең аз күш салу заңы» және «ең көп күш салу заңы». Бұл мақалада «ең аз күш салу заңы» зерттелді. Түрік тіліндегі фонетикалық оқиғалар негізінен қарама-қарсы дыбыстық оқиғаларға сілтеме жасау арқылы анықталады. Бұл қарама-қарсы дыбыс құбылыстарының ең маңыздысы - жиырылу және созылу болып саналады. Бұл бір-біріне қарама-қайшы дыбыс құбылыстары түркологияда ғана емес, алтаистикада да негізгі құбылыс болып табылады. Алтаистикада дыбыстық эквиваленттілік маңызды. Бұл дыбыстық өзгерістер фоно-семантикалық дифференциация және морфофонологиялық өзгерістер арқылы тілдің дамуына үлес қосты. Сөйлеу тілі мен диалектілерде жазба тілі болмаған кезде өзгерістер тезірек жүреді, тіл бір жақты дамыса екінші жағынан стандартты болудан қалады. Бұл мақалада біз жазба тілден мүмкіндігінше көп мысалдар келтіруге тырыстық. Қажет болған жағдайда диалектілерден де, алтай тілдерінен де мысалдар келтірілді. Тілдің дыбыстық құбылыстарын тек сипаттамалық грамматикамен түсіндіру жеткіліксіз болуы мүмкін. Осы себепті диахрондық және синхрондық фонетикалық талдау қажет. Тілде «Хазар таңба» деп аталатын тізбектелген ережелердің базасы бар. Мұнда өткеннен бүгінгі күнге дейінгі сөздердің басынан аяғына дейін баруда үндестік бар: 1. K³ (p, δ, ĝ), 2. V:/, 3. L циклі, 4. d/, 5. W < G > K, 6 Қаз. ş > s, ç > ş; басқа s > h. Ең маңызды дыбыстық құбылыстарға «дауыстың бөлінуі», «бастапқы созылыңқы дауысты дыбыстың әсерінен пайда болған фонетикалық оқиғалар» және «күш» жатады. Түрік тілінің ең маңызды дыбыстық құбылысы орта түрік дәуірінде негізгі үш диалект тобын құраған Г дауыссыз дыбысына қатысты. Түрік тілі грамматикасындағы фонетикалық жағынан ең маңызды фонетикалық «ө» бірлігімен белгіленген пішін болып табылады. Ол бірліктің өзі қолданылмаса да, оның функциясы бар. Тағы бір мәселе, үлгі сөздер дыбыстық құбылыстары жағынан бір-біріне

жақын болып, «қосу, жиырылу, жиылу, жұту, балку, ауысу, ұлау» сияқты дыбыстық оқиғаларымен шатастырылуы мүмкін.

Кілт сөздер: Аз күш салу, көп күш салу, контраст, тізбекті ереже, шиеленіс, ауысу

(Мехмет ХАЗАР. ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ ҚАРАМА-ҚАРСЫ ДЫБЫС ЗАҢДАРЫ-I: ЕҢ АЗ КҮШ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ АЛТАИСТИКАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ ЗЕРТТЕЛУІ)

Аннотация: В языке есть два противоположных основных правила: «закон наименьших усилий» и «закон наибольших усилий». В этом обзоре основное внимание уделялось «закону наименьших усилий». Фонетические явления в турецком языке обычно идентифицируются путем обращения к противоположным звуковым событиям. Эти контрастные фонетические явления сопровождаются сжатием и растяжением и являются фундаментальным событием не только в тюркологии, но и в алтаистике. С другой стороны, в алтаистике звуковые эквивалентности имеют основополагающее значение. Эти звуковые изменения способствуют развитию языка за счет фоносемантической метаморфозы и морфофонологических изменений. Изменения происходят быстрее, когда разговорный язык и диалекты не имеют письменного языка, и, хотя язык развивается с одной стороны, он перестает быть измеримым с другой. В этой статье была предпринята попытка привести как можно больше примеров письменного языка. В необходимых случаях прибегали к диалектам. Также были приведены примеры из алтайских языков. Простого объяснения звуковых явлений с помощью описательной грамматики может быть недостаточно. По этой причине требуется фонетический анализ, чтобы он был диахроническим (в увеличенном времени) и синхронным. В языке есть фундамент из последовательных правил, называемый «Хазар Тамга». Здесь есть хронологически развивающееся созвучие в переходе от начала к концу слова: 1. КЗ (р, δ, ğ), 2. В:/, 3. Цикл Л, 4. д/, 5. В<Г>К, 6. Кз. ш > с, ч > ш; Др. с > х. В звуковых явлениях наиболее важными являются «расщепление звука», «фонетические события, вызванные первичной длинной гласной» и «напряжение». Самая важная фонема турецкого языка связана с согласной G, которая образовала три основные диалектные группы в среднетюркский период. Фонетически самой важной фонетической единицей турецкой грамматики является форма, представленная нулевым ø. Даже если оно не само по себе, у него есть функция. Другое дело звуковые явления «слияние, сжатие, объединение, поглощение, плавление, переход,

присоединение», которые схожи по внешнему виду и их можно спутать с точки зрения фонетики.

Ключевые слова: меньше усилий, больше усилий, контраст, правило последовательности, растяжение, переход

(Мехмет ХАЗАР. КОНТРАСТНЫЕ ЗВУКОВЫЕ ЯВЛЕНИЯ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ АЛТАИСТИКИ-I: ЗАКОН НАИМЕНЬШИХ УСИЛИЙ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Mehmet HAZAR (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 81'34

DBTBL 16.21.37

Нұрлан МАНСҰРОВ

филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Ясауитану ғылыми-зерттеу институты, Түркістан, Қазақстан (nurlan.mansurov@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМЫНДАҒЫ КИЕЛІ САНДАР*

Аңдатпа: Мақалада қазақтың ұлттық танымындағы киелі сандар ұғымы тілдік деректер негізінде сараланады. Алғаш адамзат баласы кие тұтатын қасиеттер сөз етіліп, оның ұғымы мен мағынасы талданады. Халықтық ұғымдағы жанды әрі жансыз заттардың киелі қасиеттері қарастырылып, олардың танымындағы сандар зерделенеді. Расында, көп халықтың ұғымында тілдік қолданыста кей сандар киелі әрі қасиетті саналады. Сондықтан сандардың да адамзат өмірінде тек сандық қасиеті ғана емес, танымдық сипаты тұрғысынан да саралануы маңызды. Мақалада ұлттық танымдағы үш, жеті, тоғыз, қырық сандарының этномәдени мазмұнда киелі, қасиеттері басшылыққа алынды. Онда келтірілген сандардың халықтың рухани болмысымен араласып, этномәдени мазмұнда танылып, тілдік бірліктер қалыптастырғандығы, мәдениет лексикасын құрайтын рухани мұраның бірі ретінде, қарастырылады. Сондай-ақ күнделікті тіршілікте уақыт пен кеңістік әрі өлшем ретінде де қызмет атқарып, мазмұндық сипатта киелі қасиеттері жан-жақты талданады. Онда сан есімдердің киелі қасиеті тек қана қазақтың ұлттық немесе түркілік танымында ғана емес, әлемдік тілдерде де қасиетті саналатыны сөз етіледі. Әлем халықтарының этномәдени дүниетанымындағы киелілігі жайлы зерттеулер негізге алынады. Жалпы алғанда, зерттеуге негіз болған сандардың халықтың ұлттық дүниетанымындағы орны, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптағы киелілігі, адамзат баласының дүниеге келуі мен ақыретке кетуіне орай өмір сүрудің түрлі кырларында көрініс табатыны, оған қоса ұлттық тілдік танымдағы қолданысы мен сырлары айқындалады.

Кілт сөздер: ұлттық таным, киелі сандар, рухани танымдық лексика, тілдік бірлік, тілдік қолданыс

* Келген күні: 8 қараша 2023 ж. – Қабылданған күні: 26 қаңтар 2024 ж.

Date of Arrival: 8 November 2023 – Date of Acceptance: 26 January 2024

Geliş Tarihi: 8 Kasım 2023 – Kabul Tarihi: 26 Ocak 2024

Поступило в редакцию: 8 ноября 2023 г. – Принято в номер: 26 января 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1387727

Nurlan MANSUROV

candidate of philology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan (nurlan.mansurov@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>

SACRED NUMBERS IN KAZAKH NATIONAL KNOWLEDGE

Abstract: The article differentiates linguistic data on the concept of sacred numbers in Kazakh national knowledge. First, the characteristics of the human race are mentioned and its concept and meaning are analyzed. The sacred properties of animate and inanimate objects in the popular imagination are considered, numbers in their knowledge are analyzed. Indeed, according to many people, certain numbers are considered holy and sacred in the use of language. Therefore, it is recommended that it is important to distinguish numbers in human life not only in terms of their numerical properties, but also in terms of their cognitive properties. The article is guided by the fact that the numbers three, seven, nine, forty in popular knowledge are considered holy and sacred in ethnocultural content. The fact that these numbers mixed with the spiritual essence of the people was recognized in the ethnocultural content, formed linguistic units as one of the spiritual assets that form the cultural lexicon, and also serve as time, space and measure. In everyday life, their sacred properties of content are comprehensively analyzed. They also say that the sacredness of these numerals exists not only in Kazakh national or Turkic knowledge, but also in world languages. The basis is research on sacredness in the ethnocultural picture of the peoples of the world. In general, the numbers underlying the study are the place of the people in the national worldview, their holiness in traditions and customs, the fact that they are reflected in various aspects of life due to the birth and death of a person, as well as their use and secrets are revealed in national linguistic knowledge.

Keywords: folk knowledge, sacred numbers, spiritual vocabulary, linguistic unity, linguistic use

Кіріспе

Адамзат баласы өзінің өмір сүру дағдысында киелі санаған заттар мен ұғымдар болғандығын бүгінгі терең тарихи зерттеулер ашып көрсетіп келеді. Мұндағы «киелі» деген ұғым белгілі бір заттың, жан-

Қазақтың Ұлттық Танымындағы Киелі Сандар

жануарлардың, тарихи мекенжайлардың, т.б. қасиетін танытады. Оның ішінде табиғат, өмір заңдылықтары, діни сенімдер, тұрмыс-тіршілікке қатысты болмыс, тылсым дүниелер, сондай-ақ сандық ұғымдар бар. Сол себепті қазақ танымында «киелі ұғым» қалыптасқан. Мұнда алғаш киелі сөзіне негіз болған «кие» сөзінің мәнін ашу қажеттігі туындайды.

Киe – *зат. миф.* 1. Қандай да бір заттың немесе тіршілік иесінің ерекше тылсым күшке ие қасиеті. Ислам діні таралмастан бұрынғы дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасып, кие деп саналған кейбір тотемдік наным-сенімдер жұрнағы қазіргі салт-дәстүрде де кездеседі (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011, 8 т., 18-б.).

Философиялық сөздіктерде «киелі» дегеніміз (латын тілінен-сасег) – *құрмет тұту, қасиетті* деп жариялау, құдайға арналған (Циренова, 2014, 366-б.).

М.Қашқаридің сөздігінде «Киe – қасиет қонған «кісілік»» деп келеді (Егеубай, 1998, 233-б.). Қазақ тілінің қолданысындағы киелі сөзінің ұғымы – киесі бар, қасиетті деп ұғындырылады түсіндірме сөздікте (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008, 394-б.).

Жалпы, кие сөзі қазақ ұғымында қастерлі саналған. Бұл сөзден туындаған киелі – *киесі бар, қасиетті, қасиеті бар*, ал киеле – *жадылау, арбау, буалау* ұғымдарында қабылданады. Сол себепті сөзге түсінік бергенде: «КИЕ *көне* Бірдеңенің пірі, иесі, қасиеті. Киесі атты (ұрды) – қарғысына ұшырады. Киесіне жолықты (ұшырады) – кесапаты тиді» деп ұғындырған (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008, 394-б.).

Ж.Баласағұнидің «Құтты білік» еңбегінде киелі сөзі орнына «иесі» сөзін қолданғандығын көреміз. Мысалы:

«Айтты Одғұрмыш өлімнің шын келгенін,

Түсіне еніп *иесі* аян бергенін»,

Бұл жерде «ие» деген жанның иесі, иелік етушісі Тәңірі екендігін айтады. Яғни «киелі» түсінігі трансцендентальдік, мистикалық дүниемен байланыс ретінде қарастырылған (Рахимов, 2018, 177-б.).

Киe – халықтық ұғымдағы жанды, жансыз заттарда болатын ерекше тылсым күш, қасиет. Дәстүрлі наным-сенімде қасиетті адамдарды (пайғамбар, әулие, көріпкел), аң мен құсты (қасқыр, марал, аққу), жер-суды (киелі орындар, кесенелер, өзен-көлдер), ғарыштық денелерді (көк, ай, күн, жұлдыз), адамның кәсібі мен есімдерін киелі деп санап, оларға сиыну үрдістері болған. Халық дүниетанымында

киелі заттарды құрметтеу береке-бірлікті арттырып, құт әкеледі десе, керісінше жағдайда киесі ұрады деп есептеледі. Сондықтан киелі саналатын адамдарға тіл тигізбейді, жан-жануарларға зұлымдық жасамайды, киелі дүниелерге зор құрметпен қарайды (Қазақтың этнографиялық категориялар. Энциклопедия, 3-том, 2012, 90 б.).

Негізгі бөлім

Санға байланысты ұғымдардың халық танымында алатын орны ерекше. Сан есім – мәдениет лексикасын құрайтын рухани байлығымыздың бірі. Олар күнделікті тұрмыста уақыт және кеңістік, көлемдік өлшем ретінде ерекше қызметімен қатар этномәдени мазмұнға бай киелі, қасиетті қызметтер атқарғаны белгілі (Күркебаев, 2020, 115-б.).

Тілдік қолданыста кей сан есімдер киелі, қасиетті саналады. Оның ішінде *үш*, *жеті*, *тоғыз*, *қырық*, т.б. Сондықтан сан есімдерді таза сандық тұрғыдан ғана емес, танымдық сипаты тұрғысынан да зерттеудің маңызы ерекше. Бұл ретте сан есімдердің халық ұғымындағы орнын атауға болады. Руани танымдық лексика қатарынан орын алатын сан есімдер күнделікті тұрмыста, уақыт және кеңістік, көлемдік өлшем ретіндегі қызметіне қоса этномәдени мазмұнда киелі, қасиетті саналады.

Қазақ халқының ұлттық танымын сипаттауда *үш*, *жеті*, *тоғыз*, *қырық* сандарының алар орны бөлек. Яғни бұл аталған сандар тұрмыс-тіршіліктің қай тұсында болмасын етене араласып, белгілі бір ұғымда қолданылатынын көреміз. Айталық, *үш* саны халқымыздың рухани болмысымен араласып, этномәдени мазмұнда танылып, тілдік бірліктер қалыптастырған. Олар: *үш мақсат*, *үш көз*, *үш қуат*, *үш жамандық*, *үш қазына*, т.б.

Үш сөзінің этимологиясы жайлы С.Қондыбай былай дейді: «Үш» сөзінің дей-түркілік праформасы – «үңт/үнгт». Бір жағынан осы праформаның «үңт»-«үш», «іңт»-«іш», «еңт»-«еш», «аңт»-«аш» сияқты дыбыстық варианттарының бар екендігін, екінші жағынан осы «ңт» праформасының басқа өзгерінділерінің аса маңызды мағыналарды туғызғандығын ескере келе, осы «үш»-«үңт» праформасының о баста абақ таңбадағы кіндік нүктенің, шоғым таңбадағы тоғысу нүктесінің атауы болғандығын көрсетеді. Яғни «үш» сөзі әуел баста сан атауы болмаған, тек тіл дамуының келесі кезеңінде ғана нақты сандық көрсеткішке айналған. Кіндік нүктенің, яғни негіздің, құдайы принциптің немесе абсолюттің атауы болған осы сөз өз бойында үш табиғалық ілкілікті сақтап отыр» (Қондыбай, 2008, 108-б.).

Қазақтың Ұлттық Танымындағы Киелі Сандар

Осы үш санына байланысты мифопоэтикалық дәстүрлердегі элементтің құрылымдық негізін сандық тұрақтылық тұрғысынан бейнелеуде орыс ғалымдары мынаны атап көрсетеді: «Число три во многих мифопоэтических традициях основная числовая константа вертикальной структуры мира - верхнего (Небо), среднего (Земля), нижнего (Подземного царство). Эта структура «разыгрывает» тему целостности как синтеза всего предельно противоположного, и смысл Земли в посильном примирении крайностей. Интересно, что с какого конца ни подходи к этой трехчастной вертикали, Земля всегда оказывается иной, другой, второй, но она всегда в конечном счете образ центра, и ее нельзя поделить попалам именно из-за силы того, что она на космологической вертикали выступает как абсолютный центр, общий с центром такой же мировой горизонтали» (Топоров, 2004, с. 349).

Ал *жеті* санына орай айтылған тілдік деректер ұлттық сипатта тегін тану тұрғысынан ерекше қастерлі. Соның бірі әрі бастысы, жеті атасын тану. Онда баланы жасынан (кәмелетке толмай тұрып) ататегін, руын, алыс-жақыны мен нағашы жұртын білуін ерекше қадағалаған. Негізгі мақсат – әкесі, атасы, арғы ататегін білу. Тіпті есімдерін жаттатып, олардың кім болғандарынан хабардар болу. Ал тектілерінің өнегелі амалдарын, өсиет сөздері мен отбасылық дәстүрлерін сөз етіп, санасын тектілік қасиеттерге көңіл бөлуіне назар аударту. Мақсат – дәстүрлерді жалғастыруды басшылыққа алу. Ал есімдерін ұмытылып кетпес үшін араға жылдар салып өз ұрпақтарына үлгі тұтып, тұлғалық пен даналықты бойына сіңірген азамат болсын деген мақсатпен қайта жаңғыртқан.

Міне осындай жастайынан тәлім мен тәрбиеге бейімделген ұрпақ ертең оны жалғастырып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуді басты назарда ұстаған. Мұның негізгі сипаты тектілікті сақтап қалу, ерлікті, батырлықты дәріптеу, шыққан тегін біліп қана қоймай, соны таза ұстау әрі елдікті насихаттау. Осыдан келіп ерлік, елдік, ұғымдары бүгінгі отансүйгіштік түсініктері қалыптасады. Сондықтан қазақ баласының тегі текті, қонысы мықты, қауымы қатқыл, Отан қорғаудағы ерлігі ерен, адамилығы да кең танылған. Аталған үрдіс көнеден қалыптасып келетіндіктен жеті атасын білу күні бүгінге дейін жалғасын тауып келеді. Бұл «жеті атасын білген ер – жеті рулы елдің қамын жер» деген аталы сөздің сипаты (Мансұров, 2022, 200-б.).

Жеті санының ғасырлардан бермен қарай сақталып келетін ерекше қасиеті – оның киелілік мағынасы деп ауыз әдебиетіндегі *жеті басты дәу, жеті басты айдаһар, жеті басты жалмауыз, жеті сарай,*

жеті қабат аспан үсті, жеті қабат жер асты, жеті қабат темір үй, жеті ағайынды жігіт, жеті ұл, жеті қыз, жеті күн, т.б. жетімен байланысты түрлі мифологиялық кейіпкерлер, ғажайып мекенжайлар, мезгіл өлшемдері және ұқсас ұғымдар мен құбылыстар молынан кездесетінін Қ.Ғабитханұлы жақсы келтіреді (Ғабитханұлы, 2006, 114 б.).

Мұндағы жеті сан есімінің мән-мазмұны кең екендігін айтуға болады. Өйткені әлемдік мәдениетте сандардың киелі ұғымға ие екендігі жайлы деректер біршама. Жеті санының концептілік мәніне талдау жасаған Ж.Б.Курманбаева әлемдік мәдениетте жеті – магиялық сан, ғаламшарлар символы ретінде танылатынын айта келе, орыс халқында жеті саны бақытты сәттер ұғымын білдіруде белсенді қолданылады деп: «Быть на седьмом небе (төбесі көкке жеткендей болу), семеро по лавкам сидят (көпбалалы отбасы) мысалдарын келтіреді (Курманбаева, 2020, 101-б.).

Ал қазақ танымындағы жеті санының ұғымдарын саралай келе, бірнеше ұғымда қолданылатынын атап өтеді: «жеті – магиялық күш, жеті – тіл көзден сақтаушы, жеті – миф, жеті – қанағат шегі, жеті – киелі өлшем». Осы бағытта олардың әрқайсысына дәйектер келтіріп, тұжырым жасайды. Нәтижесінде жеті концептісінің құрылымында сандық мағына ғана емес, мифтік, діни, тотемдік сипатта дәл өлшемдік, кең өлшемдік, жеткілікті шек өлшемдік, қанағатшылық өлшемдігі, ұрпақ жалғастығы өлшемдігі, аталастар шегінің өлшемдігі, ғашықтар эталонының өлшемі, қазына мен жұттың өлшемі, төрткіл дүние шегінің өлшемі, қазақтың өмірлік заңдарының өлшемі (жеті жарғы), рухани жебеушілердің өлшемі (жеті әулие), қазақ даласындағы астрономиялық өзгерістердің өлшемі (жеті амал), т.б. сақталғандығын атап өтеді (Курманбаева, 2020, 111-б.).

Зерттеу әдістемесі

Зерттеудің әдістемелік негіздері – қазақ тілі білімі мен әлемдік тіл білімінің мамандары жасаған тұжырымдар. Тақырыпты талдау барысында тілдік тұжырымдарды саралау, сараптау әдіс-тәсілдері басшылыққа алынды. Сондай-ақ мәдени танымдық сипаттағы ғылыми негіздемелер мен рухани танымдық аспектілер, астрономиялық өлшемдер сипаттама жасау әдістерінде пайдаланылды.

Талдау бөлімі

Дүниеде көптеген халықтардың мәдениеті өзара ауыс-түйісте бір-біріне ықпал етіп мифтік сананың архаикалық нұсқасынан бастау

Қазақтың Ұлттық Танымындағы Киелі Сандар

алады. Соның бірі осы жеті санының әлемдік мәдениетте өшпестей орын алып, кең жайылған түп тамыры сонау көне дәуір, яғни б.э.д. төрт мың жыл бұрын өмір сүрген шумер халқымен сабақтастырады. Бұл кезең шумер халықтарының көптеген ұсақ рулар мен территориялық бөлшектерден құралып, әрқайсысы өз алдына, өз құдайларына табынған дәуірі. Кейін олар шоғырланып, табынған құдайлары да бірігіп, бір этностық сипаты бар құдайға айналған. Әсіресе, олардың ішінен жеті құдайдың орнын ерекше атаған. Олар: *аңу (шошқа), эа (арыстан), энги (өгіз), щинина (қой), набу (ешкі), ранар (мысық), еркіала (қоян) – жеті ұлы құдай.*

Ал Вавилон дәуіріне келгенде мәдениет пен ғылымның дамуына байланысты Шумер, Семит халықтары табынған құдай түгелдей планеталық құдайларға айналады. Олар: *күн, ай, марс, меркурий, юпитер, шолпан, сатурн.* Вавилон мәдениеті бойынша аптадағы жеті күннің әр күні киелі саналған, олар жеті аспан шырағының (күн, ай, марс, меркурий, юпитер, шолпан, сатурн) санына сәйкес белгіленген және әр күн аспан денелері аясында деген ұғым қалыптасқан. Міне осындай ұғым дүние жүзіне тарап, бүгінде жетілік апта мәдениеті дүниеге келген.

Жеті сөзімен байланысты халқымызда *жеті қазына, жеті күн, жеті жұрт, жеті жұт, жеті галам, жеті қат көк, жеті гашық* сияқты ұлттық киелі ұғымдар қолданылады. XVI ғасырда өмірге келген Өз Тәуке ханның «Жеті жарғысы» да жеті сөзінің қасиетіне, киелілігіне мән беруден туған болу керек. Өлген адамның *жетісін беру, жеті шелпек* пісіріп, еске алу және *жеті қабат жер астында, жеті жұрт* – көп ел, *жеті жау* – ежелгі жау, *жеті жұртқа әйгілі* – танымал, *жерден жеті қоян тапқандай* – қуану, *жеті рет өлиеп, бір рет кес* – шешім қабылдау, *жеті атасын білмеген жетесіз* – ұятсыз, *жеті атадан қыз алыспау* – дәстүр, т.б. тіркестер мен мақал-мәтелдердің шығуы да жеті сан есімімен байланысты қалыптасқан.

Тоғыз санына киелілік мән беру ислам дінімен байланысты енуі мүмкін. Тоғыз саны қытай халқының дүниетанымында да киелі мәнге ие. Мұны көне Қытайлықтардың аспанды тоғызға бөліп қарауы анықтай түседі. Олар: 1. Аспан ортасы. 2. Шығыстағы аспан (көк аспан). 3. Шығыс-оңтүстік аспан. 4. Күн оңтүстікке келгендегі алау түсті. 5. Батыс-оңтүстіктегі нар қызыл аспан. 6. Батыстағы ақ аспан. 7. Батыс-солтүстіктегі сұрғылт аспан. 8. Солтүстіктегі қара аспан. 9. Солтүстік-шығыстағы құбылмалы аспан. Яғни, қытайлықтар күннің кеңістікті айналуындағы аспанның реңктік түсіне қарап, оны тоғыз түске

бөліп, осы негізде аспан астындағы жерді де тоғыз бөліктен құралады деп түсінген.

Жалпы, тоғыз сан есімімен байланысты қалыптасқан этнографизмдер, мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестері, тұрақты теңеулер, нақыл сөздер рухани лексикалық қорымызда жетерлік. Олардың басым бөлігі адамзат баласының өмір тіршілігінде қолданысқа еніп, мағыналық сипаты тұрғысынан ұғынықты саналады. Олар: *тоғыз жолдың торабы, тоғыз саққа жүгірту, тоғыз қабат торқа (мата), тоғыз қабат асыл киім, тоғыз ай, тоғыз күн бала көтеру, бір тоғыз (айыппұл), тоғыз киім кигізу, тоғыз көзді кіреуке, тоғыз шашақты найза, тоғыз шашақты ту, тоғыз ұл, тоғыз қыз, тоғыз көзді дәу, тоғыз көзді айдаһар* және т.б.

Шындығында, тоғыз саны түркілер үшін кемелдіктің ең жоғарғы шектің символы саналған. «Тоғыз саны – әлдебір толықтықты, кемелдікті, түгелдікті білдіреді. Әбілғазының шежіресіндегі мынадай сөздерге көз салайықшы: «Мұңғұл тайпасынан тоғыз кісі патшалық қылды: алғашқысы – Мұңғұлхан, соңғысы Елхан. Шарафуддин Йезди өзінің «Зафарнама» деген кітабының кіріспесінде «Түркі халқында не нәрсені болса да, тоғызға апаратын әдет бар, Құдай тағала одан артық та жаратпаған, бұл әдет Мұңғұлдың тоғыз ханынан алынған» деп жазған еді» дегенді келтіреді С.Қондыбай (Қондыбай, 2008, 389-б.).

Айтулы сан есімдер тек қана түркілік танымда ғана емес, әлемдік тілдерде де киелі әрі қасиетті ұғымда танылады. Айталық, *үш, жеті, тоғыз* сандары әлем халықтарының этномәдени дүниетанымындағы киелілігі туралы біршама зерттеушілер талдаулар жүргізген. Жалпы, сандардың әлемнің тұтастығын, табиғат күштерін жасаудың әрі сақтаудың, сондай-ақ олардың үйлестіру, теңестіру, үйлесімділігін шығармашылықта таныту жолдарын ұсынады. Айталық, ресейдің лингвист ғалымы В.Н. Топоров сандардың саннан да тыс қызметін, яғни әлемнің тұрақты құрылымының бейнесін бейнелейтіндігін атап көрсетеді: «Числа – результат проецирования внечисловых сущностей, образы единства в мире множественности и иллюзии. Даже когда числа служат для измерения (как полагает, судя по ведомости, современный наблюдатель), их цель иная – соотнести данные масштабы с пропорциями Вселенной, включить измеряемое в числом не исчерпываемый, но числом выражаемый вселенский ритм («космический танец») и тем самым с помощью чисел вызвать (обнаружить, представить) образ перманентной структуры мира» (Топоров, 2004, с. 237).

Қазақтың Ұлттық Танымындағы Киелі Сандар

Белгілі этнограф Г.Н. Потанин үш, жеті, тоғыз сандарын киелі санап, оларды халықтың астраномиялық танымы негізінде ұғынылғанын атап өткен болатын. Расында, көне дәуірден келе жатқан түсінік бойынша, белгілі бір ұлттық мәдениеттің тұтынушысы ретінде кез келген адамның өмірі мен сол ұлттың мәдениеті сандардың астарындағы мәдени құндылыққа тиесілі екендігін аңғартады. Мұнда сандардың математикалық сипаты емес, әр халықтың лингвомәдениеттанымдық мазмұны негізге алынады. Яғни сандардың лингвомәдени бірлік ретінде қабылданып, мәдени һәм рухани құндылық ретінде санауды алға тартады.

Бұл ретте қазақ халқының мәдени танымында сандардың салт-дәстүрлерде орын алып, мәдени құндылықтың бірі ретінде қабылданатынын көреміз. Ол жайлы зерттеулерде аталып өткен. «Қазақ мәдениетінде ерекше киелі саналатын сандар паремиологиялық қорда, аңыз-әңгімелерде, салт-дәстүрлер мен жосын-жоралғыларда, тіпті ырым-тыйымдарда кең көрініс тапқан. Киелі сандар мәдени бейне ретінде рухани құндылыққа ие болған. Мәселен, үш, жеті, тоғыз, он үш, қырық, алпыс сандары мистикалық, магиялық, сакральдық мазмұнда танылады» (Курманбаева, 2020, 4-б.).

Осы тұжырымдарды саралай келгенде, тіл мен мәдениеттің тұтастығы қоғамның дамуына, ұлт болып қалыптасуға, ұлттың ұлттұтастырушылық әлеуетін арттыруға едәуір ықпал етеді. Демек, тіл – ұлттың мәдени құндылығының айқын көрінісі, ал ұлттың мәдениетін – оның жүріс-тұрыс, киім киісінен ғана емес, ең бірінші сөйлеген сөзінен байқау тиімдірек. Себебі, киімді біреу кигізе салуы мүмкін. Жүріс-тұрысты, әдептілік құлықтарын тез арада үйреніп алуы мүмкін. Ал тіл – ол адамның туа бітті қалыптасатын құндылығы болғандықтан, тіл – адам мәдениетінің маңызды көрсеткіші бола алады деген қорытынды жасаймыз дейді Ж.Курманбаева (2020, 11-б.).

Ұлттық этномәдени дүниетанымымызда қадір қасиет тұтатын тағы бір сан есім – *қырық*.

Қырық сан есімінің нақты сандық мәнінен гөрі ауыспалы келтірінді мағыналарда қолданылуы бірсыпыра фразеологизмдерден байқалады және олар қазақтың ежелгі мифтік санасындағы рухани дүниетанымының наным-сенімдермен тікелей байланысты болып келеді. Айталық, нәрестенің өмірге келгеніне қырық күн толып, мойны бекігенде «*қырқынан шығару*» ырымы жасалады. *Қырық қасық суға түсіру* – көз тиген баланы қырық қасық немесе қырық ожау суға шомылдыруға байланысты ырым. *Қырық үйдің қылауынан* – сүйегі

сынған адамға қырық үйден ас әкеліп беретін ырым; яғни мертiк ас қырық үйден жиналған. *Қырықтың қылауынан* – көп асылдың сынығы (*қылау* – пышақ, қылыш сияқты құралдың өткір жүзіне байланысты сөз), өзгеше жаратылған. Сол сияқты қайтыс болған адамның *«қырқын беру»* дәстүрі де бар. Бұл мысалдардың этномәдени мәнінен қырық сан есімінің қасиетті, сиқырлы мәнін аңғаруға болады.

Ал *қырық құрақ* фразеологизмі «тозығы жеткен, ескі, жамау-жасқаулы» деген мағынада, *«қырық пышақ* - араз, жақ-жақ, басы бірікпеген» ұғымында, *«қырық пышақ қылды* - біреуге біреуді айдап салды, араздастырды» фразеологизмі ауыспалы мағынада жұмсалады.

Тілімізде қырық сан есімімен байланысты *«қырықтың бірі – қыдыр»*, *«қызға қырық үйден тыю»* сияқты мақал-мәтелдер ұлттық тәлім-тәрбиеге байланысты жұмсалады.

Жалпы алғанда, сандар халқымыздың дүниетанымында ерекше орын алады. Ұлттық салт-дәстүрлер мен жөн-жоралғыларда, т.б. салаларда киелі саналады. Адамзат баласының осы жарық дүниеге келуі мен ақыретке кетуіне орай халқымыз көптеген ырымдар мен салттарда, өмір сүрудің түрлі қырларында тілдік қолданыста орын берген. Сол себепті қазақ халқының санасында *үш, жеті, тоғыз, қырық* сандары аңыз-әпсаналарда, тарихи жырларда, шежірелерде, т.б. мағыналық сипатта, рухани танымдық негізде сөздік қолданыста кең көрініс тапқан. Алайда оның да түпкі тамыры тереңде жатқандығын атау керек. Өйткені аталған сандар арқылы біз халқымыздың сонау көне замандардағы дүниетанымына, тарихына, мәдениетіне жетелейтінін әрі сол арқылы көптеген мәліметтерге қол жеткізе алатынымызға мүмкіндік береді. Тіпті осы сандар арқылы кейбір тілдік қолданыстардың сырын ашуға да жол ашатындығын аңғарамыз.

Басқа сандарға қарағанда салт-дәстүрімізде, тілімізде көбірек кездесетін киелілік қасиетке ие сандар қатарына *«жеті», «тоғыз», «қырық»* сандарын жатқызуға болады деген пікірлер осы айтылғандарды растайды (Ғабитханұлы, 2006, 110-б.).

Жыраулар поэзиясында мөлшер эпитеттер сан есім анықтауыштар арқылы да жасалады. Мысалы, он отау, қырық шатыр, отыз екі омыртқа, он түйме, екі қары бөз, он екі құрсау жез айыр, т.б. Бұлардың бәрі де өзінен кейін тұрған зат есімдерді сандық мөлшер тұрғысынан анықтайды. Сонымен қатар, кейбірі көп, мықты деген жанама мөлшерлік ұғымдарды білдіреді. Мұндағы сан есім анықтауыштар жай кездейсоқ берілген сандар емес, халықтың танымында терең орныққан, менталды мәні бар сандар.

Қазақтың Ұлттық Танымындағы Киелі Сандар

Қазақ халқы киелі ұғымдарды қашан да осындай киелі сандармен қатар қою арқылы өз танымын метафораландырып, жарыққа шығарып отырады. *Он, қырық, отыз екі, он екі* сияқты дара және күрделі сандар – дәстүрлі қазақ танымында айрықша маңызы бар сандар. Олар киелі ұғымдармен ұзақ уақыт бойы қатар қолданылу нәтижесінде тұрақты тілдік құрылымға айналады. Мұндай тұрақты құрылымдарда жылдар, ғасырлар бойы көптеген құнды ұғымдар жинақталады. Сол ұғымдардың бірі – мөлшерлік ұғым (Ермұхамет, 2020, 139-б.).

Түркілік танымдағы сандарды зерттеуге алған ғалымдар сандық ұғымдарды математика ғылымынан тыс өмір шындығы мен адамзат баласының қажеттілігінен алғандығын келтіреді. Әрі оларды растап, белгілі бір ұғымның танымдық сипатын айғақтайтынын дәйектейді. Мұның қатарында тарихи-салыстырмалы зерттеулер жүргізген шетелдік ғалымдар В.А.Горделевский, Ф.Розенберг, Г.Рамстед, В.Бартольдт, В.Радлов, т.б., сондай-ақ қазақ тіл білімінде сандардың сан түрлі қырынан қарастырған отандық ғалымдар І.Кеңесбаев, Ә.Хасенов, Т.Жанұзақов, Н.Уәлиұлы, Қ.Ғабитханұлы, т.б. еңбектерін көреміз. Бұл зерттеулер сандардың тек қана математикалық мәнін ғана емес, сонымен бірге ол сандардың киелі қасиетін, ұлттық танымдағы сипатын, тілдік бірліктердегі алар орнын, олардың қатысуымен жасалған фразеологизмдердің символдық мәнін ашқандығын атап айтуға болады.

Қорытынды

Түйіндей келгенде, қазақ халқының этномәдени дүниетанымында *үш, жеті, тоғыз, қырық* сандары қасиетті, киелі сандар саналады. Ежелгі дүниетанымдық түсінік бойынша, сандар жүйесі тұрмыс-тіршілікте болжау жасайтын хабаршы ретінде санап, әр сөздің, әр әріптің өз саны, өз белгісі болады деп танып, оның иелік етерліктей қасиеті бар деп ұққан. Сол себепті әр санды қастерлі, киелі санаған.

Сан есімдердің мұндай танымдық сипатын қазақтың этномәдени дүниетанымында лингвомәдени қолданыс тапқан ертегілерден, аңыз-әңгімелерден, мақал-мәтелдерден, тұрақты сөз тіркестерінен көреміз. «Жау үш шапса – жан қалмайды, жұт үш оралса – мал қалмайды», «Жиен келгенше жеті бөрі келсін», сияқты мақал-мәтелдер арқылы аз сөзге көп мағына сыйдырып, өмір құбылыстарын сандық жүйе негізінде топшалап түйіндей білген. Сондай-ақ, «Үш қайнаса сорпасы қосылмайды», «Маңдайының соры бес елі», «Жеті жұртқа әйгілі», «Қырық пышақ болды», т.б. сияқты тіркестердегі сан есімдер жеке

тұрғанда математикалық ұғымды бергенімен, контекстік қолданыста жанама түсінікке ие екендігін білдіреді.

Жалпы алғанда, сандар халқымыздың дүниетанымында ерекше орын алады. Ұлттық салт-дәстүрлер мен жөн-жоралғыларда, т.б. салаларда киелі саналады. Адамзат баласының осы жарық дүниеге келуі мен ақыретке кетуіне орай халқымыз көптеген ырымдар мен салттарда, өмір сүрудің түрлі қырларында қолданылады. Сондықтан болар халқымыздың санасында *үш, жеті, тоғыз, қырық* сандары тілдік қолданыста аңыз-эпсаналарда, тарихи жырларда, шежірелерде, т.б. көрініс табады. Алайда оның да түпкі тамыры тереңде жатқандығын байқауға болады. Бұл сандар арқылы біз халқымыздың сонау көне замандардағы дүниетанымын, тарихын, мәдениетін танимыз әрі сол арқылы көптеген мәліметтерге қол жеткізе аламыз. Тіпті осы сандарға орай кейбір тілдік қолданыстардың сырын ашуға да мүмкіндік бар екендігін көреміз.

Әдебиеттер

- Ғабитханұлы Қ. (2006). *Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі*. –Алматы: «Арыс», –168 б.
- Егеубай А.Қ. (1998). *Махмұт Қашқари Түрік сөздігі*. Үш томдық. –Алматы: Хант, –600 б.
- Ермұхамет М. (2020). *Мөлшер категориясының тарихи парадигмасы (лингвистикалық аспектіде)*. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. –Алматы, –220 б.
- Қурманбаева Ж.Б. (2020). *Қазақ тіліндегі сан атауларының лингвомәдениеттанымдық негізі*. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. –Алматы, –164 б.
- Күркебаев К.Қ. (2020). *Қазақ тілінің рухани және материалдық лексикасы*. Оқу құралы. –Алматы: «Қазақ университеті», –192 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі*. Он бес томдық. (2011). 8-том. –Алматы, –744 б.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*. (2008). –Алматы: Дайк-Пресс, –968 б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі*. (2012). Энциклопедия. 3-том: К-Қ. –Алматы: РПК «Слон» DPS, –736 бет.
- Қондыбай С. (2008). *Арғықазақ мифологиясы*. 1-кітап. –Алматы: «Арыс», –528 бет.
- Мансұров Н.Б. (2022). Шежіре – ұлттық мәдениеттің бір сипаты. *Түркология журналы*, №4 (112), –Түркістан. –190–204-б.

Қазақтың Ұлттық Танымындағы Киелі Сандар

- Рахимов М.И. (2018). Ертiс өнiрi киелi орындарының ғылыми тұрғыда зерттелу мәселесi. *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетiнiң Хабаршысы*, № 3 (75).
- Топоров В.Н. *Исследования по этимологии и семантике*. (2004). Т. I, Теория и некоторые частные ее приложения. –Москва: Языки славянской культуры, –816 с.
- Циренова Л.А. (2014). *Краткий философский словарь*. 2-е изд. –Москва: РГ –Пресс, –стр. 496.

References

- Ġabithanuly Q. (2006). *Qazaq mifologuasynyn tildegi kórinisi*. –Almaty: «Arys», –168 b.
- Egeýbaı A.Q. (1998). *Mahmut Qashqarı Tórik sózdigi*. Úsh tomdyq. –Almaty: Hant, –600 b.
- Ermuhamet M. (2020). *Mólsher kategoruasynyn tarıhı paradıgmasy (lingvistikalıq aspektide)*. Filosofıa doktory (PhD) dárejesin alý úshin dáıyndalğan dissertatsıa. –Almaty, –220 b.
- Kýrmanbaeva J.B. (2020). *Qazaq tilindegi san ataýларының lingvomádemettanymdyq negizi*. Filosofıa doktory (PhD) ғылыми dárejesin alý úshin dáıyndalğan dissertatsıa. –Almaty, –164 b.
- Kúrkebaev K.Q. (2020). *Qazaq tiliniń rýhanı jáne materialdyq leksıkasy*. Oqý quraly. –Almaty: «Qazaq ýnıversiteti», –192 b.
- Qazaq ádebi tiliniń sózdigi*. On bes tomdyq. (2011). 8-tom. –Almaty, –744 b.
- Qazaq tiliniń úsindirme sózdigi*. (2008). –Almaty: Daik-Press, –968 b.
- Qazaqtyn etnografıalıq kategorıalar, úgymdar men ataýларының dástúrlı júesi*. (2012). Entsiklopedıa. 3-tom: K-Q. –Almaty: RPK «Slon» DPS, –736 bet.
- Qondybaı S. (2008). *Arғыqazaq mifologıasy*. 1-kitap. –Almaty: «Arys», –528 bet.
- Mansurov N.B. (2022). Shejire – ulttyq mádeniettiń bir sıpaty. *Türkologia jýrnaly*, №4 (112), –Türkistan. –275 b.
- Rahımov M.I. (2018). Ertis óniri kieli oрыndarynyn ғылыми тұрғыда зерттелу мәселесi. *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетинiң Хабаршысы*, № 3 (75).
- Топоров В.Н. *Исследования по этимологии и семантике*. (2004). Т. I, Теория и некоторые частные ее приложения. –Москва: Языки славянской культуры, –816 с.
- Циренова Л.А. (2014). *Кратку философску slovar*. 2-е изд. –Москва: RG –Press, –стр. 496.

Öz: Makale, Kazak milli bilgisindeki kutsal sayılar kavramına ilişkin dilsel verileri farklılaştırmaktadır. Öncelikle insan ırkının özelliklerinden bahsedilerek kavramı ve anlamı incelenmiştir. Popüler hayal gücündeki canlı ve cansız nesnelere ilişkin özellikleri ele alınmakta, bilgilerindeki sayılar analiz edilmektedir. Nitekim pek çok kişiye göre dilin kullanımında belirli sayılar kutsal ve mukaddes kabul

edilmektedir. Bu nedenle insan yaşamında sayıların sadece sayısal özellikleri açısından değil aynı zamanda bilişsel özellikleri açısından da ayırt edilmesinin önemli olduğu önerilmektedir. Makale, popüler bilgide üç, yedi, dokuz, kırk rakamlarının etnokültürel içerikte kutsal ve kutsal kabul edildiği gerçeğinden hareket etmektedir. Bu sayıların halkın manevi özüyle harmanlanmasının etnokültürel içerikte de tanınması, kültürel sözlüğü oluşturan manevi varlıklardan biri olan dil birimlerini oluşturmuş, aynı zamanda zaman, mekan ve ölçü görevi de görmüştür. Gündelik yaşamdaki kutsal içerik özellikleri kapsamlı bir şekilde analiz edilmektedir. Ayrıca bu rakamların kutsallığının sadece Kazak milli veya Türk bilgisinde değil, dünya dillerinde de mevcut olduğunu söylüyorlar. Temeli, dünya halklarının etnokültürel tablosundaki kutsallık üzerine yapılan araştırmalardır. Genel olarak çalışmanın temelini oluşturan sayılar; insanın ulusal dünya görüşündeki yeri, gelenek ve göreneklerdeki kutsallığı, kişinin doğumu ve ölümü nedeniyle hayatın çeşitli yönlerine yansımış olması ve ayrıca bunların kullanımı ve sırları ulusal dil bilgisinde ortaya çıkar.

Anahtar Kelimeler: halk bilgisi, kutsal sayılar, manevi kelime dağarcığı, dil birliği, dilsel kullanım

(Nurlan MANSUROV. KAZAK MİLLİ BİLGİSİNDE KUTSAL SAYILAR)

Аннотация

В статье дифференцируются лингвистические данные о понятии священных чисел в казахском национальном знании. Сначала упоминаются характеристики человеческого рода, анализируется его понятие и значение. Рассмотрены священные свойства одушевленных и неживых предметов в народном представлении, проанализированы числа в их знании. Действительно, по мнению многих людей, некоторые числа считаются святыми и священными в использовании языка. Поэтому рекомендуется важно различать числа в жизни человека не только с точки зрения их числовых свойств, но и с точки зрения их познавательных свойств. В статье руководствуется, что числа три, семь, девять, сорок в народном знании считаются святыми и сакральными по этнокультурному содержанию. Тот факт, что данные числа смешались с духовной сущностью народа, были признаны в этнокультурном содержании, образовали языковые единицы, как одно из духовных достояний, формирующих культурный лексикон, а также служащих временем, пространством и мерой. В повседневной жизни, всесторонне

Қазақтың Ұлттық Танымындағы Киелі Сандар

анализируются их сакральные свойства содержания. Говорят также, что сакральность этих числительных есть не только в казахском национальном или тюркском знании, но и в мировых языках. За основу взяты исследования о сакральности в этнокультурной картине народов мира.

В целом числа, положенные в основу исследования, - это место народа в национальном мировоззрении, его святость в традициях и обычаях, то, что они отражаются в различных сторонах жизни благодаря рождению и смерти человека, а также их использование и раскрывается тайны в национальном языковом знании.

Ключевые слова: народные познания, сакральные числа, духовная лексика, языковое единство, языковое употребление

(Нурлан МАНСУРОВ. САКРАЛЬНЫЕ ЧИСЛА В КАЗАХСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПОЗНАНИЯХ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Нұрлан Мансұров (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Senbek UTEBEKOV

PhD, Öğr. Gör., Hoca Akhmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, Türkistan,
Kazakistan (senbek.utebekov@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0003-3557-6758>

**‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞŞA-İ DĀSTĀN-I
ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-İ MİR TĒMÜR DĀSTĀNININ
BEYĀNĪ” KĪTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK
KĪPİNİN BİÇİMLERİ***

Öz: Bu çalışmada, H. 1228 / M. 1813’te ‘Abdurahmân Özkendi tarafından yazılan “Kıssa-i Dāstān-ı Çingiz Han ~ Hazret-i Mīr Tēmūr Dāstānının Beyānı” adlı kitabında çeşitliliğiyle dikkat çeken emir-istek kipleri ele alınmaktadır. Makalenin esasını oluşturan eser Çağatay Türkçesinin Klasik sonrası döneminin özelliklerini taşımaktadır. Bazı bilim adamlarınca “Çağataycanın Çöküş” dönemi olarak da bilinen devirde yazılan eser, yazım ve dil özellikleri açısından Çağatay Türkçesinin metinleriyle büyük oranda benzerlik göstermekle beraber Türkçenin çeşitli lehçelerin unsurlarını bir arada barındırmasıyla dikkat çekmektedir. Özellikle eserde birinci kişi çokluk emir-istek kipini karşılayan {-(A)yIn}, {-(A)yIk}, {-(A)II}, {-(A)IIK}, {-(A)IIñ}, {-(A)nUñ} biçimindeki 6 çeşit ek kullanılmıştır. Makalede Türkçenin çeşitli lehçelerine ait bu eklerin oluşum, gelişim süreçleri, eserdeki ve lehçelerdeki kullanımları ve yapı özellikleri ilgili dilbilimsel analiz yapılmaktadır. Bunun için betimlemeli, tanımlayıcı, artzamanlı ve eşzamanlı yöntemler kullanılmaktadır. Bu çeşitliliğin nedenleri üzerinde durulmaktadır. Bu minvalde konu üzerindeki bilim insanlarının bakışaçılarını dile getirerek bilimsel tahlil yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Abdurahman Özkendi, Çingiz-Name, Timur-Name, emir kipi, alomorf, fonetik varyant

*Geliş Tarihi: 11 Aralık 2023 – Kabul Tarihi: 23 Ocak 2024

Date of Arrival: 11 December 2023 – Date of Acceptance: 23 January 2024

Келген күні: 11 желтоқсан 2023 ж. – Қабылданған күні: 23 қаңтар 2024 ж.

Поступило в редакцию: 11 декабря 2023 г. – Принято в номер: 23 января 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1403486

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Senbek UTEBEKOV

PhD, Senior Lecturer, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan (senbek.utebekov@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0003-3557-6758>

**FORMS OF THE FIRST PERSON IMPERATIVE IN THE
BOOK “QISSA-I DASTAN-I CHINGIZ KHAN ~ KHAZRET-I
MIR TEMUR” BY ABDURAHMAN OZKENDI**

Abstract: This article represents the results of the research work that conducted linguistic analysis of a large amount of noticeable usage and development of different forms of imperatives in “Qissa-i dastany Chingiz khan ~ Khazret-i Mir Temirning dastanyning bayany” by Abdurakhman Ozkendi, which was published in 1813. Although the written tradition is dominated by similarities with Chagatai texts, in a work in which morphemes of different Turkic languages are used together, the imperative is used in the plural from the 1st person, as in next six forms ({{-(A)iyñ}, {{-(A)iyqq}, {{-(A)IY }, {{-(A)IYK}, {{-(A)IYNG} {{-(A)nUng}) formation and specificity of application of these six forms can be compared for theoretical conclusions concerning the process of development of 1-person imperative usage beginning with the old Turkic language, ancient Uyghur, Chagatai, Kipchak, ancient Anatolian and their usage in modern Turkic languages (phonetic variants, allomorphs) is shown, and the phonetic phenomena in the languages that underwent sound changes are finally determined by using diachronic and synchronous methods. The answer to the question why the monument language uses these six forms of the imperative declension is sought. The opinions and scholarly analyses of the 1st person and the forms of the imperative are also discussed.

Keywords: Abdurakhman Ozkendi, Chengiz-nama, Timur-nama, imperative, allomorph, phonetic variant

Giriş

Tarihçiler Türk ve Moğol halklarının orta dönemlerdeki tarihi, özellikle Cengiz Han ve Timur’la ilgili araştırmalarda sadece Plano Carpini (Ystoria Mongalorum, 1245-1247), Wilhelm von Rubruk (Reise zu den Mongolen, 1253–1255), Morko Polo (Seyahat-Nâme), Muhammed Bin Nesevi (Nefşetü’l-maşdûr, 1234-1235), Aladdin Ata’ Melik Cüveyni (Târîh-i Cihângüşâ, 1252-1260 ж.), Reşüd Addin Fezlullah Hemadani (Câmi’u’t-tevârîh, 1306-1310), Giyaseddin Ali bin Yezdi (Hindistan’ın Gazavatı Ruznamesi, 1399-1403), Nizamiddin Şami (Zafer-Nâme, 1404), Şerefeddin

*'ABDURAHMÂN ÖZKENDİ'NİN "KİŞSA-I DĀSTĀN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNININ BEYĀNĪ"
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ*

Ali Yezdi (Zafer-Nâme, 1425-1426), Ruy Gonzales de Klaviho (Timur Saray'ına Seyahat Günlüğü, 1403-1406) gibi Batı ve müslüman bilim adamlarının eserleri değil "Cengiz-Nâme" ve "Timur-Nâme" olarak genel bir adla anılan edebî-tarihî destanları, hikâyelerinden yararlanırlar. Bu geleneği V.V. Bartold, L. Gumilev, Z.V. Togan, V. Vladimirtsov, R. Marşal, P. Grousset, G. Jenskiy, K. Sagaster, L. Garold, B. Spuler, H. Davan, A.K. Doxon vb. meşhur tarihçilerin eserlerinde de görebilmek mümkündür. Bu bakımdan "Cengiz-Nâme" ve "Timur-Nâme" nüshaları tarihî açıdan yeteri kadar ilgi görmüştür. Bu eserlerin Türkçenin orta dönemindeki özelliklerini gösteren dil malzemesi olarak da incelenmesi yararlı olacaktır.

Günümüze kadar "Cengiz-Nâme" ve "Timur-Nâme" nüshalarının dilsel sahası hakkında V. Bartold (Rusya), M. Avezov (Kazakistan, R. Rahmeti Arat (Türkiye), İ. Mirgaliyev (Başkurdistan), N. Abdurazizova (Özbekistan), A. İnan (Türkiye), T. Gülensoy (Türkiye), B. Şişman (Türkiye) gibi araştırmacılar da kendi bakış açılarını ileri sürmüştür. Bununla birlikte son dönemlerde Bilal Yücel'in "Cengizname Elyazmalarının Dili Üzerine" (2018) adlı makalesi, Nilufer Muminova'nın "Timur-Nâme Eserinde Kullanılan Farsça ve Tajikçe İsimler Varlığı" (2021), Mustafa Uğurlu ve Kutlugzhon Sultanbekov'un "Şağatay Tilinde Jazılğan Temirnamanın Tildik Ereşilikleri" (2021) adlı makalelerinde ve Erjan Ömirbaev'in "Qazaq Handığı Kezeñderindegi Jazba Eskertkişterdiñ Leksika-Semantikalıq jāne Sözjasamdıq Ereşelikleri (XV-XVII. yy.)" (2020) adlı monografisinde, Tanju Oral'ın "Zafer-name-i Emir Timur: Tercüme-i Zafer-name" (1991), Ayşe Kık'ın "Zafer-Nâme-i Emir Temür, Muhammed Ali Bin Derviş Ali-yi Buharî (İnceleme-Metin-Dizin)" (2014) adlı doktora tezlerinde, Tanju Oral'ın "Tercime-i Zafer-name'nin 154b/7-182b Varaklarının Dil Özellikleri, Transkripsiyonu ve İndeksi" (1986) Kutlugzhon Sultanbekov'un "Āşār-i Dāstān-ı Emir Timür Küregen (Dil Özellikleri – Metin – Dizin)" (2018) adlı yüksek lisans tezinde "Cengiz-Nâme" ve "Timur-Nâme" nüshaları dil özellikleri açısından incelenmiştir.

Makalemizin esasını oluşturan 'Abdurahmân Özkendi'nin "Kışsa-i Dāstān-ı Çingiz Han" ve "Hazret-i MİR TĒMÜR DĀSTĀNININ BEYĀNĪ" (KĐÇ/HTD) adlı eseriyle ilgili ise Muhtar Qoja, Zikiriya Jandarbek ve Zulfiya Muminova'nın 2020 yılında birlikte yazdığı "Ābdrahman Özkendi. Qissa-Dastan Şıñğıs Han" adlı monografisi (giriş, Kiril harfli çeviriyazı, Kazakça çeviri, faksimile), Muhtar Qoja ve Zikiriya Jandarbek'in "Şıñğışhan men Qazaq Handarı Turalı Jaña Qoljazba" (2015) adlı bir makalesi ile "Kissa dastan Çingiz Han" (2015) adlı bir kitap bölümü ve Zikiriya

Jandarbek'in Türkistan ansiklopedisinde "Kissa dastan Çingiz Han" (2016) adlı bir maddesi olarak yayımlanmıştır. Bu çalışmalarda eser, daha çok tarihî bakımdan ele alınmış olup hiçbirinde eserin sahasına dair bilgiler ve dil hususiyetleri hakkında bahsedilmemiştir. Bu eksikliği doldurmak amacıyla tarafımızdan eserin dil özelliklerine dair bütün hususları ele alınıp bu yılın Haziran ayında monografi olarak yayımlandı (Utebekov S. , *Qişsa-i Dāstān-i Çingiz Han*" ve "*Hażret-i Mīr Tēmūr Dāstānının Beyānı*, 2023). Bahsi geçen çalışmamızı yapma esnasında paralel olarak eserin sahasını ortaya koymak ve bazı gramer konuları detaylı bir şekilde irdelemek için bazı makalelere de zaman ayırmıştık. Dolayısıyla 2023'te Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin Türkoloji dergisinin 1. sayısında 'Abduraħmān Özkendī'nin "*Qişsa-i Dāstān-ı Çingiz Han*" ve "*Hażret-i Mīr Tēmūr Dāstānının Beyānı*" Adlı Kitabının Fonetik ve Gramer Özellikleri" adlı makale yayımlandı (Utebekov & Muminova, 2023).

Aslında 'Abduraħmān Özkendī' adlı bir yazar tarafından H. 1228 / M. 1813'te yazılan bu kitap "*Qişsa-i Dāstān-ı Çingiz Han*" ve "*Hażret-i Mīr Tēmūr Dāstānının Beyānı*" adlı iki bölümden oluşmaktadır. Dana derisinden yapılmış kapağı biraz yıpransa da sayfaları iyi korunmuş eser, 38 yapraktan (76 sayfa) oluşmaktadır. Eser, günümüzde Türkistan Eyaletine bağlı Ordabası İli Töre-Arık köyünün sakini olan Cengiz Han soyundan gelen Janısbek Orazhanulı'nın özel kitaplığında bulunmaktadır (Özkendi, 2020, s. 5-6).

- Eserde hem Eski Türkçe hem de Kıpçak lehçelerine ait /v/ < /g/, /y/ < /g/, /c/ < /y/, /ş/ < /ç/ gibi ses hadiseleriyle ilgili örneklere çokça rastlanılmaktadır. *yavug* "yaklaşmak" (2a/11) < *yağuk*, *avna*- "ağnamak" (8a/10) < *ağına*-, *buzav* "buzağı" (19b/12) < *buzagu*, *yav* "düşman" (25b/13; 29b/2) < *yağı*; *biyle*- "idare etmek" (4b/15) < *beglemek* (Atalay, 1986: 79), *biy* "bey; kadı" (15b/15) < *beg*, *tëy*- "değmek" (20b/11) < *teg*-, *ciyen* "yeğen" (34b/1) < *yegen* ~ *yigen*; *ciyen* "yeğen" (34b/1) < *yigen*, *ciren* "kestane rengi at tonu" (7a/4) < *yegren*, *cabı* "cins olmayan at" (14b/11) < *yabı*; *üş* "üç" (23a/7) < *üç* (Tekin, 2016: 313), *küş* "güç" (9b/15) < *güç*, *hanşa* "kraliçe" (31a/15) < *hança*, *kaşanda* "her zaman, daima" (9a/6) < *kaçan* "ne zaman" vb.

- Eserde sık sık zamir n'si kullanılmaması daha çok Çağatay ve Karluk lehçelerini hatırlatmaktadır. *ağalarımın* "ağabeylerinden" (2a/2) < *ağaları-n-dın*, *aralarıda* "aralarında" (3a/9) < *araları-n-da*, *atasıdın* "dedesinden" (5a/12) < *atası-n-dın*, *kaşağıda* "gözünde" (11b/15) < *kaşağı-n-da* vb.

‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TEMÜR DĀSTĀNININ BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

- Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde olduğu gibi kelime ve ek sonlarındaki /g/ ünsüzleri düşmüştür. *mālli* “varlıklı” (7a/10) < *māl-lıg*, *körklü* “güzel, görekemli” (9a/5) < *körk-lüg*, *yağırlı* “kürek kemiği gibi yayvan” (9a/5) < *yağır-lıg* vb.

- Kelime başındaki /t/ ünsüzü bazı kelimelerde tonlulaşmışsa da genel olarak korunmuştur. *daya* “hizmetçi” (31a/7) < *tağāi*, *dék* “gibi, kadar” (14a/15; 17a/7) < *täg*, *dağı* “dahi, daha” (33a/3) < *takı*, *dē-* “söylemek, demek” (31b/1) < *te-* vb.

- Ayrılma hâli eki Eski Türkçede, Çağatay dönemi metinlerinde ve Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi {-DIn} ekiyle sağlanmaktadır. *başıdın* (2a/2), *hançadın* (2a/5), *sarāydın* (2a/12), *tağıdın* (3a/5), *ormandın* (6a/1) vb.

- Şimdiki zaman yapısı çağdaş Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi tasvirî fiillerin yardımıyla yapılmaktadır. *alıp yaturmın* (4a/1), *körüne-dur* (3a/10), *kele-dur* (3a/12), *oşşaydur* (9a/15), *bilinip yatur* (11a/1), *tayu yürürmiz* (11b/2), *paylap yürürsüzler* (11a/15), *aşıp yürüdiler* (23b/3) vb.

- Metinde Türkçenin yazı dilinde bulunmayan yani bazı ağızlara ait çekim ekleri sık sık kullanılmaktadır. *anı egesi* “onun sahibi” (12b/15), *cānvārlarını erkek tışısı* “hayvanların erkek ve dişisi” (14a/4), *hançanı atı* “kraliçenin adı” (2a/4), *közge ilmen* “uyumam” (7a/9), *kiymen* “giyimem” (7a/8), *tégmen* “dokunmam” (30a/11) vb.

Metin yazım özellikleri bakımından Çağatay metinlerinin geleneği ve Karluk kolunun özellikleri daha belirgin ise de kelime hazinesi, hatta fonetik ve morfolojik bakımından Kıpçakçanın da özellikleri göze çarpmaktadır. Özellikle eserde karşımıza çıkan boy, kişi ve coğrafi adların tamamı Kıpçak lehçelerine ait olduğu söylenilebilir. Bunlardan hareketle söz eser, karışık dilli bir metin olarak değerlendirilebilir. Karışık dilli bir eser olduğunun bir göstergesi olarak Türkçenin çeşitli lehçe ve ağızlarında bulunan emir ve istek kiplerinin bir arada kullanımıdır.

Terminoloji ve Literatür

a) Emir ve İstek Kipleri

Genellikle dilbiliminde emir kipi ile istek kipi ayrı ayrı kategoriler olarak incelenmektedir.

İng. imperative; Alm. Imperativ; Fr. impératif; Rus. повелительное наклонение terimlerle karşılanan emir kategorisi için Türkiye Türkçesi gramerlerinde emir kipi terimi daha yaygın bir şekilde kullanılırken bazı dilciler buyrum kipi (Vardar, Dilbilim ve Dilgisi Terimleri Sözlüğü, 1980, s. 45), buyuru kipi (Banguoğlu, 2015, s. 473), buyurma kipi (Tekin T. , Orhun

Türkçesi Grameri, 2016, s. 163) gibi terimleri kullanmayı tercih etmiştir. Zeynep Korkmaz, emir kipine “tasarlanan, yapılması istenen iş emir veya dilek şeklinde ifade eden, zaman ve kişi kavramının aynı ekle verildiği tasarlama kipi” şeklinde açıklama vermektedir (1992, s. 54).

İng. optative; Alm. optativ; Fr. optatif; Rus. желательное наклонение kategorisi için ise daha çok istek kipi (Vardar, Dilbilim ve Dilgisi Terimleri Sözlüğü, 1980, s. 95) terimi kullanılmaktadır. Bunun dışında bazı bilim adamları bu kategoriyi gönüllülük kipi (Tekin T. , Orhun Türkçesi Grameri, 2016, s. 163), istek-dilek kipi (Timurtaş, Eskiye Türkiye Türkçesi. XV. Yüzyıl, 1994, s. 147) gibi terimlerle karşılaşmışlardır. Bu kip özlem, dilek, istek, niyet, arzu, belirsizlik, geçicilik anlamları taşımaktadır (İmer, Kocaman, & Özsoy, Dilbilim Sözlüğü, 2011, s. 160).

Türk lehçelerindeki emir ve istek kipleri çeşitli gramer kitaplarında, tezlerde, monografilerde ele alınmıştır. Özellikle, Zeynep Korkmaz’ın Türkiye Türkçesi Grameri (2009), Muharrem Ergin’in Türk Dil Bilgisi (1983), Tahsin Banguoğlu’nun Türkçenin Grameri (2015), Meyirbek Orazov’un Etistik (2001), Fatma Türkyılmaz’ın Tasarlama Kiplerinin İşlevleri (1999) vb. çalışmalar emir ve istek kipleri üzerinde yapılan en önemli kaynaklar olarak gösterilebilir. Ayrıca Türkçenin tarihî dönemlerini ele alan Talat Tekin, Ahmet Caferoğlu, A. von Gabain, János Eckmann, Kemal Eraslan, Necmettin Hacıeminoğlu, Ahmet B. Ercilasun, Ali Fehmi Karamanlioğlu, Mustafa Argunşah, Faruk Kadri Timurtaş, Gürer Gülsevin, Ali Akar, Aysu Ata, Gubaydulla Aydarov, Jean Deny gibi bilim insanlarının çalışmaları, Çağdaş Türk lehçeleri ve ağızlarıyla ilgili gramer kitapları ve makaleleri söz konusu kiplerin çeşitli dönemlerdeki kullanılışlarının etraflıca değerlendirilmesinde başvurulabilecek kaynaklar niteliğindedir. Konu üzerinde Çiğdem Usta’nın Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği (2013), Emine Güler’in Tarihî Kıpçak Türkçesinde Tasarlama Kiplerinin İşlevleri (2018) başlıklı tezleri hazırlanmıştır.

Bahsi geçen kaynaklarda gördüğümüz gibi Türkçedeki emir ve istek kiplerinin 1. kişileriyle ilgili ortaya atılmış çeşitli görüşler vardır.

Tahsin Banguoğlu (2015, s. 469-473), Berke Vardar (1980, s. 45), Süer Eker (2006, s. 378), Talat Tekin (2016, s. 165) gibi bazı dilciler, 1. kişi emir kipinin olmadığını, 1. kişi emir kipi başlığı altında değerlendirdiğimiz eklerde emirden ziyade istek anlamının daha üstün olduğunu vurgulamaktadır.

Bu görüşleri savunmayan J. Deny (1941, s. 363), A. N. Kononov (1956, s. 292), Muharrem Ergin (1983, s. 307-308), Ahmet Bican Ercilasun

‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞİ-A İ DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNININ BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

(2011, s. 61), (2009, s. 665-676) gibi dilciler ise bu eklerin Eski Türkçede görüldüğü üzere ve “düşünce bazında veya kendilerini ikinci kişi yerine koyarak kendi kendilerine de emir verebildiğini”, I. kişi emir kipinin teklik ve çokluk ekleri olarak ele alınması gerektiğini doğru görmektedir.

Faruk Kadri Timurtaş “istek ile emir arasında bugün olduğu gibi dün de mana yakınlığı vardır. Arada büyük fark yoktur. Her iki sığa, hemen hemen aynı mahiyeti kazanmıştır” (Timurtaş, Eskiye Türkiye Türkçesi. XV. Yüzyıl, 1994, s. 129) derken Turgay Sebzecioğlu “Emir ve istek kipinin arasındaki ince sınırın bir nedeni de anlambilimsel ve edimbilimsel boyutlardır. Sözgelimi, emir güce dayalı bir tahakküm içerse de sonuç olarak bir isteme eyleminin parçası” olduğunu ifade eder (Sebzecioğlu, 2016, s. 238).

Ahmedi İsqaqov emir kipinin gramer anlamı dışında semantik, modal anlamlarının da olduğunu esas alarak “buyurma / emir” sadece bir terim olarak genel bir ifade verdiğini dile getirmiş ve bu kipin “emir” dışında “dilek / istek” ve “şart / koşul” anlamlarını bildirmekle beraber aynı zamanda zaman kategorisini bildirdiğini söyler (İsqaqov, 1991, s. 317-318).

M. Orazov, fiilin her hangi kipe ait biçimini ele aldığımızda onların birçok anlama sahip olduğunu; dilde tam buyurma, tam şart, tam istek denilen bir anlamın olmadığını; onların bir başka kategoriyle de ilgili olabileceğini; buna örnek de tam buyurma olarak gösterilen -İn ekinin emir dışında “daha önce söylenen bir düşüncenin karara bağlanması, neticesini bildirmesi gibi durumlarda”, “daha önce söylenen bir fikiri kabul etmede”, “dilek, istek, arzu”, “bir başkasına dilek dileme, beddua söyleme”, “tavsiyede bulunma, danışma” gibi birçok anlamı taşıdığını ileri sürmektedir (Orazov, 2001, s. 229-230). Bunun dışında Zeynep Korkmaz’ın belirttiği gibi “kipin dildeki kullanış farklarının verdiği anlam ve işlev kaymaları dolayısıyla, istek, gereklilik, açıklama, uyarı, yönlendirme, dua, yemin, yakarış, kargış, şaşkınlık, hayret, yeterlilik, sitem, kabullenme, teslimiyet gibi çeşitli görevleri” de tespit edilmiştir (Korkmaz, 2009, s. 672-673).

Makalemizde söz konusu kip eklerinin hangi işlevlerde kullanıldığını ortaya koymak üzere bu eklerin kullanım özellikleri ve cümleye kattığı anlamları bakımından karşılaştırılmıştır. Aslında KDC/HTD’de karşımıza çıkan {-(A)yIn}, {-(A)yık}, {-(A)II}, {-(A)IIk} ve {-(A)IIη} ekleri ve bu eklerden gelişen bazı biçimleri, Türkçenin çeşitli dönemleriyle ilgili yapılan çalışmaların çoğunda 1. kişi emir kipi olarak değerlendirilmiştir (Akar, Oğuzların Dili, 2018, s. 181-182), (Karamanlıoğlu, 1994, s. 116), (Ercilasun, 1984, s. 140-148), (Argunşah, Çağatay Türkçesi, 2013, s. 168).

KDÇH~TDB’de geçen örnekleri karşılaştırdığımızda ise bunların yalnızca “emir” değil “istek”, “tavsiye”, “gereklilik” gibi anlamlara da sahip olduğu tespit edilmiştir.

Emir:

bular aydı körsetkil *körelî* dedi “bunlar göster görelim dedi(ler)” (12a/15).

Tavsiye:

anı aramızda han *kılayık* tedi “onu (kendi) aramızda han seçelim dedi(ler)” (20a/13),

anı *öltürelî* dediler “onu öltürelim dediler” (8b/12).

Gereklilik:

öz günāh ü şūmluķımızdın *bilelūk* “kendi suçumuz ve kadersizliğimizden bilelim/ bilmeliyiz” (27a/12).

Bundan dolayı makalede bu ekler için *emir* ve *istek* terimlerinin birlikte kullanması tercih edilmiştir.

b) Biçimbirimlerle İlgili Terimler ve Bazı Birimlerin Gösterimi

Çalışmada, tespit ettiğimiz emir-istek kiplerinin 1. kişilerine dair biçimlerin birbiriyle ilgili ve ilgisiz kısımlarını dikkate alarak biçimbirimlerin özelliklerine göre bazı terimler ve bazıları için özel işaretler kullanılmıştır.

Bir yapının ses uyumuna bağlı olarak ortaya çıkmış değişken biçimleri *alomorf* (İng. *allomorph*; Alm. *allomorph*; Fr. *allomorphe*; Rus. *алломорф*; TTrk. *biçimbirimcik* (İmer, Kocaman, & Özsoy, Dilbilim Sözlüğü, 2011, s. 53), *altbiçim* (İmer, Kocaman, & Özsoy, Dilbilim Sözlüğü, 2011, s. 23), *değişken şekil* ~ *değişken şekillik* (Korkmaz, 1992, s. 42) vb ve *fonetik varyant* terimiyle karşılanırken onları özel bir şekilde göstermek için {- (A)yIk} örneğinde gördüğümüz gibi süslü ayraç içine alınan biçimbirimlerin değişen sesleri büyük değişmeyenleri küçük harfelerle, kaynaştırma sesleri ise yay ayracıyla yazılmıştır.

Bir biçimbirimin fonetik varyantların ortaya çıkma sürecindeki ses olayları için *morfofonetik değişme*, ses olaylarından dolayı biçimbirimlerin çeşitlenmesi için *morfofonetik varyantlaşma* terimi kullanılmıştır. Bunların eski şeklinden yeniye doğru değişimi ise < işaretiyle, sesbirimler ise // gösterilmiştir.

‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞİ-A DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNINID BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

İncelemekte olduğumuz eklerin birden fazla ekten oluşan ekler olabileceğini düşünerek *birleşik ek* (İng. *compound suffix*; Rus. *сложный affфикс*) terimi kullanılmıştır.

Araştırma Alanı ve Kullanılan Yöntemler

Çalışmanın belirli bir sonuca ulaşılması için şu yöntemler kullanılmıştır:

a) Eklerin işlevleri ve verdiği anlamları bilim insanlarıncı ileri sürülen görüşler esas alınarak açıklamalara yer verilecektir. Bu durumda tasvirî ve tanımlayıcı yöntemler kullanılacaktır.

b) Eklerin başta Eski Türkçe olmak üzere Türkçenin çeşitli tarihî dönemlerindeki gelişim sürecini göstermek suretiyle artzamanlı (diyakronik) yönetime başvurulacaktır.

c) İncelemekte olduğumuz eklerin izlerini görebildiğimiz lehçelerdeki şekillerden bahsederken eşzamanlı (senkronik) yöntemden yararlanılmıştır.

ƘDÇH~TDB’de Emir-İstek Ekleri

ƘDÇH~TDB’de 1. ŞEKİL’de gördüğümüz gibi emir-istek kipleri için kullanılan yapılar, çeşitliliği ve çokluğu bakımından dikkat çekmektedir. Özellikle 1. kişi çokluk için beş çeşit ekin kullanılması dikkat çekicidir. Bu çeşitlilik, incelediğimiz metnin karışık lehçeli bir metin olarak Türkçenin değişik lehçe ve ağızlarına ait eklerin bir arada kullanılmasıyla ilişkilendirilmektedir.

1. ŞEKİL:

Kişiler	Teklik	Çokluk
I.	{-(A)yIn}	{-(A)yIK} {-(A)II} {-(A)IIK} {-(A)IIŋ} {-(A)nUŋ}
II.	{-ø} {-ĠII} {-ĠIn}	{-(U)ŋ} {-(I)ŋIz(IAr)} {-(U)ŋIz} {-(I)ŋIz(IAr)}
III.	{-sUn}	{-sIn(IAr)}

Birinci Kişi Çokluk Emir-İstek Kipinin Biçimleri

Kaynaklara göre Türkçenin en eski dönemlerinden günümüze kadarki serüvenini izlediğimizde 1. kişi çokluk emir kipinin birbiriyle ilişkili olan değişik biçimleri kullanılmıştır. Bunlardan en yaygın şekilde kullanılan {-

{(A)lIm} ve bu ekten gelişen bazı yapılardır. İncelediğimiz metinde örnekleri bulunmayan bu ek, tarihî lehçelerden başta Eski Türkçe (Tekin T. , Orhun Türkçesi Grameri, 2016, s. 165), (Akar, 2020, s. 75), (Aydarov, 1995, s. 85) olmak üzere Eski Uygur (Gabain, 2007, s. 79), Karahanlı (Ercilasun, 1984, s. 141), Harezmi (Ata, Harezmi- Altın Ordu Türkçesi, 2014, s. 94), Kıpçak (Öztürk, 2018, s. 67-68), Eski Anadolu (Korkmaz, 2013), Eski Türkiye Türkçesi (Timurtaş, Eskiye Türkiye Türkçesi. XV. Yüzyıl, 1994, s. 129-130) ve Çağatay (Eckmann J. , 2017a, s. 117) dönemlerine ait metinlerde, çağdaş lehçelerden Türkiye Türkçesinde (Korkmaz, 2009, s. 671) kullanılmaktadır. A. von Gabain, Eski Uygur Türkçesinin n ağzında bu ekin {-AlAm} alomorflarına da raslandığını belirtmektedir. *unutalam* “unutalım” (Gabain, 2007: 79). G. Aydarov bu şekle dair *işidelem* “işitelim” örneğini vermektedir (Aydarov, 1995, s. 135). Harezmi Türkçesinde {-GAlIm} şekline de rastlanırken (Hacıeminoğlu, Harezmi Türkçesi ve Grameri, 1997, s. 155), Eski Anadolu Türkçesinde {-(A)lIm} ekinin ikinci parçasındaki düz /I/ ünlüsü yuvarlaklaşmıştır (Akar, 2018, s. 110; 181)

Bu bilgilerden hareketle en eski dönemlerden beri birleşik hâl almış olduğunu söyleyebileceğimiz {-(A)lIm} ekinin kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır. W. Bang bu ekin ve bu ekle aynı görevlerde kullanılan {- (A)lı}, {- (A)lık}, {- (A)lıñ}, {- (A)lım} eklerinin *al-* fiilinin gramerleşmesi sonucunda meydana gelmiş bir yapı olduğunu düşünmektedir (Eraslan, Eski Uygur Türkçesi Grameri, 2012, s. 324). M. Orazov, {-Ay}, {- (A)yIn}, {- Aylm}, {- Aylk}, {- Allm}, {- Allk} eklerinin hepsi etimolojik bakımından istek bildiren {-GAy} ekiyle bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir (2001, s. 240). Ş. Şukurov bu ekin “Kuran Tefsiri” gibi bazı orta dönem metinlerinde görülen emir-istek anlamlı {-GA} ekinden geliştiği kanaatindedir (1980, s. 39-42). Oysa {-GA} ekinin {-GAy} ekinden gelişmiş olduğu kesindir.

N.A. Baskakov bu eklerdeki /a/ biriminin bir zarf-fiil eki olduğunu savurken (1952, s. 449), V. Kotviç (1962, s. 255-267) ve V. Hatiboğlu {-A} istek eki (Hatiboğlu, 1981) olduğunu iddia etmiştir. V. Kotviç, {-Allq}, {- Allm}, {- All} eklerini (-a+lıq, -a+lım, -a+lı) şeklinde iki parçada inceleyerek birinci parça istek anlamlı bir ek, diğer kısmı ise kişi eki olduğunu iddia etmiştir (1962, s. 255-267). M. Şçerbak da ilk önce bu eklerin fonetik varyant olmadığını belirterek, bu eklerdeki ortak parça olan {-II} parçasının çokluk eki, /m/, /k/, /ŋ/ ise bir kişi eki olduğunu düşünmektedir (2016, s. 50).

Dilcilerin fikirlerinden gördüğümüz üzere Türkçenin değişik dönemlerinde 1. kişi çokluk emir kipi için {- (A)lım} eki dışında {- (A)lı}, {- (A)lık}, {- (A)lıñ}, {- (A)yık} ve {- (A)nUñ} gibi çeşitli yapılar da

‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNINID BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

kullanılmıştır. Bu yapılardan bazıları incelediğimiz metinde de karşımıza çıkmaktadır.

{-(A)II} eki

Türkçenin en eski dönem metinlerinden ilk *Kutadgu Bilig*’in A. nüshasında tespit edilen *bar-alı* (Ercilasun, 1984, s. 141) örneğinde gördüğümüz {-(A)lı} eki, Harezm, Çağatay ve Kıpçak sahalarında karşımıza çıkmaktadır.

Har. *kolalı ~ kolalıñ, köreli ~ köreliñ, bēreli* vb. (Ata, Harezm- Altın Ordu Türkçesi, 2014, s. 94).

Çağ. *içeli, alalı(ñ), bağılı* vb. (Eckmann J. , 2017b, s. 100), (Argunşah, Çağatay Türkçesi, 2013, s. 168);

Kıp. Codex Cumanicus’ta: *baralı, söveli* vb. (Karamanlıoğlu, 1994, s. 116), (Öztürk, 2018, s. 67-68), (Güler, 2018, s. 47).

János Eckmann tarafından bir istek eki (2017a, s. 117) olarak değerlendirilen bu ekin yapısı üzerinde bazı görüşler ileri sürülmüştür. N. A. Baskakov bu ek ile aynı görev işleyen {-(A)IIK} ekinin bir yapıdan oluştuğunu dile getirirken (Baskakov N. , 1952, s. 195), S. Omarbekulı (2007, s. 108) ve M. Orazov, {-AII} eki, {-AIIK} ekinin kısaltmış biçimi olduğu kanaatindedir (Orazov, 2001, s. 241). O. Nakısbekov bu ekin aslının {-II} şeklinde olduğunu ve genellikle {-A} zarf-fiil ekiyle birlikte kullanıldığını ifade eder (Nakısbekov, 1982, s. 40).

Bu ekin birçok lehçenin yazı dilinde ve bazı ağızlarında fonetik varyanlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

Türkmen Türkçesinde {-AII} şeklinde olup büyük ünlü uyumuna uymaktadır (Kara, 2007, s. 274). İkili çokluk için kullanılır. *alalı* “alalım”, *bileli* “bilelim”, *başlaalı* “başlayalım” (KTLG, 2006, s. 711).

Uygur Türkçesinde {-ali} şeklinde olup ekin dar ünlüsü hep incedir. Bu yüzden ek büyük ünlü uyumuna uymaz (Qaydarov, 1969, s. 71). Bazı kaynaklarda ise Uygur Türkçesinde bu ekin {- (A)yli} şeklinin de olduğuna dair bilgi vermektedir. *işleyli* “çalışalım”, *işlemäyli* “içmeyelim”, *qılayli* “kılalım”, *köreyli* “görelim, bakalım” (Yazıcı, 2007, s. 398), (Buran & Alkaya, 2019, s. 15).

Uygur Türkçesindeki {- (A)yli} şekline benzer bir yapı, Kırgız Türkçesinde de {-AylI}, {-AylU} şeklindeki 4 aşamalı alomorfuyla karşımıza çıkmaktadır. *ukta-yılı* “uyuyalım”, *işte-yili* “çalışalım”, *süylö-yülü*

“konuşalım” (Çengel Kasapoğlu, 2005, s. 236). Altay lehçesinde ise bu ekin {-AII}, {-OII}, {-yII} gibi 3 varyantı (2007, s. 1056). *baralı* “varalım, gidelim” vb. (Buran, Alkaya, & Özeren, 2014, s. 42), Tuvacada “ikilik” (двойственный) durumlarda emir, istek veya öneri ifade etmek için kullanılan {-AAII}, {-III}, {-UUIU}, {-AII}, {-III} şeklindeki 5 varyantı vardır (Arıkoğlu, 2007, s. 1195).

Türkmen, Uygur, Kırgız, Altay, Tuva lehçelerinde çeşitli varyantlarıyla karşımıza çıkan {-(A)I} ekine Kazak Türkçesinin batı ve güney ağızlarında da rastlanılmaktadır (Qaliev & Sarıbaev, 1967, s. 90), (Beketov, 1992). G.Musabaev’in verdiği bilgiye göre Kazakçanın Mañğıstav Eyaleti civarındaki Aday boyunun ağızlarında Kazak edebî dilindeki *barayıq* “gidelim”, *keleyik* “gelelim” şeklindeki emir kipinin yerine *baralı*, *keleli* olarak kullanılmaktadır (2008, s. 375). S. Omarbekulı’na bu ek anlam ve görev bakımından Kazak Türkçesinin edebî dilindeki {-(A)IIK} ekin oluşturduğu kipten her hangi farkı yoktur (2007, s. 108). O. Nakısbekov, bu ekin Kazak Türkçesinin diğer ağızlarına göre Batı ve Güney ağızlarında daha çok belirgin bir şekilde kullanılması bu bölgelerle sınır olan Uygur, Özbek, Karakalpak, Kırgız, Türkmen lehçelerinin tesiri olduğu kanaatinde (Nakısbekov, 1982: 42).

İncelediğimiz metinde ise kişi eki eklenmeden 1. kişi çokluk emir kipinin yapıldığı {-(A)I} eki 4 örnekte geçmektedir.

- ▶ anı *öltireli* dediler “onu öldürelim dediler” (8b/12),
- ▶ atımızın *âzâd yibereli* tédiler “atımızı serbest bırakalım dediler” (12a/12),
- ▶ bular aydı körsetkil *körel* dedi “bunlar gösterin görelim dedi” (12a/15),
- ▶ bir yerge bir nemerse *kovalı* “bir yere bir şeye yerleştirelim” (20a/12).

{-(A)IIK} eki

Kaynaklara baktığımızda bu ek, Harezmi dönemi metinlerinden Nehcü’l Feradis’te geçen *kılalık* örneğinde görülmektedir (Ata, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi, 2014, s. XI). Kıpçak Türkçesi dönemi metinlerinden Ermeni Kıpçak Türkçesi metinlerinde (Öztürk, 2018, s. 67), *Tuhfetü’l-zekkiyye* ve *Codex Cumanicus*’ta de bu ek karşımıza çıkmaktadır. *alalık*, *kelelik*, *yatalık*, *yelik* vb. (Karamanlıoğlu, 1994, s. 116). Harezmi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu ekin ünlüsü düzdür. Argunşah’ın verdiği bilgiye

‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNINID BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

göre ise bu ekin Çağatay Türkçesi döneminde ünlüsünün yuvarlak olduğu {-AIUḲ} şeklindeki örneklere yer vermektedir. *bérelük* “verelim”, *yéberelük* “gönderelim” (Argunşah, Çağatay Türkçesi, 2013, s. 169).

S. Omarbekulı, bu kip türünün daha Mañğıstav bölgesi sakinlerinin dilinde söylendiğini; fakat Kazak edebi dilin için de yabancı olmadığını; Özellikle XIX. yüzyıldaki Klasik Kazak edebiyatının temsilcilerinden Abay Kunanbayoğlu ve Ibaray Altınсарın’ın eserlerinde {-IIḲ} ekinin yoğun bir şekilde kullanıldığını ifade etmektedir (Omarbekulı, 2007, s. 108). *Bir jaman jipti dalada umıtıp kaldırdıñ dep sonşa keyip turğan adam bizge eşnärse bere koymas, auzımızdı aurtpay, kelgen izimizben kaytalık* (WEB-1). *Olay bolsa, sol aytkan söziñiz jazılğan kitaptı keltiriñiz, senimdi kitap bolsa, biz toba etip, dārigerlikti koyalık, - dep* (WEB-2), *Bul дәuren kemdi күнге - bozbalalık, қартaymastay көрмелик, оylanalık* (WEB-3) vb.

V. Kotviç, {-AIIḲ}, {-AIIḡ}, {-AII} eklerinin önce iki parçada (-a+lıq, -a+lım, -a+lı) inceleyerek birinci parça istek anlamlı bir ek, diğeri kısmı ise kişi eki olduğunu iddia etmiştir. O, bununla birlikte {-AIIḲ} ekinin /a/ birimi istek eki, /l/ sayılık/ çokluk anlam bildiren ek ve {-IK} ise bir kişi eki olduğunu ileri sürmektedir (1962, s. 255-267). Yani; bu ek, {-GAY} istek kipinden gelişmiş {-A} ekiyle {-II} ekinin birleşmesiyle meydana gelen bir yapıya iyelik kökenli {-Ḳ} kişi ekinin getirilmesiyle yapılmıştır.

Özbek yazı dilindeki {-(ä)ylik} şekli Tatar Türkçesinin Baraba ağızlarında da tespit edilmiştir. Bunu Ercan Alkaya “Özbek tesiri” olarak değerlendirmiştir (Alkaya E. , 2008, s. 329). Özbek Türkçesinde de bu ek aynı şekilde yaşamaktadır. *bāraylık* “gidelim”, *qāçib qālāylik* “kaçıp gidelim” (Abdurahmanov, Rafiyev, & Şodmonqulova, 1992, s. 175). Bu ek, Kırgız Türkçesinin yazı dilinde {-AII(k)}, {-OIU(k)} şeklindedir. Bununla birlikte Altay, Uygur ve Özbek Türkçelerine yakın yerlerde {-yIIk}/{-yIIḲ}/{-AyIIk}/{-OyIIḲ} şekilleri de kullanılmaktadır. *ala-alı(k)* “alalım”, *kel-elik* “gelelim”, *koşu-oluk* “katalım” (Yunusaliyev, 1985, s. 192). Tofacada {-AAIIḲ} şeklini alarak açık ünlüsü uzun olarak kullanılırken (Orazov, 2001, s. 237), Altaycada ekin /Ḳ/ biriminin bir çokluk eki olmasına rağmen kendisinden sonra *baralık(tar)* örneğinde görüldüğü üzere {+tAr} < {+lAr} ekinin getirildiği {-AIIk(tAr)}, {-OIIk(tAr)}, {-yIIk(tAr)} şeklindeki varyantları da vardır (Ercilasun, 2007, s. 1056), (Buran, Alkaya, & Özeren, 2014, s. 42).

ḲDÇH~TDB’de bu ekin kullanıldığı 4 örnek tespit edilmiştir.

► *koşka* kaytalıñ barıp *olturalık* tédiler “çadıra dönelim, oturalım dediler” (11b/12),

► akşak tēmur bilen uruş kılaluk mu“Aksak Timur’la savaşalım mı?” (26a/5),

► öz günāh ü şūmluķımızdın *bilelūk* “(bunun sebebini) kendi suçumuz ve talihsizliğimizden arayalım” (27a/12),

► biz ol ʔarafige *kōçelik* dēp aytur ērdi “biz o tarafa göç edelim diye söylerlerdi” (29a/15).

{-(A)IIŋ} eki

Eski Uygurcada da kullanıldığını belirten Kemal Eraslan bu ekin “her hâlde asli şekli -alıŋ/ -eliŋ’dir. -alım, -elim şekli ŋ > m değişmesiyle ortaya çıkmış” olabileceğini belirtmiştir (Eraslan, Eski Uygur Türkçesi Grameri, 2012, s. 324).

KB’nin A ve B nüshalarında da bu ekle ilgili bazı örneklere rastlanılmaktadır. *baralıŋ, kireliŋ* (Ercilasun, 1984: 141; Hacıeminoğlu, 1996: 192-193).

János Eckmann’ın verdiği bilgiye göre Harezmi Türkçesi metinlerinde bu ek, 1. kişi çokluk emir-istek eki olarak sık sık karşımıza çıkmaktadır. Bahsi geçen dönem metinlerinde bu ekin ünlüyle biten fiillerden sonra gelen {-ĜAIIŋ} şekli de kullanılmaktadır. *çıkalıŋ* “çikalım”, *köräliŋ* “bakalım” *oynağalıŋ* “oynayalım”, *tilägäliŋ* “dileyelim” vb. (2017b, s. 27).

Çağataycada bu ek, {-AII} ve {-AII(ŋ)}, {-AIIUŋ} şekillerinde ve ünlüyle biten fiil tabanlarından sonra kullanılan {-II(ŋ)} şekli de vardır. *içeli* “içelim”, *alalı(ŋ)* “alalım”, *bağlalı* “bağlayalım”, *ayläliŋ* “eyleyelim” vb. (Eckmann J. , 2017b, s. 100), (Argunşah, Çağatay Türkçesi, 2013, s. 168).

Taradığımız kaynaktan bildiğimiz kadarıyla bu ek, günümüz Türk lehçelerinden Türkmencede de kullanılmaktadır. KTLG’nin yazarlarının verdiği bilgiye göre bu ek, Türkmencede ünsüzle biten fiillere doğrudan bağlanmaktadır. Ünlüyle biten fiillerde, fiil tabanının sonundaki ünlü ile ek başındaki ünlü kaynaşarak uzar ve ünlü uyumuna uyar. Genel çokluk için kullanılır (KTLG, 2006, s. 715). *islääliiŋ* “yapalım”, *okaaluŋ* “okuyalım”, *turaluŋ* “kalkalım, bekleyelim” vb. (Kara, 2007, s. 274).

Kanaatimizce bu ek, {-GAy} > {-GAY} > {-A} istek ekiyle {-II} ekinin birleşmesiyle oluşmuş {-AII} yapısına {-ŋ} kişi ekinin getirilmesiyle kurulmuştur.

ҚДҶҲ-ТДВ’de bu ekin geçtiği şu 4 örnek tespit edilmiştir.

⁶ ABDURAHMÂN ÖZKENDİ'NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNINID BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

► kēliñiz ěmdi қоşқа *қайталы* “gelin şimdi de çadıra dönelim”
(11b/12),

► ey baba hōş ěmdi han *қылаһы* tēdiler “ey, baba peki, şimdi han seçelim dediler” (20b/12),

► halkñı yığıp қайу тарағиғе *көçели* дēp “halkı toplayıp ne tarafa göç edelim diye” (29a/1),

{-(a)nuñ} eki

КДЧҲ~ТДБ'de de bu ekin geçtiği sadece tek örnek tespit edilmiştir.

► şehrimiz karşusıǵa tūşti ne *қылану* tēdi “şehrimiz (onların) eline geçti ne edelim dedi” (26a/15).

Gerek tarihî metinlerde gerekse çağdaş lehçelere ait yazılı metinlerinde göremediğimiz bu ek, metinde yer alan bir müstensih hatası da olabilir. Fakat Türkçede /l/ > /n/ değişmesine dair örneklerin sık sık karşımıza çıktığını da göz ardı etmemiz gerekmektedir. *birlen ~ bilen > benen* “ile, ve”, *illet > indet* “hastalık, salgın” vb.

Bununla birlikte M. Orazov'un verdiği bilgiye göre Özbek Türkçesinin Kazakistan ağızında {-AIIK} ekindeki /l/ sesini /n/ sesine dönüştürerek {-AnIK}, {-Aniv} şekillerinde söylediğini ve ağza ait bu şekillerin anlam bakımından {-AIIK} ekinden bir farkı olmadığını belirtir (Orazov, 2001, s. 247). Buradan da {-(a)nuñ} ekinin {-(A)IIñ} ekinden gelişmiş olabileceği kanaatine varılabilir.

{-(A)yIK} eki

Elimizdeki kaynaklara baktığımızda bu ekin tarihi çok eski dönemlere gitmemektedir. M. Orazov, bu ekin Kıpçak grubu lehçelerine ait olduğunu ve Ş. Şukurov'un verdiği bilgilere dayanarak bu ekin Bâbü'r Divânı ile Şecere-yi Terâkime'de geçmesi dolayısıyla XV-XVI. yüzyıllarda meydana geldiğini ileri sürmektedir. Fakat bu ekin Ali Şir Nevai'nin eserlerinde kullanılmaması bunun bir ağız özelliği olabileceğini düşündürmektedir (Orazov, 2001, s. 238). Fakat Kıpçakçanın özelliğini barındırdığı düşünülen “Bâbü'r Divânı (Yücel, 1995, s. 78-79)”nda da, “Şecere-i Terâkime”de (Ölmez, 1996, s. 90-91) de {-(A)yIK} ekinin geçmediği görülmektedir.

Bu ek, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde {-AyIñ} şeklinde karşımıza çıkmaktadır. M. Orazov'a göre etimolojik açıdan {-(A)IIK} ekiyle bir morfemden gelişen bu ek, Ermeni Kıpçak vesikalarında geçmektedir (Orazov, 2001, s. 237). Ekin Codex Cumanicus ve TZ'de geçen {-AIIK}

biçimiyle paralel kullanımı olduğu kadar, çağdaş Kıpçak yazı dillerinden Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçeleri ile de işlevsel bağlamda bir ortaklık söz konusudur. Çağdaş Türk dil sahasındaki bu kullanım, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde bazı ses değişiklikleriyle aynı biçimdedir. Ayrıca, ekin sonundaki /h/ unsurunun, iyelik kökenli kişi eki olması ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin genel ses özelliklerinden olan $k > h$ değişikliğinin mevcut bulunması da ilgi çekici hususlardır. Ek, ünsüzle biten fiillerden sonra genellikle {-Alh}, birkaç örnekte {-AyIh}, ünlüyle biten fiillerden sonra da {-Ih} şeklinde kullanılır. Üç örnekte de {-IyIh} biçimindedir. *aytayih* “söyleyelim”, *tüşüyüh* “inelim”, *bolayih* “olalım” vb. (Güvenç, 2014, s. 417-418).

B. Turdaliev, XX. yüzyılın başlarına kadar kullanılan bu ekin Çağdaş Özbek Türkçesinde bulunmadığını belirtir (Turdaliev, 1969, s. 76). *Uzbek Halq Şevalari Morfologiyası* adlı esere göre günümüz Özbek Türkçesinin ağzlarında da bu ek kullanılmaktadır (1984, s. 108).

Mustafa Öner, bu ekin 1. teklik kişi emir kipinin {- (A)yIn} ekinin analogik baskısı altında gelişmiş olabileceği kanaatine varmıştır (1998, s. 192). Bu durumda söz konusu ekin Eski Türkçenin son dönemlerinden (Eraslan, Eski Uygur Türkçesi Grameri, 2012, s. 322) itibaren herhangi kişi eki almadan da emir ve isteği sağlayan {-GAy} > {-Ay} ekiyle iyelik kökenli kişi eki {- (I)K} ekinin birleşmesiyle meydana gelmiş olduğunu düşündürmektedir. Aslında {- (A)y} ekinin kökeni üzerinde de çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. C. Brockelmann bu ekin kökenini Moğolca *aya*, *eye*, *iye* unsurlarıyla ilişkilendirirken (Brockelmann, 1954, s. 179), N. Baskakov {-GAy} ekinden geliştiğini bildirmektedir (Borjakow, Saryhanow, Söyegow, Hojayew, & Ärnazarow, 2000, s. 295-296).

M. Orazov bu eklerin, buyurma anlamları içerse de birçok kişinin grup hâlinde, arzu ve istekle işe sarılmasına neden olmak, teşvik etmek, heveslendirmek gibi anlamlarının daha üstün olduğunu belirtmiştir (Orazov, 2001, s. 231).

Ek, Karay (Öztürk, 2018, s. 67), Başkurt (Usmanova, 2006, s. 32), Kırım Tatarcası (Buran & Alkaya, 2014, s. 366), Nogay (Buran & Alkaya, 2014, s. 300), Karakalpak (Buran & Alkaya, 2014, s. 425), Karaçay Balkar (Buran & Alkaya, 2014, s. 492), Kazak (Isqaqov, 1991, s. 317) lehçelerinde {- (A)yIK} şeklinde olup ünlüleri hep düzdür. Kumuk Türkçesinde bu ekin {- (A)yIK} şeklinin yanında {- (A)yUk} varyantı da vardır (Buran & Alkaya, 2014, s. 492). Kazan Tatarcasında bu {-IyK} şeklinde kullanılmaktadır (Buran & Alkaya, 2019, s. 65-68). Bazı kaynaklarda Tatarcanın Tevriiz

‘ABDURAHMĀN ÖZKENDĪ’NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNINID BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

ağzında -ayıq, -eyik ekinden gelişen -ayaq, -eyek, ıyıq, - ıyq, -ïyik, -ïyk şekillerinin kullanıldığını; Baraba ve Tom ağızlarında bu eklere -lAr çokluk ekinin gelebildiğini; Tümen bölgesine bağlı bazı köylerde ve Baraba ağzında bu ekin -ıñ, -ïñ ekiyle genişlemiş –ayığıñ, -eyiğıñ şekillerinin de bulunduğunu göstermektedir (Alkaya E. , 2008, s. 328-329).

Bu ekin Azerbaycan Türkçesinde iki şekli, daha doğrusu iki çeşit kategori için kullanılan iki varyantı vardır. İstek kipi {- (y)Aq} şeklindeyken (Kazımov, 2010, s. 220-221), (Orazov, 2001, s. 237) emir kipi de {- (y)Ag} şeklindedir (Buran, Alkaya, & Yalçın, 2017, s. 111). Bu yapının izleri Anadolu *salaḥ* “salalım”, *idek* “edelim”, *yiyeq* “yiyelim”, *yaşıyaq* “yaşayalım” vb. (Akyıldız Ay, 2021, s. 309) ve Irak Türkmenlerinin ağızlarında da *alağ* “alalım”, *danışağ* “danışalım” (Bayatlı, 1996, s. 393) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

İncelediğimiz eserde ise bu ek aşağıdaki üç örnekte karşımıza çıkmaktadır.

- ▶ biz açqa *ölmeyik* dediler “biz açlıktan ölmeyelim dediler” (6a/13),
- ▶ anı aramızda ḥan *kılayık* tedi “onu aramızda han seçelim dedi” (20a/13),
- ▶ bāzergānni *talayık* “çarşılarımı talan edelim” (21a/5) vb.

Sonuç

ḲDÇH~TDB’de tespit ettiğimiz “emir”, “istek”, “tavsiye”, “gereklilik” gibi çeşitli anlam taşıdığı için emir-istek kipi olarak adlandırdığımız ekler, çeşitli gramerlerde genellikle III. tip kişi eki olarak değerlendirilmektedir. Aslında emir ve istek kipi ekleri, diğer kip eklerinden her kişi için ayrı ekler sahip olması bakımından farklılık göstermektedir.

ḲDÇH~TDB’de de emir-istek kipi için çeşitli ekler kullanılmıştır. Bu çeşitlilik, metnin karışık dilli bir metin olmasıyla ilgili olduğunu düşündürmektedir.

1. t. kişi {- (A)yIn}
2. t. kişi {-∅}, {-ĠII}, {-ĠIn}
3. t. kişi {-sIn}
1. ç. kişi {- (A)yIK}, {- (A)II}, {- (A)III}, {- (A)IIñ}, {- (A)nUñ}
2. ç. kişi {- (U)ñ}, {- (I)ñIz (lAr)}, {- (U)ñIz}, {- (I)ñIz (lAr)}
3. ç. kişi {-sIn (lAr)}.

Bu eklerden makalemizin esasını oluşturan 1. kişi çokluk emir ekleri de kökenleri ve yapıları bakımından benzerlik gösterirlerse de bunların sadece bir fonetik varyant olmadığı ve her birinin çeşitli lehçelere ait olduğu tespit edilmiştir. Bundan dolayı söz konusu eklerin incelenmesi esnasında yapı, oluşum ve kullanım sahalarına (hangi ek hangi lehçe veya ağızlarda kullanıldığı) önem verilmiştir.

Bu eklerin her biri en az iki biçimbirimden oluşmuştur. Bunlardan $\{-(A)II\}$, $\{-(A)IIK\}$, $\{-(A)II\eta\}$ eklerinde $\{-(A)II\}$ şeklindeki ortak bir parçası dikkat çekmektedir. Ekin $\{-(A)II\}$ parçası yaygın görüşe göre $\{-Ay\} < \{-GAy\}$ istek eki $\{-(I)I\}$ eklerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. $\{-(A)IIK\}$ ekindeki $\{-(I)k\}$ iyelik kökenli kişi ekidir.

$\{-(A)II\}$ ekine bir kişi eki getirilmeden emir-istek anlamı sağlaması Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak sahalarında, Türkmen, Uygur, Kırgız, Altay, Tuva lehçelerinde, Kazak Türkçesinin batı ve güney ağızlarında karşımıza çıkmaktadır.

$\{-(A)IIK\}$ eki Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçesi döneminde, Özbek, Kırgız, Tofa, Altay, Kazak yazı dillerinde, Tatar Türkçesinin Baraba ağızlarında bazı fonetik varyantlarıyla yaşamaktadır.

$\{-(A)II\eta\}$ eki tarihî Eski Uygurca, Karahanlı, Harezmi, Çağatay dönemleri metinlerinde ve Çağdaş Türk lehçelerinden sadece Türkmencede kullanılmaktadır.

$\{-(a)nu\eta\}$ ise taradığımız kaynaklardan hareketle Türkçenin yazı dillerinde böyle bir ek görülmemektedir. Yazım hatası olabileceği de tahmin edilen bu ekin Özbek Türkçesinin Kazakistan ağızında kullanılan emir-istek ifade eden $\{-(A)IIK\} > \{-AnIK\}$, $\{-Aniv\}$ ekleri gibi $\{-(A)II\eta\}$ ekinden gelişmiş olabileceği de düşünülmektedir.

$\{-(A)yIk\}$ ekinin oluşumu da diğer emir-istek eklerine benzerlik göstermektedir. Bu ek de $\{-Ay\}$ istek kipi eki ile $\{-(I)k\}$ iyelik kökenli kişi ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Ek, Ermeni Kıpçak vesikalarında $\{-AyI\eta\}$ şeklinde, günümüz Karay, Başkurt, Kırım Tatarcası, Nogay, Karakalpak, Karaçay Balkar, Kazak, Kumuk, Kazan Tatarcası gibi birçok Kıpçak lehçelerinde bazı ses farklılıklarıyla kullanılmaktadır. Bazı fonetik varyantlarına Azerbaycan Türkçesinde de rastlanılmaktadır.

‘ABDURAHMĀN ÖZKENDĪ’NİN ‘‘KĪSSA-I DĀSTAN-I ÇĪNGĪZ HAN ~ HĀZRET-I MĪR TEMŪR DĀSTĀNINĪD BEYĀNĪ’’
KĪTABINDA BĪRĪNCĪ KĪŖĪ ÇOKLUK EMĪR-İSTEK KĪRĪNĪN BĪÇĪMLERĪ

Kaynaklar

- Abdurahmanov, H., Rafiyev, A., & Şodmonqulova, D. (1992). *Ūzbek Tilining Amaliy Grammatikasi*. Toşkent: ŪqituvçĪ.
- Akar, A. (2018). *Oğuzların Dili*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Akar, A. (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Akyıldız Ay, D. (2021). XIV. Yüzyıl Orta Anadolu Türkçesi ve Günümüz Orta Anadolu Ağızları Arasında Fiillerin Çekiminde Görülen Biçimbirimsel Değişim ve Alt Biçimbirimsel Gelişimler. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(1), s. 289-319.
- Alkaya, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara: Turkish Studies Yayınları.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2007). Tuva Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 1150-1228). içinde Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ata, A. (2014). *Harezmi- Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Aydarov, G. (1995). *Orhon-Enisey Jäne Köne Uyğır Jazba Eskertkişteriniñ Tili*. Almatı: Ravan Baspası.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baskakov, N. (1952). *Karakalpaksiy Yazık* (Cilt 2). Peterburg-Moskva.
- Bayatlı, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Beketov, B. (1992). *Qaraqalpaq Qazaqtarınıñ Tili*. Almatı: Ravan Baspası.
- Borjakow, A., Saryhanow, M., Söyegow, M., Hojayew, B., & Ārnazarow, S. (2000). *Türkmen Diliniñ Grammatikasy Morfologiya*. Aşgabat.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratur Sprachen*. Leiden.
- Buran, A., & Alkaya, E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri* (Cilt III). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A., & Alkaya, E. (2019). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri* (Cilt II). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Buran, A., Alkaya, E., & Özeren, M. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri* (Cilt IV). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A., Alkaya, E., & Yalçın, S. K. (2017). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri* (Cilt I). Ankara: Akçağ Yayınları.

- Çengel Kasapoğlu, H. (2005). *Kırgız Türkçesinin Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. (Ç. A. Elöve, Çev.) İstanbul: Maarif Velaleti Yayınları.
- Eckmann, J. (2017a). *Çağatayca El Kitabı*. (G. Karaağaç, Çev.) İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2017b). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesine Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eker, S. (2006). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri. Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2011). Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine. *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler. I-II*, s. 61-72. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1983). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, A. v. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (M. Akalın, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güler, E. (2018). *Tarihî Kıpçak Türkçesinde Tasarlama Kiplerinin İşlevleri. Basılmamış Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Güvenç, L. (2014). *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fiil. Basılmamış Doktora Tezi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Isqaqov, A. (1991). *Qazirgi Qazaq Tili*. Almatı: Ana Tili Baspası.
- Jandarbek, Z. (2016). Kissa Dastan Çingiz Han. “*Türkistan – Ruhaniyat Besigi*” *Lingvo-Ölketanuv Entsiklopediyası, 1*, беттер 247-260. Nur-Sultan.
- Jandarbek, Z., & Qoja, M. (2015). Kissa dastan Çingiz Han – Noviy İstoçnik Po İstorii Kazahskih Hanstv. Ot Tiuyrskogo Eliya k Kazahskomu Hanstvu. *Noviy İstoçnik Po İstorii Kazahskih Hanstv. Ot Tiuyrskogo Eliya k Kazahskomu Hanstvu* (s. 39-41). içinde Moskva.
- Kâmile İmer; Ahmet Kocaman; A. Sumra Özsoy. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNININ BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

- Kara, M. (2007). Türkmen Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 231-290.). içinde Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaýcan Dili. Morfologiya*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyatı.
- Kik, A. (2014). *Zafer-Nâme-i Emir Temür-Muhammed Ali Bin Derviş Ali-yii Buharî (İnceleme-Metin-Dizin). Basılmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kononov, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo literaturnogo Yazyka*. Moskva-Leningrad: Sovyet İlimler Akademisi.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesinin Grameri*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2013). *Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kotviç, V. (1962). *İssledovaniye Po Altayskom Yazıkam*. Moskva.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil (Basit Çekim)* (2006). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Muminova, N. (2021). Temurnoma Asarida Qullangan Fors-Tojikça İsmalar Qatlami. *International Journal Of Word Art*(4), s. 65-71.
- Musabaev, G. (2008). *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı: Arıs Baspası.
- Nakısbekov, O. (1982). *Qazaq Tiliniñ Oñtüstik Govorlar Tobı*. Almatı: Gılım Baspası.
- Ölmez, Z. K. (1996). *Ebulgazi Bahadı Han. Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü)*. Ankara: Türk Dili Araştırmaları Dizisi.
- Omarbekulı, S. (2007). *Qazaq Tiliniñ Özekti Mäseleleri*. Almatı: Arıs Baspası.
- Ömirbaev, E. (2020). *Qazaq Handığı Kezeñderindegi Jazba Eskertkişterdiñ Leksika-Semantikalıq jäne Sözjasamdıq Erekselikleri (XV-XVII. yy.)*. Şımken: Qoja Ahmet Yasawi Atındağı Halıqaralıq Qazaq-Türk Universiteti.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oral, T. (1986). *Tercime-i Zafer-name'nin 154b/7-182b Varaklarının Dilil Özellikleri, Transkripsiyonu ve İndeksi. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

- Oral, T. (1991). *Zafer-name-i Emir Timur: Tercüme-i Zafer-name. Basılmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Orazov, M. (2001). *Etistik*. Almatı: I. Altınсарın Atındağı Bilim Akademiyasının Respublikalıq Baspa Kabineti.
- Özkendi, Ä. (2020). *Qissa-Dastan Şıñğıs Han*. (Z. J. Muhtar Qoja, Dü.) Almatı: Qazaq Universitesi.
- Öztürk, A. (2018, Ağustos). Kuman, Memlûk, Ermeni Kıpçak ve Karay Türkçelerindeki Kip Eklerinde. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*(Özel sayı 4), s. 63-74.
- Qaliev, G., & Sarıbaev, Ş. (1967). *Qazaq Dialektologiyası*. Almatı: Mektep Baspası.
- Qaydarov, A. (1969). *Razvitie Sovremennogo Uygurskogo Literaturnogo Yazıka*. Alma-Ata: Mektep Baspası.
- Qoja, M., & Jandarbek, Z. (2015). Şıñğıshan men Qazaq Handarı Tuvralı Jaña Qoljazba. *Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin Türkologiya Dergisi*(1), 63-71.
- Şçerbak, A. M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)*. (Y. Karasoy, N. Hacızade, & M. Gülmez, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sebzecioğlu, T. (2016). *Dil Bilim Kavramlarıyla Türkçe Dil Bİlgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Şukurov, Ş. (1980). *Uzbek Tilida Fe'l Maillari Taraqietti*. Toşkent.
- Sultanbekov, K. (2018). *Āşār-i Dāstān-ı Emir Timūr Küregen (Dil Özellikleri – Metin – Dizin)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, T. (2016). *Orhun Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (1994). *Eskiye Türkiye Türkçesi. XV. Yüzyıl*. İstanbul: Enderun Kitabevi Yayınları.
- Turdaliev, B. (1969). Matbuat Tilining Jonli Şevalarga Munosobati. *Uzbek Tili va adabietı*(5), s. 72-76.
- Türkyılmaz, F. (1999). *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uğurlu, M., & Sultanbekov, K. (2021). Şağatay Tilinde Jazılğan Temirnamanın Tildik Ereşelikleri. *Al-Farabi Kazakh National University. Şığıstanu Seriyası*(2 (97), s. 27-33.
- Uzbek Halq Şevalari Morfologiyası* (1984). Toşkent: Ūqıtuvçı.

¹ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞŞA-I DĀSTĀN-I ÇİNGİZ HAN ~ HĀZRET-I MİR TĒMÜR DĀSTĀNINIŃ BEYĀNĪ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ

- Usmanova, M. (2006). *Grammatika Başkirskogo Yazıka Dliya İzuçayuşşih Yazık Kak Gosudarstvennyy*. Ufa: Kitap Neşriyatı.
- Usta, Ç. (2013). *Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği. Basılmamış Doktora Tezi Kırıkkale Üniversitesi*. Kırıkkale.
- Utebekov, S. (2023). “Kıssa-i Dāstān-i Çingiz Han” ve “Hāzret-i Mīr Tēmūr DāstānınıŃ Beyānı. – Almatı: Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü, 2023. – 259 s.
- Utebekov, S.; Muminova Z. (2023). Abdurahman Özkendi’nin “Kıssa-i Dāstān-ı Çingiz Han” ve “Hāzret-i Mīr Tēmūr DāstānınıŃ Beyānı” Adlı Kitabının Fonetik ve Gramer Özellikleri. *Türkologia*, Sayı: 1 (113). – 68-89 s.
- Vardar, B. (1980). *Dilbilim ve Dilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yazıcı, H. E. (2007). Yeni Uygur Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 355-427). içinde Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yücel, B. (1995). *Bâbü'r Divânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Yunusaliyev, B. (1985). *Tandalgan Emgekter*. Frunze.
- WEB 1. <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=20591> (Erişim Tarihi: 04.04.2023).
- WEB 2. <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=20623> (Erişim Tarihi: 04.04.2023).
- WEB 3. <https://bilim-all.kz/olen/72-Bir-dauren-kemdi-kunge-%E2%80%93-bozbalalyq> (Erişim Tarihi: 04.04.2023).

Аңдатпа: Мақалада автор х. 1228 / б.з. 1813 жылы Өзкенттік Абдурахманның «Қисса-и дастан-ы Чингиз хан ~ Хазрет-и Мір Темүрнің дастанының баяны» атты кітабында сан алуандылығымен ерекше назар аудартатын бұйрық рай формаларының даму, қалыптасу процесіне және қолданылу ерекшеліктеріне байланысты тілдік талдау жасалады. Жазу дәстүрі бойынша шағатай мәтіндеріне ұқсастығы басым болғанымен тілдік жағынан әр түрлі түркі тілдерінің морфемалары аралас қолданылып отыратын шығармада бұйрық райдың 1-жағының көпше түрі үшін қолданылған {-(A)йЫн}, {-(A)йЫқ}, {-(A)лы}, {-(A)лыҚ}, {-(A)лың}, {-(A)нҰң} түріндегі 6 форманың даму, қалыптасу процесіне және қолданылу ерекшеліктеріне байланысты теориялық тұжырым айту үшін

SENBЕК УТЕБЕКОВ

зерттеудің салғастырмалы, диахронды және синхронды әдістерін қолдана отырып, бұйрық райдың 1-жақ формаларының көне түркі тілінен бастап, көне ұйғыр, Хорезм, шағатай, қыпшақ, көне Анадолы, сондай-ақ қазіргі түркі тілдеріндегі қолданыстары (фонетикалық нұсқалары, алломорфтары) көрсетіліп, дыбыстық өзгеріске ұшырағандарындағы орын алған дыбыс құбылыстарына тоқталады. Ескерткіш тілінде неліктен бұйрық рай формаларының 6 формасы қолданылған деген сұраққа жауап ізделеді. Бұл аралықта бұйрық райдың 1-жақтарына және формаларына қатысты ғалымдар арасындағы пікір-көзқарастар да талқыланып, ғылыми талдау жасалады.

Кілт сөздер: Абдурахман Өзкенди, Шыңғыснама, Тимурнама, бұйрық рай, алломорф, фонетикалық вариант

(Сенбек УТЕБЕКОВ. АБДУРАХМАН ӨЗКЕНДИДІҢ «ҚИССА-И ДАСТАН-Ы ЧИНГИЗ ХАН ~ ХАЗРЕТ-И МІР ТЕМҮРНІҢ ДАСТАНЫНЫҢ БАЯНЫ» АТТЫ КІТАБЫНДАҒЫ БҰЙРЫҚ РАЙДЫҢ БІРІНШІ ЖАҚ ФОРМАЛАРЫ)

Аннотация: В статье от 1228 / 1813 года хиджры автор проводит лингвистический анализ специфики развития, формирования и реализации форм повелительного наклонения, подчеркивающего разнообразие, в книге "Kissa-ve destan-s Genghis khan ~ Hazret epic-ve Temur World", изданной Озкентом Абдурахманом. Хотя в письменной традиции преобладает сходство с чагатайскими текстами, в произведении, в котором морфемы различных тюркских языков используются совместно, повелительное наклонение используется во множественного числе от 1-лица, {- (А)йЫн}, {- (А)йЫк}, {- (А)лы}, {- (А)лыК}, {- (А)лың}, {- (А)нҰң} можно сравнить для теоретических выводов относительно процесса развития, формирования и специфики применения формы 6 типа, с использованием методов диахронного и синхронного поиска повелительного наклонения 1-лица, уйгурский, хорезмский, чагатайский, кипчакский. Начиная с древнетюркского языка, показано использование древне-анатолийских форм в современных тюркских языках (фонетические варианты, алломорфы), а также окончательно определены фонетические явления, происходящие в языках, подвергшихся звуковым изменениям. Ищется ответ на вопрос, почему в языке памятника используются 6 форма повелительного наклонения. Обсуждаются также мнения и научные анализы ученых по поводу 1-лица и форм повелительного наклонения.

*‘ABDURAHMÂN ÖZKENDİ’NİN “KİŞSA-I DĀSTAN-I ÇİNGİZ HAN ~ HAZRET-I MİR TEMÜR DĀSTĀNINID BEYĀNİ”
KİTABINDA BİRİNCİ KİŞİ ÇOKLUK EMİR-İSTEK KİRİNİN BİÇİMLERİ*

Ключевые слова: Абдурахман Озкенди, Ченгиз-наме, Тимур-наме, повелительное наклонение, алломорф, фонетический вариант

(Сенбек УТЕБЕКОВ. ФОРМЫ ПЕРВОЙ ЛИЦА ПОВЕЛИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ В КНИГЕ АБДУРАХМАНА ОЗКЕНДИ «КИССА-И ДАСТАН-Ы ЧИНГИЗ ХАНА ~ ХАЗРЕТ-И МИР ТЕМУР»)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Senbek UTEBEKOV (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 81 (091); 81(092)

DBTBL 16.01.07

Elyor ALIMARDANOV

Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature PhD student,
Tashkent, Uzbekistan (alifiroqiy.95@gmail.com)
<https://orcid.org/0009-0007-5889-6371>

THE NUMBER OF VOWELS IN THE UZBEK AND TURKMAN DIALECTS OF THE KHORAZM DIALECT ZONE*

Abstract: The languages of Uzbekistan and Turkmen, which are historically part of the Oghuz group of Turkic languages in the Khorezm dialectal zone, share some similarities and some differences (isoglosses). Phonetics, which includes the vowel system, clearly demonstrates these similarities and distinctions. The phonological system of the Old Turkic language is known to contain 8 vowel phonemes. The preservation of similar traits in the vocalism of these languages differs due to historical evolution, influence from sister and non-sister languages (metization and hybridization), and other factors. Tajik and Uzbek dialects have been in close and constant contact, resulting in the intermingling of Tajik and Uzbek features in these dialects. Uzbek and Turkmen dialects belonging to the Oghuz group, which historically lived in the same area, have their own characteristics, which differ from other dialects of the Uzbek and Turkmen languages, and which are unique to the Uzbek and Turkmen dialects of this area. For example, under the influence of the Uzbek literary language, the back row, semi-labial, low-wide vowel *ā* began to be actively used in the Uzbek dialects of the dialectal zone. For example, like *ālīj*, *āmmavīj*. Accordingly, this vowel began to appear sporadically in the Turkmen dialects of the zone. The article provides information about the common signs of vowel sounds in the Uzbek and Turkmen languages of the zone according to the sign of quality.

Keywords: Uzbek language, Turkmen language, Khorezm dialectal zone, Oghuz dialect, Kipchak dialect, phonetics, vowels

*Geliş Tarihi: 16 Ekim 2023 – Kabul Tarihi: 15 Şubat 2024

Date of Arrival: 16 October 2023 – Date of Acceptance: 15 February 2024

Келген күні: 16 қазан 2023 ж. – Қабылданған күні: 15 ақпан 2024 ж.

Поступило в редакцию: 16 октября 2023 г. – Принято в номер: 15 февраля 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1376577

Элёр АЛИМАРДАНОВ

Өлішер Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті
PhD докторанты, Ташкент, Өзбекстан (alifiroqiy.95@gmail.com)
<https://orcid.org/0009-0007-5889-6371>

**ХОРЕЗМ ДИАЛЕКТИЛІК АЙМАҒЫНЫҢ ӨЗБЕК ЖӘНЕ
ТҮРІКМЕН ДИАЛЕКТИЛЕРİNДЕГІ ДАУЫСТЫ
ДЫБЫСТАР САНЫ**

Аңдатпа: Тарихи тұрғыдан Хорезм диалектілік аймағындағы түркі тілдерінің оғыз тобына жататын өзбек және түрікмен тілдерінде ортақ және әртүрлі аспектілер (изоглосс) бар. Мұндай ортақтық пен ерекшеліктер фонетикада, оның ішінде дауысты дыбыс жүйесінде айқын байқалады. Көне түркі тілінің фонологиялық жүйесінде 8 дауысты фонема бар екені белгілі. Туысқан және туысқан емес тілдердің тарихи дамуы, ықпалы (метизация және будандастыру) нәтижесінде бұл тілдердің вокализміндегі ортақ белгілердің сақталуы бірдей емес. Зерттеуімізде өзбек тілінің қалалық және қалалық типтегі диалектілерінің тәжік тілімен тығыз және тұрақты байланысының нәтижесінде бұл диалектілерде тәжік элементтерінің болуы, сонымен қатар тәжік тілінде өзбек элементтерінің болуы дәлелденді. Тарихқа көз жүгіртсек, бір аймақта өмір сүрген оғыздар тобына жататын өзбек және түрікмен диалектілерінің осы аймақтағы өзбек және түрікмен диалектілеріне ғана тән өзбек және түрікмен тілдерінің басқа диалектілерінен ерекшеленетін өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, өзбек әдеби тілінің ықпалымен диалектілік аймақтың өзбек диалектілерінде артқы қатарлы, жартылай еріндік, аласа кең дауысты **ā** белсенді қолданыла бастады. Мысалы, *ālīj, ātmavīj* сияқты. Тиісінше, бұл дауысты дыбыс аймақтың түрікмен диалектілерінде оқтын-оқтын көріне бастады. Мақалада сапа белгісіне қарай аймақтың өзбек және түрікмен тілдеріндегі дауысты дыбыстардың ортақ белгілері туралы мәліметтер берілген.

Кілт сөздер: өзбек тілі, түрікмен тілі, хорезм диалектілік аймағы, оғыз диалекті, қыпшақ диалекті, фонетика, дауысты дыбыстар

Introduction. Despite having its roots in Uzbek linguistics, the idea of splitting dialects into dialectal zones was not developed until much later. The Uzbek language massif was separated into 11 dialectal zones and a-zonal regions by the research of A. Jorayev (Джуряев, 1991, 65). Prior to being divided into these zones, descriptive and areal methodologies were used to study the language and geography of Uzbek dialects. V.V. Reshetov,

Sh. Shoabdurahmonov (1962), A. Shermatov (1981), Y. Ibrohimov (2000), K. Muhammadjonov (1988), N. Murodov (2006), I. Darveshov (2019), Z. Ibrohimova (2009), and N. Rahmonovlar (2019) were there when these cases were decided. According to Djurayev (1991, 66), the fulfillment of the urban dialect's focal point receives the majority of emphasis in the dialectal zone. Based on the findings of the area-wide research, the dialect of the city is identified as the dialectal zone, where it predominates and continuously influences the dialects around it. The city's historically formed dialect, its distinct position as the hub of political, economic, and cultural activities, the participation of representatives of various dialects and languages of this zone, as well as their literary language, all contribute to the dominance of the city dialect. When residents of this city listen to speeches in their own dialect, it is evident that they pronounce some words in that dialect themselves. Thus the center of the Khorezm dialectal zone is the languages of the cities of Urganch and Khiva. The fundamental dialect provides the basis for communication between speakers of the Turkmen, Kazakh, Karakalpak, and Oghuz dialects as well as other languages in the dialectal zone.

Methods. The work examined the number of vowels in the Turkmen and Uzbek languages in the Khorezm dialectal zone (per A. Jorayev's zoning). Work will be implemented in the Khorezm dialectal zone (Urgench, Koshkopir, Shavot, Bogot, Yangiarik, Tuprokkala districts) in March-June 2022, and in the South Karakalpakstan districts (Tortkol, Ellikkala, Beruniy, Amudarya) in February 2023. During work, local Uzbek and Turkmen dialect spokespeople were interviewed, questionnaires were completed, and dialectological materials were gathered. As a result, changes resulting from the interaction of nearby languages and dialects in the following period were identified by comparing the vowel system of the now extant dialects with studies on the phonetics of Uzbek and Turkmen dialects in this region. The paper made good use of dialectometry, contactological analysis, descriptive, comparative, comparative-historical, and linguistic geography approaches.

Results. F. Abdulayev (1961) investigated the phonetics of the Uzbek dialects of the Khorezm dialectal zone (though not under the same term), and S. Arazgulyev (1961) studied the phonetics of the Turkmen dialects during the 1960s of the previous century. Vowel phonemes in Khorezm Oguz dialects are *i/i* (i/ь), *ī* (и), *ı* (ь), *u* (y), *ü* (γ), *e* (э), *o*, *ö* (ө), *a*, *ä* (ә), according to scientist F. Abdullayev while in Kipchak dialects, there are 9 *i/i* (i/ь), *ı* (ь), *u* (y), *ü* (γ), *e* (э), *o*, *ö* (ө), *a*, *ä* (ә). (Абдуллаев 1961, 37). The phoneme **ī** (и), as in Tatar, Kazakh, Uyghur, Karakalpak, and Nogai languages, has been decreased in Uzbek and has become a short pronounced **ı** (ь) sound,

according to Russian Turkologists B.A. Serebrennikov and N.Z. Gadjiyeva highlights (Серебренников, Гаджиева, 1986, 21). F. Abdullayev (Абдуллаев, 1961, 37) The phoneme **ĩ** (**Ы**) has historically been preserved in the Oghuz dialects, in contrast to the Kipchak dialects of Khorezm. It can be used in both root and word-formation and declension affixes (*γilaj, ɟirɟ, xijal, ɟir, ajaɟi, jaɟsi, a:diηiz, aliη*). It has standard short and long types that serve to distinguish meaning, as in Turkmen (*ɟiz, ɟi:z, ɟir, ɟi:r, iγ, i:γ / i:ɟ, ċiɟ / ċix, ċi:ɟ / ċi:x*), as well as in root words in Oghuz dialects. Even if the meaning is the same, he attempts to demonstrate this by citing the long pronunciation (*ɟi:n, jaɟi:n, mi:x / miɟx, si:x*). Our expedition in the dialectal zone confirmed the existence of the phoneme **ĩ** (**Ы**), as noted by the scientist in the Khorezm Oghuz dialects.

The dialect of Tortkol Turkmens was divided into two groups by S. Arazgulyev, a scientist who studied the dialect of Karakalpak Turkmens (Аразкулыев, 1961, 21). The first group has 18 in terms of length-shortness in Turkmen dialects influenced by the Karakalpak language, and the second group is the impact of Uzbek language in Turkmen dialects which there are fifteen vowels in the note. The scientist observes that vowels are phonemes that can be either long or short, and that in Turkmen dialects belonging to the second group, there is no long version of the vowels **e** (**э**), **u** (**у**), **ü** (**ү**). Thus, based on the quality of the vowels, it is known that both groups of dialects have nine vowels (**i, ĩ, e, ä, a, ü, u, ö, o**). The phoneme **ĩ** (**Ы**) in Kipchak languages has been replaced by full **ı** (**Ь**). In monosyllabic and polysyllabic words, the phoneme **ĩ** (**Ы**) is reduced to short **ı** (**Ь**) before voiceless consonants. Additionally, the first syllable is open, the second syllable starts with a voiceless consonant observed when it comes between two voiceless consonants in an unstressed syllable (Nartyýew, 2010, 105). Turkmen dialects are known to have shortened and weakly spoken vowel phonemes (Амансарыев, 1970, 70). There are four distinct types of vowels in Turkmen dialectology, based on their length and shortness (Амансарыев, 1970, 67). There are four types of vowels: long, semi-long, regular, pronounced, and short (reduced, illogical). Let's address vowel pronunciation in isolation.

Scientist S. Arazgulyev, however, skips over discussing the Tortkol Turkmen dialect's short-reduced vowels. The Turkmen dialect of the area was arranged by the scientist in a broad, mostly descriptive manner, with consideration to phonetics, morphology, and lexicon. It appears that he had no intention of delving deeper into these topics. But the Turkmen dialect of the area was first classified by scientist A. Shikhiyev, who grouped the Bukhara Turkmen dialect, into three vowel categories: long, short, and reduced (Шихиев, 1996, 15). Turkic languages can be divided into three

categories based on how long or short a vowel is pronounced: long vowels, short (normative), and very short (Shcherbak, 1970, 47). Reduced vowels were found in the dialect of the Turkmen people living in the Khorezm dialectal zone, according to the findings of an expedition conducted there. It was discovered that, the reduction of narrow vowels (**i**, **ï**, **ü**, **u**) was **determined** in areal: *alarıs* (Tazabagh), *qıryıç* / *γıryıç* (Bezirgan), *βır* / *bır* (Kaltaminar), *bına:jı* (Atayurt), *orunı* (Kaltaminar), *körünér* / *görünér* (Tazabagh), as well as partially middle wide o and lower wide a vowels are lip-lab v and voiceless. Following consonants, it sounds weak: *qularqa* // *γulalqa* (Amir Timur) *šo:rwo* (Kaltaminar), *juwaš* (Atayurt) *alača* (Sarimay), etc. In the Turkmen language and dialects, the vowel **ı** (**ь**) is not recognized as a separate phoneme, unlike the Uzbek language and dialects. Instead, its presence in spoken language is regarded as a phonetic phenomena. However, the extent of reduced vowel usage is growing because Turkmen dialects in the dialectal zone are heavily influenced by Uzbek dialects. It is possible to notice that some terms, such as *gäldı* / *gäldı* / *geldı* / *geldı*, are occasionally pronounced in two different ways: in the usual short and short-reduction cases (Shikhabad, Tazabagh). In locations with intermediate dialects, these cases are primarily common.

Regarding the vowel **ı** (**ı**), according to F.Abdullayev, it is more stable and precise at the beginning of words (absolute case) than the vowel **ı** in Central Uzbek dialects: *it*, *ilık*, *ilım*, *innä* (*needle*), *ijä* (*brother*). In the Tashkent dialect, this sound is steady and clear, unlike **ı** (**ь**) in words like *bır*, *bıräv*, *dıl*, *dıläk*, although it gets significantly weaker in the middle and at the conclusion of the word (Абдуллаев, 1961, 130). Contrary to the Tashkent and central dialects, the primary reason the scientist used the transcription symbol for the short-reduced variant of the vowel **ь** in Khorezm dialects was to differentiate the sign **ı** (**н**) in those dialects from the indifferent vowel, which is thought to be the outcome of the convergence of **ы** and **ı** was.

Discussion. It is noteworthy that for the next sixty years, the Uzbek literary language had a significant influence on the Oghuz dialects of Khorezm, leading to the vowel **ı** (**ь**) becoming an independent phoneme. Additionally, social events such interprovincial marriages also contributed to its development. Additionally, although if the scientist does not list the vowel **ı** (**ь**) as a distinct phoneme, we can see that it is frequently used in the terms included in the Khorezm dialect dictionary. We have a number of examples to support our claims.

1. The arrival position of vowel **í** is set. In some cases, such as *biz* > *bíz*, *siz* > *síz*, *bir* > *bír*, *bilän* > *bílän* / *vílän*, *nışätib*, the vowel **i** between lip and tongue consonants changes to **í**.

2. **í** is also seen in affixes, which broadens its range of applications. The **í** position is used to enunciate practically all affixes.

Regarding length-shortness, it is fair to categorise the vowel composition of the Uzbek dialects of the Khorezm dialectal zone into three groups, similar to the Turkmen dialects of Bukhara: short-reduced vowels, regular short vowels, and long vowels. The stage of reduction is noted in vowels other than the sounds **í**, **ı** in the dialectal zone of Uzbekistan. As an illustration, consider the upper, narrow, lipped vowel **ü**, **u**, which is sometimes pronounced reduced: *nä:čün*, *čüšümmädim*, *duradi*, *ɣulaɣ*, *suvar* the vowel **ü** is mostly found in the word's initial syllable, according to F. Abdullayev, and it is also employed in subsequent syllables alongside the consonants **v** and **m** (Абдуллаев, 1960, 39). It is clear that the vowel **ü** is pronounced in its shortened form in the syllables that follow. According to the scientist, the vowel **u** is sounded almost identically like **ı** in some instances, such as *vuna* (*u ja:na*), *qulaq* / *ɣulaɣ*, *ulaq* / *ulaɣ*, *put*, *uč* (Абдуллаев, 1960, 39). One might expect that when **u** is sounded closer to **ı**, this sound location will weaken, as the examples demonstrate. This position, however, is in the phonetic process; it is not active until the vowels **í**, **ı**. As a result, it cannot become a distinct phoneme.

High narrow non-labial vowels contrast phonologically with long vowels with standard short vowels and standard short vowels with extremely short or reduced vowels, according to general-specific properties. A.M. Shcherbak also notes that these vowels contradict one another (Щербак, 1970, 47).

i:	↔	i	↔	í
↓		↓		↓
ï:	↔	ï	↔	ı

As a result, there are 3 different types of vowels in the Khorezm dialectal zone that are distinguished by their length-shortness: normal short, long, and short-reduced (**í**, **ı**).

According to F. Abdullayev (1961), the semi-labialized vowel **ā** (ɔ) in Uzbek literary language and central dialects is a variation of the universal back vowel **a** in Khorezm dialects. This vowel has become more common in Khorezm dialects due to a variety of socioeconomic factors, particularly in

young people's speech. Words like *ālij*, *āmmavij*, *mīljān*, *nāgirān* which are frequently employed in literary language, demonstrate this. However, this vowel is not strong enough to be considered a separate phoneme. Furthermore, as the semi-labialized *ā* vowel is becoming more widely used in Uzbek dialects of the Khorezm dialectal zone, we can observe that this condition also occurs in Turkmen dialects of the dialectal zone, including *ālij*, *ālamšumil*, *Özbekistān*. The influence on Khorezm dialects, and therefore on Turkmen dialects, is lessening due to the Uzbek literary language. This means that this vowel sound only seldom appears in Turkmen dialects, mostly in active and possessive words when there is interreference in the speech situation.

According to F. Abdullayev (1961), Khorezm dialects occasionally use the sound *ɛ* between *ā* and *e*. However, our most recent observations indicate that this sound has entirely transitioned to *ā*.

Conclusion. Language (dialect) is a social phenomena that changes over time in relationship to society. The coexistence of speakers of one language (dialect) with speakers of another dialect in the same setting as a community, as well as the similarities in their respective cultures and lifestyles, all contribute to the formation of mutual characteristics in the languages and dialects. Language elements (isoglosses) from the first are absorbed into the second, or the other way around. Due to the influence of the Urgench and Khiva dialects on the surrounding Kipchak dialects as well as the Turkmen dialects, the Uzbek literary language had a significant impact on the Uzbek dialects of the Khorezm dialectal zone in the later period. This was due to the base dialect serving as the focal point between the Uzbek and Turkmen languages. Regarding the quantity of vowel phonemes (dialects), the following deductions might be made:

– the data reported by F. Abdullayev (1961) remains valid, although the short vowel *ı* in Khorezm Oghuz languages has evolved into a separate phoneme over time for a variety of sociocultural reasons. This can be attributed, first and foremost, to the influence of the nearby Kipchak dialects and the Uzbek literary language, which was developed on the basis of the Qarluq dialect;

– the vowel *ā* has a wider range of applications due to the considerable impact of Uzbek literature, however this does not reflect the phonemic level;

– consequently, the quality indication indicates that the number of vowels in Khorezm dialects might reach up to 11. There are nine vowels in Turkmen languages;

– while the usage of reduced vowels is growing in Turkmen dialects, they do not express the status of a phoneme, short-reduced vowels **ı, ɪ** in the dialectal zone of Uzbekistan have the status of a separate phoneme. The Urgench and Khiva dialects, along with the nearby Kipchak dialects affected by the Uzbek literary language, are responsible for this outcome;

– additionally, the **ā** vowel in the central-city dialects and the Uzbek literary language started to emerge in the Turkmen dialects of the dialectal zone.

	Front row		Front-middle row		Middle-back row		Back row	
	Unlabialize	Labial	unlabialized	labial	unlabialized	labial	Unlabialized	labial
Narrow vowels	i, í	ü			ĩ			u
Semi-short vowels	e	ö					ɪ	o
Broad vowels	ä						a	(ā)

References

- Ashirboyev S. (2023). *Areal lingvistika*. Toshkent: Bookmany print, 147 b.
- Абдуллаев Ф. (1961). *Фонетика Хорезмских говоров узбекского языка*. Ташкент, 564 с. (Диссертация доктор филологических наук).
- Абдуллаев Ф. (1961). *Хоразм шевалари*. Тошкент: Фан, 345 б.
- Амансарыев А. Ж. (1970) *Туркмен диалектологиясы*. Ашгабат: Түркменистан, 380 с.
- Аразкулыев С. (1961). *Гарагалтагыстан АССР-ның Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери*. Ашгабат, 268 с.
- Дарвишов И. (2019) *Ареал тилишунослик: жануби-гарбий наманган шеваларининг фонетик-фонологик хусусиятлари*. Наманган, 147 б.
- Джураев А.Б. (1991). *Теротеческие основы ареального исследования узбекоязычного массива*. Ташкент: Фан, 220 с.
- Ибрагимов Ю. (2000). *Жанубий Оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи*. Тошкент, 370 б. (Филология фанлари доктори диссертацияси).
- Ибрагимова З. (2009). *Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи*. Тошкент, 133 б. (Филология фанлари номзоди диссертацияси)

THE NUMBER OF VOWELS IN THE UZBEK AND TURKMAN DIALECTS OF THE KHORAZM DIALECT ZONE

- Муродова Н. (2006). *Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингвоареал талқини*. Тошкент, 309 б. (Филология фанлари доктори диссертацияси).
- Мухамеджанов К. М. *Ареальное исследование узбекских народных говорах Южного Казахстана*. Ташкент, 1971. (Диссертация доктор филологических наук).
- Nartyýew N. (2010). *Türkmen dialektologiyasy*. Ashgabat, 259 s.
- Раҳмонов Н. С. (2019) *Ўзбек тили Навоий вилояти шевалари морфологик хусусиятларининг лингвоареал тадқиқи*. Самарқанд, 136 б. (Филология фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси).
- Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. (1962) *Ўзбек диалектологияси*. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 359 б.
- Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. (1986) *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. Москва: Наука, 301 с.
- Шихиев А. (1996) *Туркменские говоры Бухарской области*. Нукус: Билим, 159 с.
- Шерматов А. (1981) *Лингвистик география нима?* Тошкент, Фан, 58 б.
- Щербак А.М. (1970). *Сравнительная фонетика тюркских языков*. Ленинград: Наука, 204 с.

References

- Ashirboyev S. (2023). *Areal lingvistika*. Toshkent: Bookmany print, 147 b.
- Abdullayev F. (1961). *Fonetika Xorezmskix govorov uzbekskogo yazik*. Tashkent, 564 s. (Dissertatsiya doktor filologicheskix nauk).
- Abdullayev F. (1961). *Xorazm shevalari*. Toshkent: Fan, 345 b.
- Amansariyev A. J. (1970) *Turkmen dialektologiyasi*. Ashgabat: Turkmenistan, 380 s.
- Arazkuliyev S. (1961). *Garagalpagistan ASSR-ning Dortgul rayoniidaki turkmen gepleshikleri*. Ashgabat, 268 s.
- Darvishov I. (2019) *Areal tilshunoslik: janubi-g'arbiy namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari*. Namangan, 147 b.
- Djurayev A.B. (1991). *Terotecheskiye osnovi arealnogo issledovaniya uzbekoyazichnogo massiva*. Tashkent: Fan, 220 s.
- Ibragimov Yu. (2000). *Janubiy Orolbo 'yi o'zbek shevalari tadqiqi*. Toshkent, 370 b. (Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi).

- Ibragimova Z. (2009). *Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari qishloq xo'jaligi leksikasining lingvogeografik tadqiqi*. Toshkent, 133 b. (Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi)
- Murodova N. (2006). *O'zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini*. Toshkent, 309 b. (Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi).
- Muxamedjanov K. M. *Arealnoye issledovaniye uzbekskix narodnix govorax Yujnogo Kazaxstana*. Tashkent, 1971. (Dissertatsiya doktor filologicheskix nauk).
- Nartyýew N. (2010). *Türkmen dialektologiyasy*. Aşgabat, 259 s.
- Rahmonov N. S. (2019) *O'zbek tili Navoiy viloyati shevalari morfologik xususiyatlarining lingvoareal tadqiqi*. Samarqand, 136 b. (Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi).
- Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. (1962) *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: O'rta va oliy maktab, 359 b.
- Serebrennikov B.A., Gadjiyeva N.Z. (1986) *Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazikov*. Moskva: Nauka, 301 s.
- Shixiyev A. (1996) *Turkmenskiye govori Buxarskoy oblasti*. Nukus: Bilim, 159 s.
- Shermatov A. (1981) *Lingvistik geografiya nima?* Toshkent, Fan, 58 b.
- Shcherbak A.M. (1970). *Sravnitel'naya fonetika tyurkskix yazikov*. Leningrad: Nauka, 204 s.

Öz: Harezmiy diyalekt bölgesinde turki dillerin Oğuz grubuna mensup Özbek ve Türkmen dillerinde ortak ve farklı özellikler (izoglossalar) mevcuttur. Bunun gibi ortak ve farklı hususlar fonetikada, bu cümleden olmak üzere ünlüler sisteminde açıkça görülmektedir. Bilindiği üzere, eski Türk dilinin fonolojik sisteminde 8 ünlü ses mevcuttur. Tarihi gelişim, kardeş ve kardeş olmayan dillerin (metisasyon ve gibrizasyon) etkisi neticesinde bu dillerin vokalizminde ortak özelliklerin korunması aynı değildir. Özbek dilinin şehir ve şehir konumundaki ağızlarının Tacik diliyle yakın ve sürekli ilişkisi sonucunda, bu ağızlarda Tacik unsurlarının mevcut olduğu, bunun yanı sıra Tacik dilinde Özbekçe unsurların mevcudluğu araştırmalar sonucunda müşahade edilmiş bulunmaktadır. Tarihten bir arealde yaşayan Oğuz grubuna mensup Özbek ve Türkmen ağızlarında kendine öz özelliklerle birlikte Özbek ve Türkmen dillerinin diğer ağızlarından farklı, ancak bu arealdeki Özbek ve Türkmen ağızlarına mahsus özelliklere de meydana gelmiştir. Örneğin, Özbek edebi dili etkisinde bölge hududunun ağızlarında kalın (arka sıra), yarı duduklanan, aşağı-geniş ā ünlüsü faal kullanılmaya başlamıştır.

Mesela: *ālij*, *āmmavij* gibi. Buna göre, bu ünlü bölgenin Türkmen ağızlarında da sporadik (arasıra) rastlamaktadır. Makalede bölgedeki Özbek ve Türkmen dillerindeki ünlü sesbirimlerinin genel özellikleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar kelimeler: Özbek dili, Türkmen dili, Harezmi dialekt bölgesi, Oğuz lehçesi, Kıpçak lehçesi, fonetika, ünlüler

(Elyor ALIMARDANOV. HAREZM DİYALEKT BÖLGESİNDEKİ ÖZBEK VE TÜRKMEN LEHÇELERİNDE ÜNLÜ SESBİRİMLERİNİN SAYISI)

Аннотация: Языки Узбекистана и туркменского языка, исторически входящие в огузскую группу тюркских языков Хорезмской диалектной зоны, имеют некоторые сходства и некоторые различия (изоглоссы). Фонетика, включающая систему гласных, наглядно демонстрирует эти сходства и различия. Известно, что фонологическая система древнетюркского языка содержит 8 гласных фонем. Сохранение сходных черт в вокализме этих языков различается в зависимости от исторической эволюции, влияния сестринских и несестринских языков (метизация и гибридизация) и других факторов. Таджикский и узбекский диалекты находились в тесном и постоянном контакте, что привело к смешению таджикских и узбекских черт в этих диалектах. Узбекский и туркменский диалекты, относящиеся к группе огузов, исторически обитавших на одной территории, имеют свои особенности, отличающиеся от других диалектов узбекского и туркменского языков и присущие только узбекским и туркменским диалектам этой территории. Например, под влиянием узбекского литературного языка в узбекских говорах диалектной зоны стал активно употребляться задний ряд, полугубный, малоширокий гласный *ā*. Например, как *ālij*, *āmmavij*. Соответственно, эта гласная стала sporadически появляться в туркменских диалектах зоны. В статье приведены сведения об общих признаках гласных звуков в узбекском и туркменском языках зоны по признаку качества.

Ключевые слова: узбекский язык, туркменский язык, Хорезмская диалектная зона, огузский диалект, кыпчакский диалект, фонетика, гласные

(Элёр АЛИМАРДАНОВ. ЧИСЛО ГЛАСНЫХ В УЗБЕКСКОМ И ТУРКМАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ ХОРАЗМСКОЙ ДИАЛЕКТНОЙ ЗОНЫ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Elyor ALİMARDANOV (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 81'28; 81'286

IRSTI 16.21.63

Aruzhan SHAKHMAN

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Filolojisi
Bölümü, Türkistan, Kazakistan (aruka.shahman@gmail.com)
<https://orcid.org/0009-0007-8445-6126>

**KAZAK ÇİZGİ FİMLERİNDE FOLKLOR UNSURLARININ
İNCELENMESİ: KANBAK ŞAL VE DEV ÖRNEĞİ***

Öz: Kazak folkloru ve dünyadaki etnik kimliklere mahsus halk edebiyatının zengin ürünlerinden biri olan masallardan kaynaklanan çizgi filmler, folklor ile sıkı bir bağlantıya sahiptir. Folklor, bir halkın düşünce, inanç, değer ve kültürlerini yansıtan, nesilden nesile aktarılan anonim hikayelerden oluşur. Bu hikayeler, mitler, efsaneler, destanlar, masallar ve tekerlemeler şeklinde olabilir. Bu hikayeler, insanların düşlerini, korkularını, arzularını ve değerlerini anlatır ve belirli bir kültürün mirası olarak kabul edilir. Çizgi filmler de hikaye anlatma araçları olarak folklorun zengin kaynaklarından yararlanır. Günümüze kadar kazak çizgi filmlerinin bilimsel açıdan toplanması ve araştırılması, çeşitli teoriler bakımından incelenmesi oldukça zayıftır. Bu tür bir çalışma Kazak çizgi filmleri üzerine yapılan folklor unsurlarının incelenmesi bakımından ele alınan ilk çalışmalardan biridir ve bu açıdan da oldukça önemlidir. Çocukluğumuzdan beri izlediğimiz ve sevdiğimiz çizgi filmlerin sadece sanat eseri olarak değil, bunun yanında anlatıldıkları sosyal çevre ve şartlarla birlikte kültürel bir değer olarak da ortaya konulup Türk dünyasına tanıtılması Kazak halkına ve milli değerlerin gelişmesine ve geleceğe aktarılmasına fayda sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Milli değerler, Kazak folkloru, Çocuklar, Çizgi filmler, Kanbak Şal ve Dev

* Geliş Tarihi: 6 Şubat 2024 – Kabul Tarihi: 12 Mart 2024

Date of Arrival: 6 February 2024 – Date of Acceptance: 12 March 2024

Келген күні: 6 ақпан 2024 ж. – Қабылданған күні: 12 наурыз 2024 ж.

Поступило в редакцию: 6 февраля 2024 г. – Принято в номер: 12 март 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1432463

Aruzhan SHAKHMAN

Hoca Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University, Faculty of Philology,
Department of Turkish Philology, Turkestan, Kazakhstan (aruka.shahman@gmail.com)
<https://orcid.org/0009-0007-8445-6126>

INVESTIGATION OF FOLKLORE ELEMENTS IN KAZAKH CARTOONS: THE EXAMPLE OF KANBAK SHAL AND GIANT

Abstract: Cartoons originating from fairy tales, which are one of the rich products of Kazakh folklore and folk literature specific to ethnic identities around the world, have a close connection with folklore. Folklore consists of anonymous stories transmitted from generation to generation that reflect the thoughts, beliefs, values and cultures of a people. These stories can be in the form of myths, legends, epics, tales and nursery rhymes. These stories tell people's dreams, fears, desires and values and are considered the heritage of a particular culture. Cartoons also benefit from the rich resources of folklore as storytelling tools. To date, the scientific collection and research of Kazakh cartoons and their examination in terms of various theories are quite weak. This type of study is one of the first studies to examine the folklore elements on Kazakh cartoons and is very important in this respect. Presenting the cartoons that we have watched and loved since our childhood not only as works of art, but also as a cultural value together with the social environment and conditions in which they are depicted, and introduced to the Turkish world will benefit the Kazakh people and the development of national values and their transfer to the future.

Keywords: National values, Kazakh folklore, Children, Cartoons, Kanbak Shal and Giant

Giriş

Kazak folkloru ve dünyadaki etnik kimliklere mahsus halk edebiyatının zengin ürünlerinden biri olan çizgi filmler, Kazak etnik kimliği açısından XX. yüzyılın ikinci döneminde Rus dilinde ve Ruslar tarafından yapılan çalışmalarda yerini almaya başlamıştır. Çizgi filmler de hikaye anlatma araçları olarak folklorun zengin kaynaklarından yararlanır. Örneğin, Disney'in klasikleri, dünya çapında tanınan masalları ve folklorik karakterleri temel alır. "Pinokyo", "Uyuyan Güzel" ve "Külkedisi" gibi filmler, masalların ve folklorik hikayelerin animasyon dünyasına uyarlanmış halidir.

Animasyon ve çizgi filmler, folklorik hikayeleri modern ve eğlenceli bir yaklaşımla yeniden canlandırarak genç kuşaklara aktarma görevini üstlenir. Bu yapımlar, efsanevi kahramanları, fantastik yaratıkları ve sihirli dünyaları izleyicilere sunarak geleneksel folklorun değerlerini sürdürmeye yardımcı olur. Aynı zamanda, animasyon ve çizgi filmler, halk hikayelerinden esinlenerek yeni ve orijinal kahraman ve hikayeler yaratma fırsatı da sunar. Örneğin, Pixar'ın "Brave" filmi, İskoç folkloru ve mitolojisi üzerine yoğun bir şekilde temellendirilmiştir. Film, güçlü bir prensesin maceralarını anlatırken İskoç geleneklerini ve değerlerini vurgular. Benzer şekilde, Japon animasyon stüdyosu Studio Ghibli'nin filmleri, Japon folkloru, efsaneleri ve doğaüstü yaratıkları temel alır. "Spirited Away" gibi filmler, Japon folklorundan esinlenen fantastik öyküler anlatarak genç kuşaklara bu kültürel değerleri aktarmaktadır.

Çizgi filmler, masallar, efsaneler ve folklorik hikayelerin görsel bir dille anlatılmasını sağlayarak bu hikayelerin gücünü ve etkisini artırır. İzleyicilere hayali dünyalara adım atmalarını ve büyülü maceralar yaşamalarını sağlar. Ayrıca, çizgi filmler, folklorik karakterleri modern ve tanınabilir hale getirerek onları yeni nesle tanıtır ve unutulmalarını önler.

Çizgi filmler, halk hikayeleri, masallar ve folklor unsurlarıyla dolu olduğu için çocuklar ve hatta yetişkinlere ilgi çekici ve öğretici bir deneyim sunar. Çizgi filmlerin folklor unsurlarını kullanması, kültürel mirasın aktarımına katkıda bulunur ve bu unsurların gelecek nesillere taşınmasına yardımcı olur. Folklor unsurları, genellikle fantastik olayları, kahramanları ve olağanüstü varlıkları içeren hikayelerdir. Bu unsurlar, mitoloji, masallar, efsaneler ve destanlar gibi birçok kültürden toplanmıştır. Çizgi filmler, bu unsurları modern bir şekilde yeniden yaratırken hayal gücünü ve yaratıcılığı teşvik eder.

Birçok çizgi filmin baş karakterleri, folklor unsurlarıyla beslenir. Örneğin, kurtlarıyla yaşayan kız, Kızıl Başlıklı Kız, masalda popüler bir kişiliktir. Çizgi filmlerde bu karakter, bir ormanda maceralar yaşayarak ve kötü karakterlerle mücadele ederek çocuklara cesaret ve sebat öğretir.

Çizgi filmlerin folklor unsurları, bazen tehlikeli ve korkutucu olayları da içerebilir. Örneğin, masalların popüler bir unsuru olan kara büyücü, çizgi filmlerde genellikle ana karaktere engel olur. Bu tür hikayeler, çocuklara korkularıyla yüzleşme ve mücadele etme becerisi kazandırır. Ayrıca, çizgi filmlerdeki folklor unsurları, çeşitli kültürel ritüelleri ve gelenekleri de yansıtabilir. Örneğin, Noel Baba gibi karakterler, Hristiyan kökenli bir

kutlama olan Noel'i temsil eder. Bu tür çizgi filmler, çocuklara farklı kültürleri keşfetme ve anlama fırsatı sunar.

Çizgi filmlerde folklor unsurları, çocukların hayal gücünü ve yaratıcılığını da teşvik eder. Örneğin, Peri Masalı gibi çizgi filmler, çocuklara masallarla dolu bir dünyanın kapılarını açar. Bu tür filmler, çocukların kendi hikayelerini yaratma ve hayal gücünü kullanma becerisi kazanmasına yardımcı olur. Bu makalede Kazak çizgi filmlerinden folklor unsurlarına en zengin bir çizgi filmlerden biri olan Kanbak Şal ve Dev adlı çizgi filmin incelemesi verilmiştir.

Araştırmamız Sedat Veyis Örneğ'in belirttiği 25 başlıktan oluşan bir sıralamaya göre gruplandırılmaktadır: 1. Köy, Kasaba ve Kent Yaşamı (Monografiler), 2. Yerleşim-Yerleşim Türleri, 3. Barınak-Konut (Halk Mimarisi), 4. Aydınlanma, Isınma, 5. Taşıtlar Taşıma Teknikleri, 6. Ekonomi Türleri, 7. Halk Ekonomisi, 8. Beslenme-Mutfak-Kiler, 9. Ölçme, Tartma, Hesaplama Birimleri; (Zaman ve Mesafe Kavramları), 10. Halk sanatları ve Zanaatları, 11. Giyim-Kuşam-Süs, 12. Halk Bilgisi, 13. Töreler, Adetler, Gelenekler, Görenekler, 14. Geçiş Dönemleri, 15. Bayramlar-Karşılamlar-Uğurlamalar, 16. Kalıp Hareketler (Tavırlar, Jestler, Mimikler)-Kalıp Sözcükler ve Sesler, 17. Dernekler, Kuruluşlar; Dayanışma ve Yardımlaşma, 18. Dinsel-Büyüsel İçerikli İnançlar, İşlemler, 19. Halk Edebiyatı, 20. Halk Tiyatrosu (Geleneksel Tiyatro), 21. Halk Oyunları (Dansları), 22. Halk Müziği ve Müzik Araçları, 23. Çocuk Oyunları ve Oyuncaklar, 24. Halk Eğlenceleri; Sporlar, 25. Adlar (Örnek, 1995, s. 19).

Yöntem

Kanbak Şal ve Dev çizgi filminin halk bilimi unsurları açısından incelendiği bu araştırma nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemine göre tasarlanmıştır. Doküman incelemesi yöntemine göre hedeflenen olgu ve olaylarla ilgili olarak bilgi içeren yazılı belgelerin yanı sıra video, fotoğraf, film, resim gibi dijital ve görsel dokümanlarında analiz edilebilmesi sağlanabilmektedir (Creswell & Clark, 2007, s.58). Doküman incelemesi yöntemi kullanılarak Kanbak Şal ve Dev çizgi filmi araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan sorulara cevap aramak için incelenmiştir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmada verilerin toplanmasında Elarna televizyon kanalının videolar bölümünden, Al-Azizhan adlı youtube kanalından yararlanılmıştır (Ш.Айманов атындағы «Қазақфильм» киностудиясы, 1986). Kanbak Şal ve Dev çizgi filmi 18 dakikalık bir çizgi filmidir. Araştırmadaki tüm resimler çizgi filmden alınmıştır. Araştırmada verilerin analiz edilmesi amacıyla

içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi; dokümanların içerdiği mesajı anlam veya dilbilgisi olarak nesnel ve sistematik bir biçimde sınıflandırma, sayısallaştırma, çıkarım yapma yollarıyla gerçeği araştıran bilimsel bir yaklaşımdır (Tavşancıl & Aslan, 2001, s. 23). Bu yöntem sadece metinler üzerinde kullanılmaz, aynı zamanda resimler, televizyon programları gibi çekim yapımlarının üzerinde de kullanılmaktadır (Büyüköztürk & Çakmak & Akgün & Karadeniz & Demirel, 2014, ss.1-360). İçerik analizin amacı, benzer verileri bazı kavram ve temalar çevresinde yan yana getirerek, bu kategorilerin dokümanda var olma durumunu belirleyip, bunların okuyucunun anlayacağı bir şekilde yorumlayıp betimlemiş bir resim ortaya çıkarmaktır (Özdemir, 2010, ss.323-343). Bu çalışmada bütün bu durumlar dikkate alınarak içerik analizi türlerinden kategorik analiz yöntemi kullanılmıştır. Kategorik analizin temel amacı elde edilen verileri açıklayabilmek için gerekli olan kavram ve ilişkilere ulaşmaktır (Yıldırım & Şimşek, 2013, s.69).

BULGULAR

Çalışmamızın bu kısmında içerik analizi sonucunda, Kazak çizgi filmlerinde folklor unsurlarının incelenmesi: Kanbak Şal ve Dev Örneği adlı çalışmamıza has bulgular başlıklar halinde açıklanmıştır.

Kanbak Şal Karakteri Hakkında

Kanbak kelimesinin açıklaması: Bozkır veya çöl bölgelerinde yetişen, öldükten sonra özel oluşumlar bırakarak, yuvarlak, oval ve kuru, kurutulmuş kısımlardan oluşan ve bazen oldukça büyük toprak şeklinde rüzgarda yuvarlanan, tohumları saçan otsu bir bitkidir.

Kazak folklorunda bu karaktere bu adın verilme sebebi: Kazak halkının bozkırlarda yaşaması, bozkırlarda çoğunlukla rüzgarın esmesi, Kanbak Şal'ın çok hafif ve beline taş bağlamayınca havaya kaldırılabilmesindedir. Kanbak Şal'ın nereye uçacağını rüzgar, inceğini çukur bilirmiş.

Kazak folklorunda sadece bir peri masalında görülen, ancak tüm Kazakların kalbinde özel bir yeri olan bir görüntü Kanbak Şal'dır. Bu masalın kahramanını tanımayan Kazak yoktur dersek abartmış olmayız.

Kritik bir peri masalı olarak sınıflandırılan "Kanbak Şal" masalının birkaç versiyonu vardır. Bir metinde, "Korkaklığı yüzünden evinden dışarı çıkmayan bir ihtiyar adamın kolundaki yarasına altmış sinek oturmuş. Kanbak Şal onları bir darbeye öldürmüş ve kendini kahraman zannetmiş. Tarlaya çıkıp uyuduğunda, kendisinin böyle bir kahramanlığı olduğunu yere yazmış. Bunu gören üç dev Kanbak Şaldan korkup ihtiyatla uyandırmış.

Devler ihtiyar adamı, kuyudan kovayla su alıp ormandan odun kesmek için koşturmak isterlermiş. Kanbak Şal ustalığını gösterir ve yaptığı hilelerle devleri alt edermiş.

Masalın bir sonraki versiyonunda, avladığı balığı yakalayıp yiyen tilkinin baskısına dayanamayan ve göç etmek isteyen ihtiyar adamın masalın sonunda tüm hedeflerine ulaşması da onun yaratıcılığının sayesinde.

Kanbak Şal'ın hikayesi, genç nesle alçakgönüllü ve dürüst olmayı öğreten, halk için değeri yüksek bir eserdir. Ülkede masalın çeşitli versiyonları korunmuştur. Ancak versiyonların hiçbirinde yaşlı adamın görüntüsü değişmez, ancak hoş bir karakter olarak tanınır.

«Büryn, büryn bürynda Qañbaq şal degen şal bolypty. Mal men basqa zar bolypty. Kedeilikten şyqapty. Ol au salyp, balyq aulap, tamaq asyrapty. Jel soqsa, şal domalap jöneledi eken. Sodan soñ oğan Qañbaq şal degen at qoiylypty», «Bir zamanlar Kanbak adında bir ihtiyar varmış. Mülkiyete muhtaçmış. Yoksulluktan kurtulamamış. Olta atıyormuş, balık tutuyormuş ve yiyeceğini buluyormuş. Rüzgar eserse, yuvarlanıp gidiyormuş. Bundan sonra kendisine "Kanbak Şal" adı verilmiş» diye başlayan hikayede "Kanbak Şal" çaresiz bir adam olarak tasvir edilir, ancak hikayenin akışında onun zayıf olmadığı ve gururlu bir adam olduğu ortaya çıkar (URL-1).

Kanbak Şal ile dev arasındaki olay örgüsü, ilkel kabile toplumundaki düalist mitte yer alan kadim hile temelinde ve olay örgüsünün geliştirilmesi sırasında, karakterlerin, ihtiyar adam ve devin karşılaştırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Birbirlerine alaycılık yaratıp, "yalan güç" esere hicivli bir karakter kazandırmış.

"Korkağın Kahraman Olması" masalında, Kanbak Şal'ın devleri kandırmasının sebebi yanlışlıkla bir ev faresini öldürmesi ve kendini kahraman hissetmesi olduğu söylenir: "Eski zamanlarda kocaman bir dağın yakınındaki geniş bir alanda yaşlı bir kadın ve adam varmış. Bir gün evlerine kızıl kuyruklu bir tilki gelip korkutup tüm lezzetli yemeklerini yemiş. Ertesi gün adam eve girerken bir ev faresini ezip öldürmüştü. Adam karısına "Şimdi bir kahraman oldum, büyük bir hayvanı öldürdüm." diye övünüyor. Karısına 2 yumurta ve 20 kulaş¹ halat yaptırıp yola çıkar. Devlerin evine doğru yola koyulmuş. Yolda belindeki halatı yere gömmüş ve devlere güçlerini sınamak için geldiğini söylemiş.

¹ Kulaş - Kazak geleneğinde bir uzunluk ölçüsüdür. Omuz hizasında uzatılmış iki elin uçları arasındaki uzunluk.

KAZAK ÇİZGİ FİLMLERİNDE FOLKLOR UNSURLARININ İNCELENMESİ: KANBAK ŞAL VE DEV ÖRNEĞİ

Kısacası, Kanbak Şal, dışarıdan bakıldığında çaresiz, ama ileriye ve geriyi düşünen, geleceği tahmin edebilen, başı beladayken bir çıkış yolu bulan, hayatını dürüstçe çalışarak kazanan bir işçidir.

«Bir zamanlar Kanbak adında bir ihtiyar varmış. Mülkiyete muhtaçmış. Yoksulluktan kurtulamamış. Olta atıyormuş, balık tutuyormuş ve yiyeceğini buluyormuş. Rüzgar eserse, yuvarlanıp gidiyormuş. Bundan sonra kendisine "Kanbak Şal" adı verilmiş. Her gün iki balık tutarmış. Her gün bir tilki, yakalanan iki balıktan birini kapar ve yermiş. Avladığı balığı yakalayıp yiyen tilkinin baskısına dayanamayan Kanbak Şal göç etmek istemiş. Bir köyden kesilen koyunun bağırsaklarını ve midede saklanan ayranını almış. Yorulduğu için bunları iki ayrı yere gömmüş. Yükü bırakınca rüzgarla bir yere uçup gelmiş. Etrafına baktığında bir Dev'in iki dağı bir birine çakmak² gibi çaptığını görmüş.» diye başlayan masaldan kaynaklanarak ve Kazak mitolojisinin karakterleri olan Dev ve Zhalmavız Kempir ile çizgi filmi geliştirilmiştir (URL-2).

Kanbak Şal ve Dev Çizgi Filminin Başlıca Karakterleri

Bu kısımda Kanbak Şal ve Dev çizgi filmine ait başlıca karakterler tablo ve görsel olarak tanıtılmıştır. Çizgi film Al-Azizhan adlı youtube kanalından alınmıştır (Ş.Aymanov'un adını taşıyan "Kazakhfilm" film stüdyosu, 1986). Karakterler hakkındaki bilgiler de videodan alınmıştır. Kanbak Şal ve Dev çizgi filmi ELARNA televizyon kanalında yayınlanan, izleyiciler için yaş sınırlılığı olmayan yerli yapım tematik bir çizgi filmidir.

Çizgi filmde Devlerin isimleri geçmemesinden dolayı ve kolay anlaşılması için çalışmada Dev 1 ve Dev 2 olarak geçecektir. Kanbak Şal ve Dev çizgi filmine ait başlıca karakterlerin fiziksel ve duygusal özellikleri Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Kanbak Şal ve Dev Çizgi Filminin Başlıca Karakterleri

KARAKTER	ÖZELLİKLERİ
Kanbak Şal	Kanbak Şal, dışarıdan bakıldığında çaresiz, ama ileriye ve geriyi düşünen, geleceği tahmin edebilen, başı beladayken bir çıkış yolu bulan, hayatını dürüstçe çalışarak kazanan bir işçidir. Baybişe'nin kocasıdır.
Baybişe ³	Kanbak Şal'ın karısıdır. Yalnız koyununu büyütüp, kocasının getirdikleri balıklarla yemek yapan ve boş

² Çakmaktaşı, çeşitli silisli kayaçların Kazakça ortak adıdır. Çakmaktaşlar ilk zamanlarda ateş yakmak için kullanıldı, çünkü vurulduklarında kıvılcım çıkarır.

³ Baybişe - bir adamın ilk karısıdır. Ülkeye sözü geçen, saygılı ve yaşlı kadınlar için de denir.

	zamanlarında ip eğiren bir ev hanımıdır.
Dev 1	Kanbak Şal ile güç yarışması yapan Zhalmavız Kempir'in büyük oğludur. Kocaman bir vücuda sahip olan bir devdir.
Dev 2	Koyunları sürekli kaybeden dağınk kimse. Zhalmavız Kempir'in küçük oğludur.
Tilki	Güzel, baştan çıkarıcı, güzel sözlü, kolayca savunmasız ve zayıf gibi davranabilen, başkalarını kendi çıkarları için manipüle edebilen karakterdir. İstedğini elde etmek için aldatma, dolandırıcılık, baştan çıkarma gibi tüm kozlarını kullanmaya hazır kızıl saçlı hile. Kanbak Şal'ı alt etmeye çalışan ve ikiyüzlülüğünün bedelini ödeyerek kendisi de kurban olan olumsuz bir karakter olarak hareket eder.
Zhalmavız Kempir	Devlerin annesidir. Evine konukların gelmesini sevmeyen, Kanbak Şal'ı öldürtmeye çalışan, kıskanç, sert ve yaşlı bir kadındır.

Kanbak Şal

Baybişe

Dev 1

Dev 2

Tilki

Zhalmavız Kempir

Görsel 1. Kanbak Şal ve Dev çizgi filminin başlıca karakterleri

Köy, Kasaba ve Kent Yaşamı

İncelenen dönemde Kazak nüfusu küçük yerleşim yerlerinde yaşıyordu. Çok sayıda sığır besleme ihtiyacı, onları sürekli olarak küçük yerleşim yerlerine bölmeye zorladı. Tarım çiftliklerinin sayısı yaklaşık 5-

20'dir. Kural olarak, yakın akrabalar aynı köyde yaşar. Bir ailenin ortalama sayısı yaklaşık 5-7 kişiydi. Köyü *Biy*⁴ veya saygın bir aksakal yönetirdi. Kural olarak, köye tanınmış bir aile hükümdarı adı verilirdi ve coğrafik özelliklerine göre de adlanırdı. Bozkırda köy halkı göç ederken yakacak kaynağı olarak çalılıkların veya orman masiflerinin yakınına yerleşmeye çalıştılar. Ormanlar ve dağlar, kış soğuklarından ve fırtınalardan doğal koruma görevi görürdü. Burada yakacak odun ve yapı malzemeleri depolamak da mümkündü. Bozkırların yerleşimi için bir yer seçerken su kaynaklarının, nehirlerin ve göllerin olup olmaması dikkate alındı. Su kaynakları yoksa kuyu oluşturlardı.

A) Yerleşim ve Yerleşim Türleri

Çizgi filmde evlerin yakınlarında ormanların ve derelerin aktığı görülmemektedir. Yine de Kanbak Şal çok uzaktaki bir kamışlı göle gidip balık avlıyor. Tipik bir Kazak köyündeki gibi evler bir birinden çok uzakta ve yazın çadırı yaylada, kışın yayladan inerek hayvanlarıyla birlikte konkladıkları yer kışlakta yerleşirdi. Fakir bir ailenin tüm serveti bir veya iki süt ineği, çekme gücü olarak deve veya attan oluşuyordu. Ancak Kanbak Şal ve Baybişe'nin ne koyunu ne de keçisi vardı. Bu sebeple evin önünde hayvancılık ve tarımla alakalı barınaklar bulunmamaktadır. Zhalmavız Kempir ve Devler'in evi mitlerde anlatıldığı gibi taştan yapılmış. Devler Bazı efsanelerde dağ içinde bir mağarada yaşarmış. Çizgi filmde Zhalmavız Kempir ve Devler'in evinde ahır vardır. Ahırda koyun, keçi ve koç otluymuş.

B) Barınak-Konut (Halk Mimarisi)

Çizgi filmde evlerin yapı malzemeleri olarak ağaçların ve taşların kullanıldığı görülmektedir. Kazak çadırı, eski zamanlardan beri var olan ve bu güne kadar kullanılan geleneksel bir konuttur. Kazak çadırı, Büyük Bozkır sakinlerinin özelliği olan taşınabilen bir konut türüdür. Özgün mimari çözümü ve karmaşık semantik anlamı ile çadır, Türk kabilelerinin kültürel gelişim düzeyini, ideolojilerini yansıtmaktadır. Keçe ve esnek söğütten yapılmış bu tür konutların benzersizliği, mimarisi, bugün her Kazak için halkın eski kültürü, güçlü bir sembolü haline gelmiştir. Kazak çadırından bahsetmişken, konut olarak sadece göçebelerin yaşam ihtiyaçları dikkate alınmayıp, dekoratif güzelliği ile de ayırt edildiğini kesin olarak söylemek mümkündür (Orazbaev, 1970, s. 129-146). Çadırın kuruluş ilkesi çevredeki dünya hakkındaki görüşlerinin bir yansımasıdır. Çadırın çerçevesi üç

⁴ Bu ünvan, halk arasında söz sahibi, güzel söz söyleyen, hukuk kurallarını bilen kimseye verilirdi. *Biy*, hakandan sonra hükümdarın fikrini dinlediği ikinci kişidir.

bölümden oluşur: kerege (kafes çerçeve), uk (üst daireyi destekleyen zeminler), şanırak (üst daire) (Toporov, 1973, s. 114-121).

Aydınlanma ve Isınma

Kazak çadırının ortasında şanırağın altında soba konumlandırılmıştır. Fakat Kanbak Şal'ın evinde soba resmedilmemektedir. Buradan olayın yazın geçtiğini ve ısınmaya gerek olmadığını anlayabiliriz. Zhalmavız Kempirin taş evindeyse büyük kazanlı ocak resmedilmektedir. Kanbak Şal'a yemek yaparken Zhalmavız Kempir'in evin diğer bölümüne gittiğine göre taş evde mutfağın olduğunu anlayabiliriz.

Ekonomi Türleri ve Halk Ekonomisi

Çizgi filmde bölgeye uyumlu bir şekilde balıkçılık ve hayvancılıktan bahsedilmektedir. Kanbak Şal balıkçıdır ama aynı zamanda avlanmaya gidiyor, yalnız kuş avlamaya gücü yetmediğinden kuşun yumurtasını alıyor. Devler ise ahırdaki koyun, keçi ve ineği büyütmektedirler. Baybişe ise Kazak halk el sanatının bir dalı olan jün tütüv⁵, ip iirüv⁶ ve kilim dokuma gibi işlerle uğraşmaktadır. Bunun yanı sıra Kanbak Şal ile birlikte koyun sütünden kurt⁷ yapmaktadırlar.

Beslenme

Devler'in evine davet edilen Kanbak Şal'a Zhalmavız Kempir oğullarının kestikleri koyun, sığır ve keçi etlerini pişirip masanın üzerine koymaktadır. Beslenmede kullanılan ürünler doğal ürünlerdir: hayvan eti, balık ve yumurta. Et, kendileri besledikleri koyun ve sığırın; yumurta ise dağ kuşları yumurtasıdır.

Kazak eti, Kazak halkının misafirlere sunduğu en önemli yemeklerden biridir. Kazakların onurlu konuğuna bir koyun başı sundukları ve et tabakları hazırladıkları bilinmektedir. Bir tabak sunmak da basit bir şey değildir kendi kuralları vardır. Her tabak konuğun rütbesine (mertebesine), yaşına ve soyuna (teyze, yeğen, kayın babası, kızı, oğlu,vb.) göre hazırlanmalıdır.

Ölçme Tartma ve Hesaplama Birimleri

Kanbak Şal ve Dev çizgi filminde Kanbak Şal karısına 20 kulaş halat (ip) yaptırır. Buradaki kulaş kelimesi Kazak halkının uzunluğu ölçme birimidir ve omuz hizasında uzatılmış iki elin uçları arasındaki uzunluğa denir.

⁵ Kazak geleneğinde giyim, halı, vb. yapmak için hayvan yününi yıkayıp kuruttuktan sonra iyice taramak.

⁶ Ip eğirmek.

⁷ Kazakların süttten yapılan küçük ve yuvarlak olan geleneksel yemeğidir.

Çizgi filmin sonuna doğru Devler tilkiyle birlikte Kanbak Şal'ın evine geldiğinde Kanbak Şal tilkiye: "Arğı atanda altı atamnın kını bar, bergi atanda bes atamnın kını bar." - der. Bu cümlede anlaşılan şu ki, Kazaklar bazen zaman birimi olarak ata kelimesini de kullanmış olabilir. Tilkinin babaları da Kanbak Şal'ın babalarının avladığı balıkları yermiş demek ki. Buradaki ata kelimesi asrı, ve altı ata - altı asırdan beri alınmayan ölç anlamına gelir.

Halk Sanatları ve Zanaatları

Kanbak Şal ve Dev çizgi filminde Kanbak Şal ve karısı çadırdaki oturuyorlar. Kazak halkı göçebe hayat yaşayan bütün Türk halkları gibi çadırı kendileri yapmışlar. Kanbak Şal'ın evinde keregede⁸ bir halı asılı duruyor.

Kazaklarda halı dekorasyon için kullanılan, evi sıcak tutmak ve sesi azaltmak için kullanılan renkli desenli bir üründür. Halının tek veya çok katmanlı, püsküllü veya tüysüz türleri vardır. Tezgahlarda el dokuması halılar üretilmektedir. Çok dayanıklıdır, bakım ile onlarca yıl, bazen yüz yıldan fazla kullanılabilir. El dokuması halı dokumak için yün (koyun, keçi, deve yünü), pamuk, ipek, keten, kenevir iplikleri kullanılır.

Kazak halıları dokuma özelliklerine göre tüylü ve sıktır; malzemeye bağlı olarak ipek, masatı, kalı; ru⁹ kalıplarına göre Adai, Kerei, Konyrat, Uysin; Ayrıca ikincil özelliklerine göre damalı ve kareli halılar olarak ikiye ayrılır.

Ağırlıklı olarak kırmızı, lacivert, sarı, mor, gök mavisi renkler kullanılarak çeşitli desenler doğa manzaraları ile birlikte tasvir edilmiştir. Kazakistan'ın güneyinde, püsküllü ve püsküllü halıların el dokuması geliştirilmiştir. Ana desenleri "kumbez"dir ve kenarlardaki kübik desenlere "kurgan" denir, bunun üzerine mor bir "su" deseni yapılır.

Hayvanlardan, koyunlardan ve develerden elde edilen yünden yapılan keçeler, göçebelerin icadı olarak kabul edilir. Eskiden her Kazak kadını bu zanaatı çocukluğundan beri öğrenmiştir. Keçecilik, şirdak ve kiyiz yapmak, koyun yününden farklı dış giyim dikmek. Bu işin öncelikle tamamen kadınsı olduğunu, ikincisi çok yorucu olduğunu, üçüncüsü ise çok uzun sürdüğünü hatırlatmaya gerek yok. Sadece kırılmış koyun veya deve yününden bir çadır veya sıkıca katlanmış bir paltonun yapımına neredeyse bir yıl gidermiş.

⁸ Kazak çadırının ince huş ağacından yapılmış olan duvarı.

⁹ Kazakların üç cüzü: Büyük cüz, Orta cüz ve Küçük cüz içindeki klanların adları

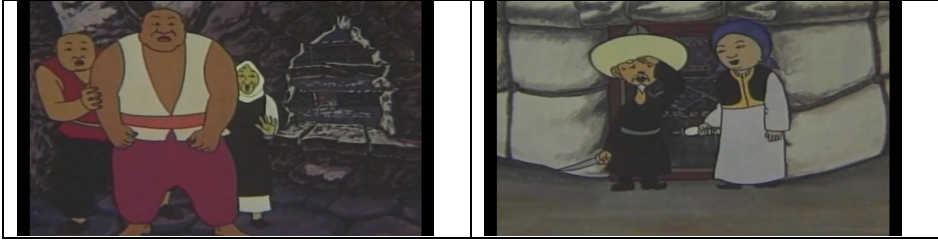
Giyim-Kuşam, Süs

Tablo 2. Karakterlerin giyim ve kuşamları

KARAKTER	GİYİM-KUŞAM
Kanbak Şal	"Takiya", hafif bir erkek başlığıdır. Pek çok tahiya türü vardır: yüksek tepeli, düz tepeli ve sivri tepeli. Erkek takiyalarında tenge veya boncuk bulunmaz. Bunun yerine "boynuz", "at dudağı", "sarmaşık" gibi desenlerle işlenirler. "Börük", değerli hayvan derisinden yapılmış geleneksel bir Kazak ulusal başlığıdır. Yazlık ve kışlık çeşitleri vardır. Börük deriye göre farklı isimler alır: kunduz börük, sansar börük, tilki börük, vb. denir. Hem erkekler hem de kadınlar tarafından giyilir. Börkin tabanı genellikle altı veya dört parçadır. "Şapan", Kazakların eski ve geleneksel bir giysisidir. Arasında yün ve pamuk bulunan kalın kumaştan dikilir. Düz veya katlanmış bir yakalı olur. "Dambal", belden aşağı giyilen giysi, inançlarla ilgili çeşitli ritüellerin temelini oluşturuyordu. "Masi", deri, çim ve kumaştan yapılmış bir ayakkabı türüdür. Masinin üzerine kebis (galoş) giyilir.
Baybişe	"Oramal", dörtgen ya da üçgen şeklinde bir kumaş parçası olan bir tür eşarp. Kazak kadınların ulusal bir başlığıdır. Genellikle evli bir kadının özelliğiydi. "Nimşa", kadınların kumaştan yapılan, elbise üzerine giyilen düğmeli ve desenli kısa giyimi. "Ak Köylek", kadınların beyaz renkli, uzun ve geniş elbiseleri.
Dev 1	"Belbeu", kıyafetlerin dışından tutturmak için bağlanır. Çeşitli kumaşlardan veya yumuşak deriden yapılır. "Kevdeşe", genç bir devenin yününden dokunan yakasız, kolsuz bir giysidir. "Şalbar", koyun derisinden veya kumaştan yapılan, paçaları ökçeye kadar ulaşan pantalonudur.
Dev 2	"Kebis", genellikle galoşlara benzer şekilde masi üzerine giyilen deri topuklu ayakkabılardır. Üst kısım yumuşak deriden, taban ise sert deriden yapılır.
Zhalmavız Kempir	Zhaulık bir kadın başlığıdır. Beyaz kumaştan veya beyaz ipekten dikilir. Çocuğu olan bir kadın "zhaulık" takabilir. Ve kadın yaşlandığında "kimeşek" takar. Zhaulık kimeşeğin üzerine takılır. Takma yöntemine göre karkara veya kündük diye adlandırılır. "Kamzol" - kolsuz, uzun ve hafif giysidir. Tek renkli kalın kumaştan, makhpal, ipek, kadife veya satenden (yaşa bağlı

	olarak) dikilir. Kamzolon her iki bölgesi de işlemelidir, düğmeler yerine dekoratif metal yani gümüş zimbalar giyilir. Yünden yapılan ve çift kat kürkle dikilen kamzol türleri de vardır. Temel olarak tek renkli kahverengi kumaştan dikilir ve gençler için açık renkli, çizgili veya çok renkli kumaştan yapılır.

Tablo 2’de görüldüğü üzere çizgi film karakterleri fazla süslenmeyen, tek renkli ve basit giysileri giymiş. Kıyafetlerinde, genellikle Kazak ulusal giyimlerinde bulunan sölkebay¹⁰ yoktur. Tilki ve Dev 1 hariç karakterler ayakkabı giymiş. Kanbak Şal’ın karısı Baybişe ise altın küpe ve boncuk takmış.

Görsel 2. Çizgi filmdeki başlıca karakterlerin giyim ve kuşamları

Töreler, Adetler, Gelenekler, Görenekler

Çizgi filmde konuk ağırlamak, gelen misafire ikramlarda bulunmak, güç yarıştırmak, büyüklere saygı göstermek, evin duvarına kilim asmak, konuk uğurlanırken ev sahibini kendi evine davet etmek, konuğa et tabak hazırlamak, misafirlige gitmek, ihtiyacı olanlara yardım etmek, misafir için koyun kesmek ve ev sahibi eve konuk getirdiğinde hanımına eve girmeden önce seslenmek gibi töreler, adetler, gelenekler ve görenekler bulunmaktadır. Kanbak Şal avlanmadan önce "Sende jazık jok, mende azık jok." der. Bu bir adettir. Anlamı ise hayvanın suçunun olmadığını ve avcının yemeğe ihtiyacı olduğunu söyleyerek durumunu anlatarak avlanmaktır.

Bayramlar, Karşılamarlar, Uğurlamalar

Çizgi filmde bayramlarla ilgili bir olay bulunmamaktadır. Karşılamarlar ve uğurlamalara gelirse Kazak halkının misafirperverliği gösterilmemektedir, aksine Kanbak Şal Devlerin evine konuk olarak geldiğinde istemeyerek sofrayı kurmaları ve Devlerin Kanbak Şal’ın evine geldiğinde karısının hiç sevinmediğini, konukları getirdiği için kocasına

¹⁰ Giysilere dikilen altın veya gümüş kuruşlar, boncuklar.

kızdığını görebiliyoruz. Her iki olayda da karakterler aniden konuk olarak gelirler. Kazak halkı eskiden “Kudai Konak” diye saygı gösterip gece olsun gündüz olsun gelen konuğa koyun kesip uğurlardı.

Dinsel İnanışlar, İnançlar

Çizgi filmin ilk sahnesinde Kanbak Şal’ın tuttuğu balıkları tilki çekip alır. Bu sırada Kanbak Şal tilkiye bu bedduayı söyler: "Zhabıskır, işin jarılıp ketkir!" (işin patlasın). Bunu duyan tilki: "Sauıp işsen mın kündik, soyıp jesen bir kündik." diye cevap verir ve aldığı balıkları paylaşır. Burada tilkinin kurnazlığı ve eğer bugün balıkların yarısını vermezse Kanbak Şal açlıktan ölebilir ve her gün balıklarını alıp yiyemeyeceğini düşünmesi görülebilir.

Halk Edebiyatı

Kazak mitolojisinde 40'tan fazla karakter vardır. Bazıları olumsuz, bazıları ise olumlu karakterler. S. İteğulova'nın "Kazakların Efsanevi Karakterleri" adlı kitabında, Kazak folklorunun efsanevi karakterleri 6 türe ayrılmıştır:

Totem karakterleri: *mavi kurt, mavi öküz*

Şaman karakterleri: *Samruk kuş, Baiterek, Baksı*

Demonolojik karakterler: *Albastı, Jeztırnak, Zhalmavız, Mıstan kempir, Peri, Şeytan, Cin, Diyuv.*

Chtonic karakterler: *Devler (Kara dev, Tek gözlü dev, Shoyınkulak, Üç dev, Ayu dau), olumlu karakter devler (Alangasar, Arsalang, Tolagay, Ersarı, Ultankul), cüceler (Yarımkulak; Boyu bir karış, sakalı kırk karış)*

İlk karakterler: *sihirli yardımcılar (Tausogar, Költausar, Sakkulak, Jelayak, Epti), pirlar (Kambar ata, Zengi baba, Oysıl kara, Sessek ata, Şopan ata)*

Dönüştürülen karakterler: *Kanbak Şal, Tazşa bala* (Nurahmet, 2020).

Kanbak Şal ve Dev çizgi filmi Halk edebiyatının zengin bir örneğidir. Kazak sözlü edebiyatının yaygın olan karakterleri: Zhalmavız Kempir, Dev ve Kanbak Şal’ı içeren harika bir eserdir. Bir efsaneden kaynaklanan bu çizgi film Kazak halkının sözlü kültürünün ve edebiyatının unutulmamasını sağlayan bir eserdir.

Tablo 4. Çizgi filmde geçen halk edebiyatı ürünlerine örnekler

Atasözü	"Konak konsa et piser, et pispese bet piser" Misafir gecelerse et pişer, et pişmezse ev sahibinin yüzü kızarır.

KAZAK ÇİZGİ FİLMLERİNDE FOLKLOR UNSURLARININ İNCELENMESİ: KANBAK ŞAL VE DEV ÖRNEĞİ

	"Konak koydan da zhuas" Misafir koyundan daha usludur, ne verirsen yer. "Şakırılmağan konakka sudan artık tamak jok" Davet edilmeyen konuğa sudan başka yemek yok. "Konak bir kün konsa - kut, eki kün konsa - zhut" Misafir bir gün gecelerse kuttur, iki gün gecelerse kıttır. "Er aytpas, aytsa kaytpas" Erkek boş konuşmaz, konuştuysa çekinmez. "Köz - korkak, kol - batır" Göz - korkak, kol - cesur. "Erlik bilekte emes, jürekte" Kahramanlık yumrukta değil, yürektedir. "Alpıs kün atan¹¹ bolğanşa, altı kün bura¹² bol" Yıllarca değmez bir hayat sürdürmektense, bir gün degecek bir gün sür. "Sorlığa soyıldın zhuan bası tiyer" Kedersize sopanın kalın ucu düşer. "Mısık jokta tışkan töbene şıgadı" Kedi yokken, fare başa çıkar.
Deyimler	"Ökpelerindi koldarına ustap" Nefes almadan koşmak veya kaçmak "Jermen jeksen" Çok kısa "Asarımdı asadım, jasarımdı jasadım" İstedğim kadar yaşadım.
Beddua	"İşin jarılıp ketkir" İşin (miden) patlasın.

Halk Müziği ve Müzik Araçları

Kanbak Şal ve Dev çizgi filminde halk müziği ve müzik araçları Kazak halkının geleneksel ürünleri olmaktadır. Başlıca karakter Kanbak Şal

¹¹ Sünnet edilen 6-7 yaşındaki deve

¹² Çift hörgüçlü deve (Camelus bactrianus) Orta Asya'nın çöllere özgü iri bir çift toynaklıdır.

hakkında şarkı söylenmektedir. Çizgi filmde Kazak halkının geleneksel müzik aletleri ile küy¹³ anlatılır.

Müzik aletleri sadece eğlence için değil, kültür, ritüellerin, şamanların ritüellerinin vb. önemli bir parçasıdır. Bir Kazak'ın tüm hayatı müzikle ilişkilendirilir. Onun yardımıyla nesillere dünya hakkındaki bilgileri, tarihi bilgileri aktarılır ve etik normları aşılandırılır.

Kazak halk üflemeli müzik aletleri: sazırnay, sıbızğı, kerney, buğışak. Yaygın telli müzik aletleri: dombıra, adırna, kobız, şerter, jetigen. Kötü ruhları kovmak ve iyi şansları çekmek için savaşçıların kullandıkları vurmali müzik aletleri: dağıra, davulpaz, şındavul. Gürültülü müzik aletleri: asatayak, konırau veya çanlar, şankobız. Müzikleri, bozkırın tüm çeşitli seslerini mükemmel bir şekilde aktarır. Kazaklar bu aletlerin çoğuna sihirli nitelikler kazandırmışlardır (Grigoriv, 2021).

Çizgi filmin giriş sahnesinde başlıca karakter Kanbak Şal hakkında bir şiir söylenmektedir.

Kanbak Şal şiiri
"Bul okiğa kaşan bolğan kaydan,
Al balakay andap kal.
Tudı ma eken kiyal-oydan,
Bolğan eken bir Kanbak Şal!"

Özi sözü jürüsi de alsız,
Şaruası da şalağay.
Keyde küşti, keyde alsız,
Türü şal da, boyı baladay!"

Bir kaltası taska tolı eken,
Bir kaltası kumına.
Tas bolmasa tappay ma eken,
Keter me bir uşıp kün-tüni!"

(Ömirov, 1986)

Halk Eğlenceleri

Bozkırda dolaşırken Kanbak Şal Dev ile karşılaşır. Dev Kanbak Şal'ın küçük olduğu için alay eder. Kanbak Şal buna dayanamadan kendisinin çok

¹³ Çalma süresi açısından kısa, ancak içeriği çok derin, karmaşık bir ritim ve gelişmiş melodi ile bazı janr özelliklerini ve belirli bir müzikal düşünce mantığını yansıtan enstrümantal bir parçadır.

güçlü olduğunu söyler. Dev güç yarıştırmak ister ve kocaman bir taş havaya atıp sonra başıyla ikiye böler. Sonra Kanbak Şal'a "Böyle yapabilir misin?" diye sorar. Kanbak Şal "Bunu benim hanımım bile yapar." der. Kanbak Şal kazanana kezdiğini¹⁴ vereceğini söyler. Bu, bahis¹⁵ şartıdır.

Bahis, ülkedeki eski gelenek ve göreneklerden biridir. Bu her zaman gerçekleşebilen ilginç bir yarışma. Birçok bahis türü vardır. Örneğin kuvvet testi, ağır bir taş kaldırmak, öküz veya deve kaldırmak, suda yüzmek, tek başına bir koyun etini yemek, güreş, okçuluk yarışması, yaya yarışı vb. Bahis şartlarına göre, üzerine bir yarış ödülü verileceğinden söz edilir. Kaybeden taraf yarışın bedelini ödeyecek. Gönüllü olan herkes katılabilir. Halka açık olarak yapılır. Bahis kazananları onurlandırılır ve övülür (Kenjeahmetuly, 1994, s. 14).

Adlar

Çizgi filmde ihtiyar adam Kanbak Şal'ın ismi mevcuttur ancak karısının ismi belirtilmemektedir ve "Baybişe" olarak isimlendirme yapılmıştır. Kanbak Şal, Dev'in evine davet edilip eve girdiğinde Devlerin annesi Zhalmavız Kempir'i görür ancak aile üyelerinin isimleri çizgi filmde belirtilmemektedir.

Sonuç

Yüzyıllık bir geçmişe sahip olan çizgi filmler, çocukların hayal dünyalarına hitap etme, duygularını harekete geçirme, onları bir yönden eğlenceli uygulama alanına sürüklenme ve diğer yönden de eğitim ortamında önemli materyal olma sebebi ile çocuk edebiyatının içerisinde değerlendirilmeye uygundurlar. Teknolojinin hızla ilerlediği günümüz dünyasında, çizgi filmler de bu gelişmeden nasibini almış ve bilgisayar tekniklerinin ileri derecede kullanımı ile çocukların yaşamlarında, canlandırma filmler olarak yeni bir görünüme sahip olmuştur. Televizyonlarda belirli zaman dilimlerinde çocuklara yönelik hazırlanan çizgi film saatleri, bugün başlı başına çocuk kanallarına dönüşmüştür.

Kanbak Şal ve Dev çizgi filminde birçok halk bilimi unsuru, gelenekler, adetler, görenekler, kültürel unsurlar mevcuttur. Bu bakımdan Kanbak Şal ve Dev çizgi filminin kültürümüzün, halk biliminin gelecek kuşaklara aktarılmasında ve bunların öğretilmesinde kullanılabileceği düşünülmektedir.

¹⁴ Deriden yapılmış bir kılıf içinde tutulan, ve bir kemer üzerine giyilen saplı bıçak.

¹⁵ Tahmine dayalı, iddia konusu edilen ve neticesi hususunda sözlü anlaşılabilir olay ve durumlardır.

Çizgi film, Kazak kültürüne ait halk bilimi unsurları açısından oldukça zengin bir yapıdadır. Kazak Halk Edebiyatından, İnanışlarından, Halk Ekonomisinden Beslenmeye halk bilimi çalışma konuları çizgi filmde yerini almıştır. Son yıllarda şehirleşmenin hızlı bir şekilde artması ve teknolojinin gelişmesi ile birlikte unutulmaya yüz tutmuş Kazak masal karakterlerinden Kanbak Şal, Zhalmavız ve Dev, bu çizgi film sayesinde yaşatılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak kültür aktarımında önemli bir rolü olan Kanbak Şal ve Dev çizgi filminde şiir, masal, atasözü, deyim vb. gibi sözlü kültür unsurları oldukça yer bulmaktadır. Halk bilimi konularının bulunduğu bu çizgi filmin bilimsel araştırmasının yapılması ve bunun gibi çizgi filmlerin sayısının giderek artması geleceğimizin inşası adına hem bilimsel hem kültürel olarak önemlidir.

Kaynaklar

- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri (Geliştirilmiş 4. baskı)*. Ankara: Pegem A Yayıncılık. ss.1-360
- Creswell, J. W. & Clark, P. (2007) *Designing and conducting mixed method research*. USA: SAGE Publications. s.58
- Grigoriv G. Yayın tarihi: 02.02.2021 <https://www.nur.kz/family/school/1718551-kazahskie-narodnye-instrumenty-nazvania/> (Erişim tarihi: 08.01.2024)
- Kenjeahmetüly S. (1994). Qazaq halqynyñ salt-dästürleri. Almaty: Almaty baspasy. s.14
- Nurahmet Y. *Qazaqtyñ miftuk keiupkerleri*. Yayın tarihi: 20.11.2020, <https://e-history.kz/kz/projects/show/32215> (Erişim tarihi: 08.01.2024)
- Orazbaev A.M. (1970). *Poselenie Chaglinka (Şagalaly). Nekotorye formy i tipy jiliş. Po sledam drevnih kültür Kazahstana*. ss.129-146
- Örnek, S. V. (1995). *Türk halk bilimi (1.Baskı)*. Ankara: Kültür Bakanlığı. s.19
- Özdemir, M. (2010). *Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, S. 11(1), ss.323-343.
- Ş.Aymanov'un adını taşıyan "Kazakhfilm" film stüdyosu. (1986). *Kanbak Şal ve Dev*. <https://www.youtube.com/watch?v=GyV3BfjgUJg> (Erişim tarihi: 08.01.2024)
- Tavşancıl, E. ve Aslan, E. (2001). *Sözel, yazılı ve diğer materyaller için içerik analizi ve uygulama örnekleri*. İstanbul: Epsilon Yayınları. s.23
- Toporov V.N. (1973). *O kosmologicheskikh istochnikah ranneturkskikh opisani*. Trudy po znakovym sistemam 6.yayın. Almaty: Tartu. ss.114-121

KAZAK ÇİZGİ FİLMLERİNDE FOLKLOR UNSURLARININ İNCELENMESİ: KANBAK ŞAL VE DEV ÖRNEĞİ

URL-1 <https://adebiportal.kz/kz/characters/view/165> (Erişim tarihi: 08.01.2024)

URL-2 <https://balalaralemi.kz/article/27/Qanbaq-shal#.Y2n0RFxBzIU> (Erişim tarihi: 08.01.2024)

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık. s.69

Андатпа: Дүние жүзіндегі этникалық ерекшеліктерге тән қазақ фольклоры мен халық әдебиетінің бай туындыларының бірі - ертегілерден бастау алатын мультфильмдер фольклормен тығыз байланыста. Фольклор ұрпақтан-ұрпаққа берілетін, халықтың ой-өрісін, наным-сенімін, құндылықтары мен мәдениетін көрсететін анонимді әңгімелерден тұрады. Бұл әңгімелер мифтер, аңыздар, эпостар, ертегілер және балалар рифмалары түрінде болуы мүмкін. Бұл әңгімелер адамдардың армандарын, қорқыныштарын, тілектерін, сондай-ақ құндылықтарын айтады және белгілі бір мәдениеттің мұрасы болып саналады. Мультфильмдер де әңгімелеу құралы ретінде фольклордың бай ресурстарын пайдаланады. Бүгінгі күнге дейін қазақ мультфильмдерінің ғылыми жинақтары мен зерттелуі, әртүрлі теориялар тұрғысынан сараптау жұмыстары біршама әлісіз. Зерттеудің бұл түрі қазақ мультфильмдеріндегі фольклорлық элементтерді зерттейтін алғашқы зерттеулердің бірі және бұл жағынан өте маңызды. Бала кезімізден тамашалап, сүйіп оқытын мультфильмдерді тек өнер туындысы ретінде ғана емес, мәдени құндылық ретінде олар бейнеленген әлеуметтік ортамен, жағдайлармен бірге ұсынып, түрік әлеміне таныстыру қазақ халқына да пайдасын тигізері анық. Ұлттық құндылықтарды дамыту және оларды болашаққа жеткізу.

Кілт сөздер: ұлттық құндылықтар, қазақ ауыз әдебиеті, балалар, мультфильмдер, Қаңбақ шал мен дәу

**(Аружан ШАХМАН. «ҚАНБАҚ ШАЛ МЕН ДӘУ»
МУЛЬТФИЛЬМІ ҮЛГІСІНДЕ ҚАЗАҚ
МУЛЬТФИЛЬМДЕРІНДЕГІ ФOLKLOPPAPYK
ЭЛЕМЕНТТЕРДІН ЗЕРТТЕЛУІ)**

Аннотация: Мультфильмы, основанные на сказках, которые являются одним из богатых продуктов казахского фольклора и народной литературы, характерной для этнической идентичности всего мира, имеют тесную связь с фольклором. Фольклор состоит из анонимных историй, передаваемых из поколения в поколение, которые отражают мысли, верования, ценности и культуру народа. Эти истории могут быть в форме мифов, легенд, эпосов,

ARUZHAN SHAKHMAN

сказок и детских стихов. Эти истории рассказывают мечты, страхи, желания и ценности людей и считаются наследием определённой культуры. Мультфильмы также используют богатые ресурсы фольклора как инструмент повествования. На сегодняшний день научный сбор и исследование казахских мультфильмов и их экспертиза с точки зрения различных теорий достаточно слабы. Этот тип исследования является одним из первых исследований по изучению элементов фольклора в казахских мультфильмах и очень важен в этом отношении. Представление мультфильмов, которые мы смотрели и любили с детства, не только как произведения искусства, но и как культурную ценность вместе с социальной средой и условиями, в которых они изображены, и представленные в тюркском мире, принесет пользу казахскому народу и развитие национальных ценностей и их перенос в будущее.

Ключевые слова: Национальные ценности, казахский фольклор, Дети, Мультфильмы, Канбак Шал и Великан

(Аружан ШАХМАН. ИССЛЕДОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ФОЛЬКЛОРА В КАЗАХСКИХ МУЛЬТФИЛЬМАХ: НА ПРИМЕРЕ МУЛЬТФИЛЬМА «СТАРИК ПЕРЕКАТИ-ПОЛЕ И ВЕЛИКАН»)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Aruzhan SHAKHMAN (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 398; 801.8

DBTBL 17.71

Şahin ÇELER

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan
(sahinceler@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0002-6796-0108>

XIV. ve XV. YÜZYILLARDA DOĞU AKDENİZ'DE TÜRK-HAÇLI MÜCADELESİ*

Öz: Haçlı Seferleri, XI. yy'ın sonunda Kudüs'ün Haçlılar tarafından ele geçirilmesiyle başlamıştır. 1096'da Avrupa'dan yola çıkan Haçlılar 1099'da Kudüs'de geçirmişler ve XIII. yy sonuna kadar Ortadoğu'da varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1291'de Memlüklerin, Akka'yı almasıyla bölgeden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Haçlılar, bu tarihten sonra Doğu Akdeniz'de konuşlanarak Kutsal toprakları geri almak için çabalamışlardır. Aynı dönemde Batı Anadolu'yu fetheden Türk Beylikleri, denizde gaza faaliyetleri yürütmeye başlamışlar ve bu süreçten sonra Haçlılarla denizde mücadele etmişlerdir. Aydınoğulları ve Menteşeoğulları'nın başı çektiği başarılı denizcilik faaliyetleri Haçlıların hayallerini gerçekleştirmelerini engellemiştir. Bu beylikler bir müddet sonra büyük bir devlet olacak Osmanlı Devleti'nin donanmasının çekirdeğini de oluşturmuştur. Nihayet XVI. yy'da Osmanlı Devleti Akdeniz'in egemen gücü haline gelmiştir.

Anahtar Sözcükler: Akdeniz, Haçlılar, Türk Denizciliği, Menteşeoğulları, Aydınoğulları

Şahin ÇELER

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(sahinceler@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0002-6796-0108>

TURKISH-CRUSADER STRUGGLE IN THE EASTERN MEDITERRANEAN IN THE XIVTH AND XVTH CENTURIES

Abstract: The Crusades started at the end of the XIth century with the capture of Jerusalem by the Crusaders. They continued their presence in the region until the end of the XIII century. In 1291, their presence in the region ended when the Mamluks took Acre. After this date, they were stationed in the Eastern Mediterranean and endeavored to take back the Holy Lands. In the same period, the Turkmen principalities

*Geliş Tarihi: 22 Ocak 2024 – Kabul Tarihi: 15 Şubat 2024

Date of Arrival: 22 January 2024 – Date of Acceptance: 15 February 2024

Келген күні: 22 қаңтар 2024 ж. – Қабылданған күні: 15 ақпан 2024 ж.

Поступило в редакцию: 22 января 2024 г. – Принято в номер: 15 февраля 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1423676

that conquered Western Anatolia started to carry out maritime expeditions and after this period, they fought the Crusaders at sea. The successful maritime activities of the Turks prevented the Crusaders from realizing their dreams. These principalities also formed the nucleus of the navy of the Ottoman Empire, which would become a great state after a while. This state became the dominant power of the Mediterranean in the 16th century.

Keywords: Mediterranean, Crusades, Turkish Seafaring, Menteşeoğulları, Aydınöğulları, Rhodes, Knights

Haçlı Seferleri 1096'da başlamıştır ve Avrupa'dan yola çıkan Haçlılar 1099'da Kudüs'ü işgal etmişlerdir. 1291 yılında Memlükler'in Akka'yı almasına kadar bölgedeki varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu süre boyunca Ortadoğu'da devam eden Haçlı-Müslüman çatışması, Haçlıların Ortadoğu'dan çıkarılmasının ardından Doğu Akdeniz'de devam etmiştir. Zaten XII. yy'ın ikinci yarısından itibaren Türklerin Anadolu'daki güçlerini pekiştirmeye başlamasıyla Avrupa'dan yola çıkan Haçlı kuvvetleri Anadolu üzerinden Ortadoğu'ya geçemiyordu çünkü karayolu Türkler tarafından fethedilmişti. Buradan geçiş Haçlılar için çok büyük kayıplara yol açıyordu. Bu sebeple bir süre sonra Haçlılar rotalarını İtalyan limanlarından Kutsal topraklara doğru yöneltmişlerdi. Bu dönemde İtalyan şehir devletleri (özellikle Ceneviz ve Venedikliler) yaptıkları insan taşımacılığı ve ticaret sayesinde fazlasıyla güçlenmiş Akdeniz'de aktif rol oynamaya başlamışlardı¹. Diğer taraftan XIII. yy. sonunda Ortadoğu'da Haçlıların elindeki son toprak olan Akka'nın da bir Türk devleti olan Memlükler tarafından fethedilmesiyle Haçlılar önce Kıbrıs'a yerleşmiş oradan da belli bir kısmı Menteşe beyliği tarafından zapt edilmiş olan Rodos Adası'nı ele geçirerek 1309 yılında Papalığın da desteğiyle neredeyse adada müstakil bir devlet kurmuşlardı. Rodos'u ele geçiren Hospitaller Şövalyeleri idi. Bu tarikat Haçlıların Kutsal Toprakları ele geçirmesinden önce, bölgeye gelen Hristiyan hacılara sağlık ve konaklama hizmeti vermekteydi ancak zamanla aldıkları bağışlar ve Papalığın desteği ile büyük güç kazanmıştı. Elde ettiği maddi güç ve bölgenin şartları sebebiyle giderek askerleşen bu güç öyle büyük boyutlara ulaşmıştı ki XIV. yy başlarında Rodos'u ele geçirerek adeta bir devlet haline geldi ve Akdeniz'de Türklerle en çok mücadele eden, en önemli Hristiyan güçlerinden birini teşkil etti.

¹Bu şehir devletleri I. Haçlı Seferi'nde de bölgeye denizden destek vererek denizin öneminin anlaşılmasını sağlamışlardı.

Öte yandan Bizans başkenti İstanbul IV. Haçlı Seferinde, 1204-1261 yılları arasında Latinler tarafından işgal edilmişti. Bizans, 1261'de İstanbul'u Latinler'den geri almıştı ancak yaşanan yönetim zafiyeti, ekonomik problemler ve Anadolu'ya gelen Türklerin başarılı fetih faaliyetleriyle batı Anadolu'yu kaybetmişti. Batı Anadolu Türklerin eline geçmeden önce Bizans'ın Ege'de büyük limanları bulunmaktaydı. Bölgede gemi inşası için gerekli ağacı sağlayabilecek ormanlar bulunmaktaydı. 1284 yılında Bizans yönetimi ekonomik tedbirler sebebiyle bu limanlardaki donanmalarını kaldırdığı için bölgede işsiz, denizcilikle uğraşan birçok yerli kalmıştı. Bu denizciler genellikle korsanlık faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Türk beylerinin bunları istihdam etmesi zor olmadı (İnalçık, 1997, s. 175.). Bölgenin yönetimi Karesioğulları, Menteşeoğulları ve Aydınoğulları başta olmak üzere Türk beyliklerine geçmişti. Bu Türk beyleri Anadolu'nun içlerindeki diğer Türk beylikleriyle mücadele ettilerse de asıl hedefleri olan gaza için denize açılıyorlardı ki bu denizcilik faaliyetlerinde Aydınoğulları ve Menteşeoğulları başı çekmekteydi. XIV. yy başlarında Batı Anadolu'da kurulan bu beylikler Doğu Akdeniz'deki Hristiyan egemenliği için bir tehdit oluşturmalarının yansırı ilerde Osmanlı Devleti'nin de donanmasının temelleri olacaktı (İnalçık,1997, s. 176.). Bu beyliklere Anadolu Selçuklularından kalan bir denizcilik mirası vardı. Bunun yanında yukarıda belirttiğimiz gibi fethettikleri bölgelerdeki limanlar ve yerli denizcilerle denizcilik faaliyetlerini sürdürüyorlardı. İstanbul'un Latin işgali süresince bölgedeki tahakkümünü kaybeden Bizans, birçok limanı ve bu limanlarda çalışan gemi inşası konusunda tecrübeli personeli ve denizciyi de Türklere bırakmış oluyordu. Bunların yanında Batı Anadolu'ya ilk gelen Türkmenler arasında bulunan Çaka Bey'in de XI. yy. sonlarında giriştiği denizcilik faaliyetleri ve Bizans'a yaşattığı deniz mağlubiyetleri de dikkate şayandır². Bizans Batı Anadolu'yu Türklere kaybetmesine ilaveten Ege'deki gücünü de Venedik ve Cenevizlilere kaybetmiş bulunuyordu. XIV. ve XV. yüzyıllar Ege'de, Haçlıların Mısır'a hâkim olmak için tekrar seferler düzenlemek için çabalarına tanıklık ederken Türklerin de denizde gaza faaliyetlerine sahne olacaktı.

Haçlılar Akka sonrasında Kıbrıs'ta konuşlanmışken, en profesyonel askeri güçleri olan Hospitaller ve Tapınakçılar'ın³ planı Kıbrıs'ı kullanıp

² Bu Türkmen Beyi belli bir süre Bizans'a esir düşmüş ve Bizans sarayında kalmıştır. Kendisinden bahseden en önemli çağdaş kaynak olan Anna Komnena'nın Alexiad adlı eserinde, Çaka beyin Grekçe'yi bildiği ve Bizans'ın deniz politikalarına hâkim olduğu geçmektedir.

³ Bahsi geçen iki tarikat da Kudüs'te kurulmuştur ve amaçları hacılara yardım etmektir. Hospitaller Şövalyeleri tarikatı Haçlıların Kudüs'e gelmesinden de önce kurulmuş olup asıl amaçları fakir Hacılara sağlık ve konaklama hizmeti vermektir. Tapınak Şövalyeleri ise daha sonra kurulmuş olup gayeleri de bölgeye gelen Hacılara koruma hizmeti vermektir. Bu iki

oradan Mısır'a sefer düzenlemektir. Oradan da Kutsal toprakları ele geçireceklerdi. Papa'nın (V. Clement) tarikatlara bakışı pozitifti. Bu organizasyonların Ortadoğu'daki toprakları tekrar kazanmak için farklı stratejik planları vardı. Tapınakçılara göre tek seferde 10 kadırga ve 50.000-60.000 civarı askerle denizleri temizlemek gerekliydi (Runciman, 1992, s. 367). Hospitaller ise büyük bir saldırı yapmaktansa, küçük çaplı, yıpratıcı ve uzun dönemli bir saldırı planının başarılı olacağını düşünüyorlardı. İlk olarak küçük saldırılarla Mısır ve Suriye kıyıları alınmalı; Akdeniz'de sağlıklı bir üs ele geçirilmeliydi. İmkanlar el verdiğince büyük bir ittifak kurulmalıydı. Ekonomik destek de çok önemliydi (Çavuşdere, 2016, s. 70-72). Ama aslında bu iki tarikat da Haçlı Seferleri'nin ilk dönemlerinden beri elde ettikleri ganimetler ve kendilerine yapılan bağışlar sebebiyle finansal olarak büyük imkanlara sahiptiler. Buna rağmen Avrupa'dan ekonomik destek ve finansal yardım istemeleri bu işin ne kadar yüksek maliyetli olduğunu göstermesi açısından mühimdir. Öte yandan muhtemelen, Hristiyanlar kendilerini asıl uğraştıracak olanın Mısır değil Anadolu'da filizlenen ve hızla büyüyen Türk gücünün olacağını henüz farkında değillerdi.

Kıbrıs'ta Tapınakçıların, Fransa Kralından gördükleri düşmanlık artarken, Hospitaller'in de Kıbrıs kralıyla iyi ilişkiler içinde olduğu söylenemezdi. Hospitaller bu sebeple yeni bir üs aramaya karar verdiler. Tarikatların başında *Efendi (Master)* denilen bir yöneticileri bulunmaktaydı. 1305 yılında Falque De Villaret Hospitallerin efendisi oldu. Bu şahıs eski bir denizciydi (Trischitta, 2001, s. 11). Denizcilik ve Akdeniz konusunda da tecrübeliydi. Rodos'un önemini bu liderin anlamış olması muhtemeldir. Çünkü Kıbrıs'ta kalsalar ilerde bahsedeceğimiz gibi muhtemelen Tapınakçılar gibi dağıtılacak ve finansal varlıkları ellerinden alınacaktı.

Hospitallerin varlık sebebinin, *kafir* olarak gördükleri Müslümanlarla savaşmak, hacılara konaklama, güvenlik ve sağlık hizmeti vermek olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Kıbrıs'ta gelecekleri yoktu. Bu durumu onların da anlamaları çok zaman almadı. Bu görüş doğrultusunda tarikat Rodos'u işgale karar verdi. Bölgede Rodos dışındaki diğer seçenek Kilikya bölgesiydi ancak Kilikya'nın kıyı şeridi pek elverişli değildi ve denize açılacak liman konusunda şanssızdı. Türklerin saldırılarına açtı, dönemin süper güçleri olan Memlük ve Moğol topraklarına yakındı. Rodos ise bir adaydı ve denizlerde Hristiyanlar egemendi. Güvenli ve bağımsız bir yerdi. İklimi uygundu ve liman olarak çok avantajlıydı. Bu durum yukarıda belirttiğimiz gibi De

tarikat zamanla Papalıktan onay alıp adeta Papalığın askeri güçleri gibi çalışmaya başlamışlardır. Aldıkları bağışlar ve askeri ganimetler sayesinde çok büyük ekonomik imkanlara sahip olmuşlardır.

Villaret'in de dikkatini çekmiş olmalı. Bunlara ilaveten Karadenizden Mısır'a yapılan ticaretin deniz yoluna egemendi. Bu yol aracılığıyla kereste, demir ve Mısır Devleti'nin ve ordusunun belkemiği olan köle ticareti yapılıyordu (Luttrell, 1988, s. 82). Doğal limanlarıyla, Doğu Akdeniz ticaret yollarına etki edebilecek konumdaydı. Helenistik dönemden beri kullanımda olan, Avrupa'dan İskenderiye'ye giden deniz yolunun sık sık uğranılan noktasıydı (Braudel, 2017, s. 174).

Tarikatın böyle bir şey için tabii ki Papalıktan olur alması gerekmektedir. 1303'te Rodos'ta meydana gelen deprem, adada bir yıkım meydana getirdi. Falque de Villaret bunu bir fırsat olarak gördü. Papadan işgal için izin istedi ve istediği cevabı aldı (Çavuşdere, 2017, s. 55). Ada'nın bazı bölümleri 1300 yılında Menteşe Beyliği tarafından fethedilmişse de Rodos 1271'den beri Bizans İmparatorunun Cenevizli bir amirline bağlıydı. Ancak ada aslında, bir bölümünün Türkler tarafından fethine engel olamayan Venedikli korsanların egemenliğindeydi (Vitteck, 1944, s. 56, Heyd, 2000, s. 599). Yani adadaki durum oldukça karışıktı. 1306'da Hospitaller Rodos'a saldırdı. Bu saldırıda 2 kadirge, 4 küçük gemi ve içinde 35 şövalyenin bulunduğu bir deniz kuvveti ve birkaç parça Ceneviz donanması vardı (Smith, 1987, s. 215). 1308'de İstanbul'dan, yardım için bir deniz kuvveti gönderildi ancak kötü hava koşullarından dolayı filo Kıbrıs'a sürüklendi ve şövalyelerin eline geçti. Ele geçirilen Rum mürettebat şehrin teslimi için müzakerelerin başlamasını sağladı (Runciman, 1992, s. 368.). Rodos'un tam olarak işgali 1310'u bulurken, tarikatın merkezi 1309'da Rodos'a taşınmıştı. Hospitaller adayı almasa, Menteşe Beyliği muhtemelen adanın tamamını fethedecekti ve Türklerin Akdeniz hakimiyeti çok daha erken zuhur ederek Haçlıların Kutsal Toprakları geri alma ümitlerini sona erdirecekti. Hospitaller bununla birlikte, Teke'den Makri Körfezine, oradan da Kilikya'ya uzanan birçok önemli deniz üssünü de ele geçirdi. Rodos'la bu bölgeler arasında sürekli şekilde kontrol vardı (İnalçık, 2000, s. 537).

Şövalyeler adaya yerleşmelerinin ardından bazı Ceneviz gemilerini 1311'de ele geçirdiler. Gemiler Memlûklere köle ticareti yapıyordu. Bu olay Cenevizlileri ile Menteşe Beyliği arasında bir ittifakla sonuçlandı (Carr, 2016, s. 56). Menteşe Beyliği de topraklarında ticaret yapan bazı şövalyeleri esir almıştı. 1312'de Rodos yakınlarında, Cenevizli-Menteşeoğulları ittifakı ile Şövalyeler arasında vuku bulan savaşı şövalyeler kazandı (Carr, 2013, s.168).

Falque de Villaret, adada yeni bir idare kuruyordu. 1303'teki deprem ve tekrar adayı tahkim etmenin getirdiği finansal buhran döneminde, seçilmiş bir liderden ziyade hükümdar gibi davrandı. Toprak bağışları yapmasının yanında vergileri yükseltti. Diğer devletlere elçilik heyetleri gönderdi. Para bastırdı ve

Rum Kilisesini Katolik Kilisesi'nin tahakkümü altına almaya çabaladı. Batı Anadolu'da varlığını sağlamlaştırma gayreti Menteşeoğulları ve Aydınöğulları sebebiyle boşa gitti, ancak Kuzeyde Leros'dan güneyde Kızılhisar adasına kadar ellerindeydi.

Bu esnada Hospitalleri büyük oranda etkileyecek bir olay meydana geldi. En büyük rakipleri Tapınakçılar lağvedildi. Malvarlıklarının çoğu Hospitallere devredildi. Tapınakçıların ünleri tarikatın dağılmasının sebebi oldu. Tapınakçıların lağvedilmesinin nedenlerinden biri de Papalığın buradan gelecek finansal gücü yeni Haçlı Seferlerine aktarmak istemesiydi (Luttrell, 1988, s.251). Tapınak Şövalyeleri, hacıları korumak ve Müslümanlara karşı savaşmak için kurulmuş bir tarikatı. Kıbrıs'ta savaşmalarını gerektirecek bir şey yoktu. Varlık amaçları ve finansal varlıklarını haklı gösterebilecek bir olgu olmayışı onları sıkıntıya soktu. Bazıları çoktan Avrupa'ya dönmüştü, alkoliklikle bile suçlanıyorlardı; "Tapınakçı gibi içmek" deyimini Avrupa'da içki içip kavga edenleri tanımlamak için kullanılmaya başlamıştı (Riley, 2002: s.7).

Varlıklı olup banker ve tefeci olarak çalışıyorlardı. Şövalyeleri savaş meydanında sonuna kadar savaşıyorlardı. Ancak ticari durumlarından dolayı da Müslümanlarla sıkı ve yakın bir münasebetleri vardı. Bazılarının Müslüman dostları vardı ve Müslüman alimlerle ilişki içerisindeydiler. Öte yandan aralarında İslam'a yakın olanlar bile vardı. (Şeşen, 1994, s. 21). Onların kale duvarlarının içinde sapkın ayinler yaptıkları söyleniyordu. Ezoterik felsefe⁴ ile ilgilendiklerine dair dedikodular yayılmıştı (Runciman, 1992, s. 368). Tapınakçıların asıl amaçlarından uzaklaştığı düşüncesinden dolayı Ekim 1307'de Fransa'da bulunan bütün Tapınakçılar derdest edildi (Smith, 2010, s. 3). Sapkınlık suçlamasıyla mahkemeye sevk edildiler. Ancak gerçek sebep Tapınakçıların sahip oldukları maddi imkanlarını kanalize edebilecekleri gayelerini kaybetmeleriydi. Şövalyelerin bütün varlıklarına el koyuldu. 1312'de bu mülklerin Hospitaller'e verilmesine karar verildi ancak Hospitallerin kendilerine kalanları elde etmeleri için beklemeleri gerekecekti. Örneğin Fransa'daki mülklerini 1317'de alabildiler. 1338'de İngiltere'deki varlıklarının hala hepsini alamamışlardı. Bütün bu eksikliklere rağmen 1324'e geldiğinde zenginlikleri ikiye katlanmıştı (Smith, 1987, s. 215).

Muhtemelen bahsi geçen mülklerin ve finansal varlıkların çokluğu paylaşılmasını da zorlaştırdı. Tapınakçılardan kalanların büyük kısmı, Rodos'un tahkim edilmesine harcandı. Artık Doğu Akdeniz'de daha da aktif rol oynamaya başladılar. Şövalyeler şimdiye kadar Avrupa'nın kendilerine

⁴Belli sayıdaki insana öğretilen ve çok az insanın bilmesi gerektiği düşünülen öğreti.

sunduklarıyla var olma mücadelesi veriyorlardı. Ama şimdi Tapınakçılardan kalan mülkleri, tersaneleri ve inşa ettikleri gemilerle dönemin güçlü aktörleri arasına gireceklerdi.

Rodos'un işgali bir deniz operasyonuydu, ancak tarikatın gerçek '*deniz zihniyetine*' kavuşması zaman aldı. Buna rağmen, Türk kıyısının birkaç yüz kilometrelik alanına egemenlerdi. Yakındaki Türk Beyliği Mentешеoğullarının'nın neredeyse denize ulaşımı engellendi. Türklerin deniz operasyonlarının ana merkezi yavaş yavaş kuzeye Aydınöğulları Beyliği'ne kaydı. Burada Türklerin denizciliğe çok çabuk uyum sağladığı ve denizlerde kısa sürede etkin rol oynamaya başladıkları gözden kaçmamalıdır.

Bölgede yükselen Türk gücü Hospitalleri bazı ittifaklar aramaya itti. Özellikle Ege'nin kıyı şeridinde bulunan Mentеше ve Aydınöğulları Beyliklerinin sıklıkla çıktıkları seferler ve adalara yaptıkları saldırılar Hristiyan varlığını tehdit etmekteydi. Mentешеoğulları özellikle Ahmet Bey (XIV. yy'ın ikinci yarısı) döneminde bazı Ege adalarından haraç alacak kadar güçlenmişti. Şövalyelerin de henüz müstakil olarak savaşmaya yetecek çok büyük donanmaları yoktu.

XIV. yy'ın ilk yarısında Ege'deki diğer aktör, Zaccaria ailesiydi. Aile 1304 yılında Sakız Adası'nı Bizans'tan almıştı. Benedetto Zaccaria 1264'de Venedik'e esir düşmüştü. Ardından 1267'de Bizans'a elçi olarak gönderilen şahıs başarısız bir elçilik görevi yürütse de Bizans İmparatorunun gözüne girmişti. Bu sebeple kendisine Foça'daki şap madenlerinin işletmesini verildi. (Miller, 1921, s. 284-285). Zamanla güçlenen Zaccaria ailesi 1304'te Sakız Adası'na akınlar yapmaya başladı ve adayı 10 yıllığına Bizans'tan kiraladı. Bunu takiben beşer yıllık ek sürelerle bu durum 1329'a kadar uzadı (Çavuşdere, 2017, s. 51). Sakız Adası konum olarak kuzeyde İstanbul ve Karadeniz ile güneyde Suriye ve Mısır arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunmaktaydı.

Zaccaria ailesinin de Türk akınlarına karşı bir ittifaka ihtiyaçları vardı. 1313 sonlarında Şövalyelerle ittifak yaptılar. Bu ittifak 1318'de ve 1319'da Aydınöğulları'nı yenilgiye uğrattı. Ancak 1319'da Aydınöğulları Sakız Adası'na bir akın düzenledi ve ardından iki buçuk yıllık bir kuşatmanın sonunda Zacchariaların elinde bulunan İzmir'i fethetti. Mentеше Beyliği'nin, Rodos'u alabilmek için 1320 veya 1321'de düzenlediği iki seferde de yenilgiye uğratan yine bu ittifaktı (Çavuşdere, 2017, s. 63). Lakin Sakız Adası 1329 yılında tekrar Bizans tarafından ele geçirildi. Böylece bu ittifak da son buldu. Bu iş birliği aynı zamanda adalar arası bilgi aktarımı ve casusluk konusunda şövalyelere büyük katkılarda bulundu. Bu sayede kendilerine yapılacak saldırıların bilgisine önceden sahip olabiliyorlardı. İlerleyen dönemlerde de

Gelibolu ve İstanbul'dan sürekli bilgi aktarımı devam edecekti (Carr, 2013, s.169).

Şövalyeler, Türklerin ekonomik olarak da kuşatılması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Ege'deki bazı başarıları, onların Haçlı müttefiklerini buna ikna etmesini kolaylaştırdı. Rodos'ta 1322'de yapılan görüşmelerde Türklerin ilerlemesine engel olamayan Bizans, Venedik ve Şövalyeler 20 kadırgadan oluşan bir kuvvet oluşturmayı planladılar. Bu kuvvet 1334'te Edremit Körfezi'nde Türk donanmasını yenilgiye uğrattı. Savaşta Papalığın desteğiyle oluşturulan 34 kadırgalık bir deniz filosu bulunmaktaydı ve 10 kadırga şövalyeler tarafından temin edilmişti. 150 Türk gemisi yok edildi ve 5000 Türk öldürüldü (Carr, 2013, s.172; Çavuşdere, 2017, s. 96.). Bu başarıları şövalyelerin Avrupa'daki prestijlerini hızla arttırdı ve destek bulmalarını kolaylaştırdı. Aynı yıl Rodos ve Kıbrıs filolarından oluşan bir donanma İzmir'i işgal için saldırıya geçti ama sonuç olumsuzdu. Bunun üzerine Aydınoğulları Mora'ya düzenledikleri seferle birçok esir ele geçirip büyük ganimetle geri dönmeyi başardı.

1334'ten sonra şövalyeler yeni bir ittifak için Papalığa müracaat ettiler, ama Papa XII. Benedikt maliyetin yüksekliği sebebiyle bu sefere sıcak bakmadı. Papanın 1343'te ölümü üzerine yerine geçen Papa VI. Clement ise bu sefer konusunda olumlu görüşlere sahipti (Carr, 2013, s.174.). Bir süredir Aydınoğulları'nın elinde bulunan İzmir'i almak için düzenlenen seferde Şövalyeler İzmir'in ele geçirilmesinde Haçlılarla beraber hareket etti. İzmir Limanı, Aydın Beyi Umur Bey'in elindeydi ve Ege adalarına sefer için donanma inşa ettirmişti. Öte yandan Latinler de Akdeniz'e egemen olmak için Anadolu'da dayanak noktalarının önemini farkındaydılar. 1344'de İzmir'e doğru yola çıkan donanmada Papalık ve Kıbrıs Krallığının dörder, Şövalyelerin de altı kadırgası vardı. (Runciman,1992, s. 381). İzmir Limanı'nın girişinde Umur Bey mağlup oldu, ancak gösterdiği mukavemet sebebiyle Haçlılar daha iç bölgelere erişmeden sahil kesiminde kaldılar (Başkan, 2014, s. 139-148). Umur Bey bir süre sonra donanma ile yeniden Akdeniz'e açıldığında Tarikat, şehirdeki kalenin yıkılması şartıyla İzmir Limanı'nı geri verme hususunda Aydınoğulları'yla anlaşta. Fakat bu anlaşmayı Papalık onaylamadı. Umur Bey şehri geri almaya uğraşırken 1348'de vefat etti. Yerine geçen kardeşi Hızır, Haçlılarla çok ağır bir anlaşma imzalamak durumunda kaldı. Anlaşmaya göre; Aydınoğulları kendisine ait bütün limanlardan aldığı vergilerin yarısını Haçlılara vermeyi, Hristiyanlara ait deniz kuvvetlerinin de bu limanlarda ve denizde rahatça dolaşmasını, bütün deniz gücünün silahsız bırakılmasını ve Latinlerin Aydınoğulları Beyliği'nde konsolos bulundurmalarını kabul etti (Merçil, 1988, s. 240). Hızır Bey ticareti tercih etti ve aynı yıl Ege adalarındaki Hristiyanlarla ticaret anlaşması yaptı

(İnalçık, 2009, s. 19; Carr, 2013, s. 175.). İzmir'i koruma işi şövalyelerindi çünkü bu dönemde şehri koruyabilecek doğudaki tek Hristiyan güç Şövalyelerdi (Luttrell, 1988, s. 257). Timur gelene kadar İzmir Şövalyelerin hakimiyetinde kaldı. Dolayısıyla Türk deniz operasyonlarının merkezi kuzeye, Osmanlı Sultanlığına kaydı. Tarikat, Doğu Akdeniz'deki yalnızlığının bilincindeydi. 1346'da tahkimatını güçlendirdi. XV. yy'da Rodos, dünyanın en iyi tahkim edilmiş bölgelerinden biri haline gelecekti. (Smith, 1987, s. 216.).

Diğer taraftan girdiği hiçbir savaşta yenilgi yüzü görmeyen Timur'un, Küçük Asya'ya gelmesinin yarattığı depremden Anadolu kadar değilse de şövalyeler de etkilendi. 1402'de yapılan Ankara Savaşı'nda, I. Bayezid'i yenilgiye uğratan Timur, Anadolu'da tesis edilmek üzere olan Osmanlı hâkimiyetini yerle bir etti ve Osmanlı Devleti'ni on bir yıl sürecek (1402-1413) bir fetret devrine soktu. Timur, 1344'ten beri şövalyelerin ellerinde bulunan İzmir'i kısa sürede ele geçirdi (Vittek, 1944, s. 89). Timur 1403 ilkbaharında Anadolu'yu terk edip Çin'e yaptığı seferde öldü ama yaptığı müdahale Anadolu'nun mukadderatına büyük etkiler yaptı (Ostrogorsky, 2011, s.513). Osmanlı Sultanlığı'nın Bayezid'den sonra içine düştüğü kaos, sayesinde Hospitaller kaybettikleri İzmir yerine, Menteşe Beyliği'nin karşı koymasına rağmen Bodrum'u aldılar ve hemen orada bir kale inşa ettiler⁵ (Vittek, 1944, s.97; Jorga, 2005, s.323.).

Diğer taraftan Hospitaller, başından beri Mısır'ı da kendilerine hedef olarak belirlemişti. Kutsal topraklara tekrar ulaşabilmek adına bölge önemli bir noktaydı. Burası Memlûk Sultanlığı'nın egemenliğindeydi. 1365'te Mısır'ın İskenderiye Limanı'na Kıbrıs Kralıyla bir sefer düzenlediler ancak bu saldırı istenileni veremedi. Sultan Baybars, 1426 yılında Kıbrıs'ı fethetti. Bu, şövalyeleri endişelendiriyordu zira sıranın kendilerine de geleceği konusunda endişeliydiler. Ancak aralarında yapılmış ve 1403 yılında yenilenmiş bir anlaşma vardı (Kanat, 1999, s. 396). Bu anlaşmaya göre şövalyeler İskenderiye, Remle, Dimyat ve Kudüs gibi şehirlerde konsolos bulundurabiliyordu. Şövalyelere Kudüs'teki ilk şifahanelerini yeniden inşa etme ve Remle'de hacılara yardımcı olmak amaçlı bir konsül kurma olanağı da sağlanmıştı. Bunlara ilaveten at üstünde bütün Memlûk topraklarında dolaşma imkanına da sahiptiler. Bu, Memlûk Devleti'nde büyük bir imtiyazdı.

Bunlara rağmen şövalyelerin Haçlı birlikleriyle, Memlûk şehirlerine ara ara saldırımları ve şövalyelerin desteklediği korsanlık eylemlerinin Mısır ticaretine verdiği zarar Memlûklere, Rodos'u almak için yeterli sebebi

⁵Bu kale yeni yapılmış değildi, muhtemelen oradaki mevcut kale tahkim edilmişti.

sunuyordu. Memlükler 1440, 1443 ve 1444'de olmak üzere Rodos'a üç kez sefer düzenlediler ama istediklerini alamadılar. Tarikatın çok iyi çalışan casusluk sistemi sefer hazırlıklarının önceden haber alınmasını sağlıyordu. Ayrıca adanın sağlam tahkimatı ve savunma teknikleri Memlüklerin istediklerini alamamasına sebep oldu (Kanat, 1999, s. 406). Sonunda Memluk sarayındaki Fransız bir tacir aracılığıyla Şövalyeler ve Memlükler arasında barış sağlandı. Bundan sonra Rodos'a sefer yapma işi Osmanlıların olacaktı (Darkot, 1954: s. 755).

Diğer taraftan 1453'te İstanbul'u fetheden Osmanlılar Akdeniz'i de hakimiyetleri altına almak istiyorlardı. Bu durum Haçlıları yakından etkiledi. Şövalyeler İstanbul'un Türklerin eline geçmesinden sonra sonra elçi göndererek anlaşma imzalamak istediklerini belirttiler. Ama ertesi yıl, Papalık destekli bir donanma ile Ege sahil şeridinde saldırı düzenlediler. 1455'te de II. Mehmet, küçük bir filo göndererek tarikata ait bazı adalara akınlar yaptı (Bostan, 2008, s.19). Ayrıca Şövalyeler, Osmanlı Sultanlığı'nın doğu sınırında sürekli bir tehdit unsuru olan Karmanoğulları ve Uzun Hasan ile ittifak halindeydi. Bu da tarikatın varlığını sürdürdüğü sürece Osmanlılar aleyhine hareketlerde bulunarak sürekli bir tehdit olacağı anlamına gelmekteydi (İnalçık, 2010, s.33.).

Osmanlıların Anadolu ve Rumeli'deki problemleri çözme çabası şövalyelere zaman kazandırdı. 1480'de Gedik Ahmet Paşa'nın Otranto'yu fethederken aynı yıl Mesih Paşa Rodos'u almak için görevlendirildi (Hammer, 2008, s.249; Jorga, 2005, cilt 2, s.170; İnalçık, 2010, s. 34). Mesih Paşa Rodos'a defalarca saldırdıysa da ada kendini başarıyla savundu. Otranto'nun Osmanlıların eline geçtiği yıl şövalyelerin Rodos'u başarılı şekilde savunması Avrupa'da büyük ses getirdi. Hristiyanlığın doğudaki kalesi olarak görülen tarikatın savunma stratejileri artık fazlasıyla doğrulanmış bulunuyordu (Vatin, 2004, s. 5.). Kısa bir süre sonra Osmanlı tahtı el değiştirdi. Yeni Sultan II. Beyazid'in kardeşi, iktidar ortaklarından Cem, Şövalyelere sığındı. Bu durum tarikatın varlığını sürdürmesine yardımcı oldu. Cem, şehzadeligi döneminde Menteşe ve Karaman'da sancak beyliği yapmış ve Rodos'la elçilik mahiyetinde ilişkilerde bulunmuştu (Vittek, 1944, s.107).

1481'de II. Bayezid karşısında yenilgiye uğrayıp Kahire'ye giden Cem, 1482'de Memlüklerin yardımıyla Anadolu'ya girdi. Ancak tekrar mağlup oldu ve Rodos'a kaçtı. Buradan da ölümüne kadar kalmak durumunda olacağı Avrupa'ya gönderildi. Cem'in salınıp bir iç savaşa sebep olabilme ihtimalinden dolayı Bayezid ihtiyatlı davranıp onun 1495'te ölümüne kadar, önce şövalyelere ardından da Papalığa şehzadenin masrafları için yıllık 45.000 duka altın ödedi (İnalçık, 2010, s.35; Jorga: 2005, s. 203-213). Bunun yanında

anlaşma gereği padişah hayatta olduğu sürece Bodrum'a da saldırmayacaktı (Ziver Bey, 2013, s.113). Sürekli bir iç savaş tehdidi Sultanı ılımlı politikalar gütmeye itti⁶. Osmanlı Sultanlığının adayı fethedeceği döneme kadar durum bu şekilde devam etti. Şövalyeler, artık bölgedeki bağımsız son Katolik Hristiyan gücü (Vatin, 2004, s. 5).

Rodos Akdeniz'de Osmanlı gücü için sürekli bir tehdit oluşturuyordu. Bayezid'den sonra tahtın sahibi olan I. Selim'in sekiz yıllık saltanatı doğu ve Mısır seferleriyle geçti. Bu yüzden Rodos Beyazid'in oğlu döneminde değil torunu I. Süleyman zamanında düşecekti. Süleyman tahta geçtiğinde iç karışıklıkları önleyip Belgrad'ı aldıktan sonra yönünü Rodos'a çevirdi. I. Selim'in Mısır'ı almasının ardından, bu yeni ve zengin şehirlere ulaşımı tehdit eden kilit nokta Rodos'tu. Sağlam savunmasıyla fethedilemez gibi görünen adaya saldırma konusunda paşaların olumsuz tutumlarına rağmen, Sultan Akdeniz'in bu en muhkem adasını almaya kararlıydı. Donanmasını önden gönderip kendisi Menteşe üzerinden Marmaris'e doğru yola koyuldu⁷. Altı ay süren zor bir kuşatmanın ardından ada 1522'de düştü. Bundan sonra Akdeniz'de artık Osmanlı Devleti'nin kesin üstünlüğü başladı.

Haçlıların Türkler tarafından Kutsal Topraklardan çıkarılmasının ardından Kudüs'ü tekrar geri alma hayalleri ile denize taşıdıkları Haçlı Seferleri, yine Türkler tarafından engellendi. Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu'ya giren Türk beylerinin Batı Anadolu'yu fethetmeleri ve denizcilik faaliyetlerine hızla uyum sağlamaları ve başarıları dikkate değerdir. Türkler Anadolu'ya girmelerinin ardından kısa süre içerisinde Akdeniz'e de egemen oldular. Ortadoğu'da zirveye çıkan Hristiyan-Müslüman çatışması Türklerin öncülüğünde Müslümanların lehine sonuçlandı. Anadolu'da Selçuklular engelini Takılan Haçlılar, Kutsal Topraklarda Memlükler'e yenik düştüler. İş denize taşındığında da yine Türklerle karşı karşıya gelmek durumunda kaldılar ve başarısız oldular. Zaten Haçlı Kaynakları da sıkça Türklerin savaş konusundaki yeteneklerinden bahsetmişlerdir. Türklerin karada çok uzun süredir savaş konusunda deneyimli olduklarını biliyoruz ancak denizlerde de ellerindeki gerek insan gücü gerekse finansal kaynaklarını çok iyi bir şekilde kullanabildiklerini de görüyoruz. Türklerin Çaka Bey ile başlayan deniz serüveni Anadolu Selçukluları ile devam etmiş, ardından Menteşeoğulları ve Aydınöğulları'na geçen bu miras Osmanlı Devleti döneminde de iyi bir şekilde idare edilerek Akdeniz'de hakimiyetlerini sağlamlaştırmıştır.

⁶Detaylı bilgi için bakınız, Vatin, 2004.

⁷Detaylı bilgi için bakınız, Ertaş, 2017, s. 1-36

Kaynakça

- Barrow, G. L.(1985). ‘The Knights Of St. John Of Jarusalem at Kilmainham’. *Dublin Historical Record*, Vol.38 s. 108-112, No.3: Dublin.
- Başkan, Y. T. (2014). ‘Rodos Şövalyeleri ve Batı Anadolu Seferi’. *İnternational Periodical For the Languages Litarature and History of Turkish*, vol 9/4: Ankara.
- Baykara, T. (1990). *Aydinoğlu Gazi Umur Bey*. Kültür Yayınları: Ankara.
- Bey, Z. (2013). *Rodos Tarihi*. Harid Fedai (Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Boas, A. J. (2013). *Jerusalem in the Time of the Crusades: Society, Landscape and Art in the Holy City under Frankish Rule*. Routledge: NewYork.
- Bostan, İ. (2008). *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*. Kitap Yayınevi: İstanbul.
- Braudel, F. (2017). *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. Mehmet Ali Kılıçbay (çev). Doğu Batı Yayınları: İstanbul.
- Cahen, C.(2010). *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. Mustafa Daş (çev). Mustafa Daş Yeditepe Yayınları: İstanbul.
- Cahen, C. (2012). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.
- Carr, Mike (2016). ‘Early Contacts Between Menteshe and the Latins in the Eagean: Alliances with the Genoese and Conflict with the Hospitallers (c.1310-12)’. *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kultur ve Medeniyeti Sempozyumu II: Menteşe Beyliği*, ed. Adnan Çevik & Murat Keçiş, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Carr, M. (2013). ‘The Hospitallers of Rhodes and their Alliances Against the Turks’. *Island and Military Orders C. 1291-C. 1798*, ed. S. Phillips & E. Buttiging, Farnham, Ashgate Publishing.
- Çavuşdere, S. (2016). *Avrupa'nın Türk Sorunu*. Yeditepe Yayınevi: İstanbul.
- Çavuşdere, S. (2017). *Ortaçağ'da Venedik, Papalık ve Türkler*. Yeditepe Yayınları: İstanbul.
- Evliya Ç. (2005). *Seyahatname*. Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Darkot, B. (1954). ‘Rodos’. *İslam Ansiklopedisi*. Maarif Basımevi: İstanbul.
- Ertaş, M. Y. (2017). ‘Rodos'un Fetih Günlüğü Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Rûznâmesi’. *Akademik İncelemeler Dergisi*, cilt 12, sayı 1.
- Fleet, K. (2009). *Erken Osmanlı Döneminde Türk Ceneviz Ticareti*, Türkiye İşbankası Yayınları: İstanbul.

XIV. VE XV. YÜZYILLARDA DOĞU AKDENİZ'DE TÜRK-HAÇLI MÜCADELESİ

- Gül, M. (2009). *Ortaçağ Avrupa Tarihi*. Bilge Yayıncılık: İstanbul.
- Hammer, J. V. (2008). *Osmanlı Devleti Tarihi*. Kapı Yayınları: İstanbul.
- Heyd, W. (2000). *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*. Enver Ziya Karal (çev.). Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Herrin, J. (2010). *Bizans*. Uygur Kocabaşoğlu (çev.). İletişim Yayınları: İstanbul.
- Holt, P.M. (1999). *Haçlılar Çağı*. Özden Arıkan(Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.
- Howard, S. (1982). *The Knights Templar*. Barnes and Nobble: New York.
- İbnu'l Esir (2009). *El Kamil Fit Tarih*. M. Beşir Eryaysoy (çev.). Bahar Yayınları: İstanbul.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye*, Cilt 1. Türkiye İşbankası Yayınları: İstanbul.
- İnalcık, H. (2010). *Osmanlılar*. Timaş Yayınları: İstanbul.
- İnalcık, H. (1999). 'Batı Anadolu'da Yükselen Denizci Gazi Beylikleri, Bizans ve Haçlılar'. *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, s.173-185., Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Jorga, N. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Yeditepe Yayınları: İstanbul.
- Kanat, C. (1999). 'Mamluk Sultanı Melik ez-Zahir Seyfeddin Çakmak'ın Rodos Seferleri (1440-1443-1444). *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*. Beta Basım Yayın: İzmir.
- Luttrell, A. (2000). 'From Jarusalem to Malta: The Hospital Chracter and Evulation, *Pregrinations* ', Acta et Documanta.
- Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. Fikret Işıltan (çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Merçil, E. (1988). 'Aydınoğulları'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 4: İstanbul.
- Miller, W. (1921). *Essays on Latin Orient*, Cambridge University Press: London.
- Nicholsan, H. J. (2003). *The Knight Hospitaller*, Woodbridge: UK.
- O'shea, S. (2011). *İnanç Denizi*. Egemen Demircioğlu (çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Read, P. P. (2003). *Tapınak Şövalyeleri*. Sinem Gül (çev.). Dost Yayınları: Ankara.
- Riley, H. (2002). *Knights Hospitaller*. Carbrook Church: Norfolk.
- Riley, S. J. (2012). *Knights Hospitaller in the Levant*. Palgrave Macmilan: United Kindgom.

- Riley, S. J. (2010). *Templers and Hospitallers as Professed Religious in the Holy Land*. Indiana: University of Notre Damme Press.
- Riley, S. J. (2007). 'Towards a History of Military-Religious Orders', *The Hospitallers, the Mediterranean and Europe*, Ed. Karl Borchardt, Nikolas Jaspert and Helen Nicholson: Ashgate.
- Runciman, S. (1992). *Haçlı Seferleri Tarihi*. Fikret İşıltan (çev.). Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Smith, Paul Vincent (1994). 'Crusades and Society in Eastern Europe'. *School of Solvenic and East European Studies*: London.
- Solak, K. - Ağır M. (2013). 'Memlük Devleti'nin Doğu Akdeniz'deki Önemli Siyasi Faliyetleri'. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, sayı 14, s.107-130: Çanakkale.
- Şeşen, R. (2009). *Sultan Baybars ve Devri*. İSAR: İstanbul.
- Şeşen, R. (1994). 'Davıyye ve İsbitariyye'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 9: İstanbul.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Vatin, N. (2004). *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar*. Tülin Altınova (çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.
- Vitteck, P (19.44). *Menteşe Beyliği*. O.Ş. Gökyay (çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Аңдатпа: XI ғасырдың аяғында крестшілер Иерусалимді басып алғаннан кейін крест жорықтары басталды. 1096 жылы Еуропадан аттанған крестшілер 1099 жылы Иерусалимде болып, XIII ғасырдың соңына дейін Таяу Шығыста өздерінің тіршілігін жалғастырды. 1291 жылы мәмлүктер Ақканы басып алған кезде олар аймақты тастап кетуге мәжбүр болды. Осы күннен кейін крестшілер Шығыс Жерорта теңізіне орналасып, Киелі жерлерді қайтарып алуға тырысты. Дәл осы кезеңде Батыс Анадолыны жаулап алған Түрік князьдіктері теңізде соғыс әрекеттерін бастады және осы кезеңнен кейін теңізде крестшілермен соғысады. Айдыноғуллары мен Ментешеоғуллары басқарған сәтті теңіз әрекеттері крестшілердің армандарын жүзеге асыруына кедергі болды. Бұл князьдіктер біраз уақыттан кейін үлкен мемлекетке айналған Осман империясының теңіз флотының өзегін де құрады. Сонымен, XVI ғасырда Осман империясы Жерорта теңізіндегі басым күшке айналды.

XIV. VE XV. YÜZYILLARDA DOĞU AKDENİZ'DE TÜRK-HAÇLI MÜCADELESİ

Кілт сөздер: Жерорта теңізі, Крест жорықтары, Түрік теңізшілігі, Ментешеоғуллары, Айдыноғуллары, Родос, Рыцарьлар. Түрік княздіктері

(Шахин ЧЕЛЕР. XIV-XV ғ. ЖЕРОРТА ТЕНІЗІ ШЫҒЫСЫНДАҒЫ ТҮРІКТЕРДІҢ КРЕСТШІЛЕРМЕН КҮРЕСІ)

Аннотация: Крестовые походы обозначают серию военных экспедиций, начавшихся в конце XI века с захвата Иерусалима. Эти милитаристские предприятия протекали в регионе до завершения XIII века, когда в 1291 году мамлюки захватили Акку, положив тем самым конец присутствию крестоносцев в данном регионе. После указанной даты крестоносцы реорганизовали свои силы в Восточном Средиземноморье, предпринимая попытки восстановления контроля над Святой Землей. В это же время тюркские княжества, освоив Западную Анатолию, активизировали свои военные действия на море, впоследствии сталкиваясь с крестоносцами в морских сражениях. Успешная морская стратегия тюрков препятствовала крестоносцам в осуществлении своих стратегических планов. Эти княжества также составляли фундамент военно-морского флота Османской империи, которая вскоре стала могучим государством и в XVI веке утвердилась в роли доминирующей силы в Средиземноморье.

Ключевые слова: Средиземноморье, крестоносцы, морская стратегия тюрков, Ментешеоғуллар, Айдыноғуллар, Родос, рыцари, тюркские княжества.

(Шахин ЧЕЛЕР. БОРЬБА ТУРКОВ С КРЕСТОНОСЦАМИ В ВОСТОЧНОМ СРЕДИЗЕМНОМОРЬЕ XIV-XV ВВ.)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Şahin ÇELER (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 94(4/9) DBTBL 03.91

İzabella OZER

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji
Fakültesi, Türkistan, Kazakistan (izabella.ozер@mail.ru)
<https://orcid.org/0009-0004-2461-9374>

**SAHA KÜLTÜRÜNDE ‘KÖPEK’: NİKOLAY
NEUSTROYEV HİKAYELERİ ÜZERİNDEN BİR
DEĞERLENDİRME***

Öz: İnsanoğlunun varoluşuyla birlikte hayvanlar, kültürlerin ve toplumların temel unsurlardan birini oluşturmuştur. İlk başlarda sadece tüketici ve besin kaynağı arasında olarak görülen bu ilişki, zaman içinde evrim geçirerek insanlar için sadece birer besin kaynağı olmanın ötesine geçmiş, onları yani hayvanları yakın dostlar ve yoldaşlar hâline getirmiştir. Bu evrimsel süreç, Sibirya'nın kuzey-doğusunda yaşayan Sahalar (Yakutlar) için de geçerlidir. Sahalar, uzun bir tarihi sürecin içinde hayvanları avlamış, evcilleştirmiş ve kendi yaşamlarına entegre etmişlerdir. Bu etkileşimler, Sahaların hayvanlarla olan bağlarını yansıtan edebî eserlerde özellikle hikâyelerde kendini göstermiştir. Bu çalışma, Sahaların önemli bir edebi temsilcisi olan Nikolay Neustroyev'in hikâyeleri üzerinden, insan-köpek ilişkisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede, yazarın eserlerinde geçen hayvan adları belirlenmiş ve içlerinden sadece köpeklerle ilgili olanlar seçilerek incelemeye tabi tutulmuştur. Tespit edilen sözcüklerin arasından köpek için kullanılan sözcükler, ne anlamda ve nasıl kullanıldıkları analiz edilmiştir ve bunun yanı sıra bu konuda yapılan diğer araştırmalar da incelenmiştir. Köpeklerin Sahaların günlük yaşamları üzerindeki etkileri incelenerek bu ilişkinin tarihsel geçmişi ile folklordaki yansımaları değerlendirilmiştir. Sahaların, köpekleri sadece birer hayvan olarak değil aynı zamanda bu ilişkinin kültüre, inanışlara ve dile nasıl yansıtıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Edebiyat, İnsan-köpek ilişkisi, Sahalar (Yakutlar), Nikolay Neustroyev

*Geliş Tarihi: 22 Şubat 2024 – Kabul Tarihi: 13 Mart 2024

Date of Arrival: 22 February 2024 – Date of Acceptance: 13 March 2024

Келген күні: 22 ақпан 2024 ж. – Қабылданған күні: 13 наурыз 2024 ж.

Поступило в редакцию: 22 февраля 2024 г.– Принято в номер: 13 марта 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1441254

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

İzabella OZER

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Faculty of
Philology, Turkestan, Kazakhstan (izabella.ozер@mail.ru)
<https://orcid.org/0009-0004-2461-9374>

**THE “DOG” IN SAKHA (YAKUT) CULTURE: AN
EVALUATION BASED ON NIKOLAY NEUSTROYEV’S
STORIES**

Abstract: Animals have been an essential part of cultures and societies for as long as humans have existed. This relationship, which was originally seen as a relationship between a consumer and a source of nourishment, has evolved over time to become more than just a source of nourishment for humans, it has made them (i.e. animals) close friends and comrades. This evolutionary process also applies to the Sakha (Yakut) people of northeastern Siberia. The Sakha people, after a long historical process where they have hunted animals, finally domesticated them and integrated them into their lives. These interactions have manifested themselves in literary works, especially in stories, that reflect the Sakha people’s ties to animals. This work aims to evaluate the human-dog relationship in particular, through the stories of Nikolay Neustroyev, an important literary representative of the Sakha literature. In this context, the names of animals mentioned in the author’s works were determined and only those related to dogs were selected and subjected to examination. Among the detected words, the words used for dog, what they mean and how they are used have been analyzed, as well as other research done on this subject. The impact of dogs on the daily lives of the Sakha people were studied and the historical background of this relationship and its reflections in folklore were evaluated. It has been attempted to reveal the sites, the dogs, not only as individuals but also how this relationship is reflected in culture, beliefs and language.

Keywords: Culture, Literature, Human-dog relationship, Sakha (Yakut) people, Nikolay Neustroyev

Giriş

Sibirya’nın kuzey-doğusunda, soğuk ve zorlu iklimin hüküm sürdüğü topraklarda yaşayan Sahalar, kültürel zenginlikleri ve eşsiz yaşam tarzlarıyla dikkat çekerler. Sahalar, Saha Türkleri veya diğer adlandırılmayla Yakutlar, Rusya Federasyonu’na bağlı olan Saha Cumhuriyeti’nde yaşamaktadırlar ve nüfusları yaklaşık 480.000 kişidir (URL-1). Bu rakam Saha Cumhuriyeti’nin genel nüfusunun %48’ini oluşturmaktadır.

Bu zorlu coğrafyada varoluş mücadelesi veren Sahalar için hayvanlar, sadece besin kaynağı değil aynı zamanda yaşamlarının ayrılmaz birer parçasıdır. Bu hayvanlar arasında özellikle köpekler, Saha kültüründe özel bir yere sahiptir. Saha kültüründe köpekler, sadece birer evcil hayvan değil aynı zamanda hayatta kalmak için vazgeçilmez bir yardımcıdır. Soğuk iklimin zorlayıcı koşullarında, köpeklerin çektiği kızıaklar, Sahaların ulaşımını sağlamanın yanı sıra avcılık ve hayvan sürülerinin kontrolünde de kritik bir rol oynar.

Sibirya halklarının genelinde görülen insan ve köpek arasındaki özel bağ 20. yüzyılın başında eserlerini veren ve Çağdaş Saha edebiyatının kurucularından biri olarak kabul edilen Nikolay Denisoviç Neustroyev'in (1895-1929) yapıtlarında da görülmektedir. Neustroyev, çoğunlukla yaşadığı dönemin gerçek olayları ve insanların gösterdiği dramatik eserlerin yazarı olarak bilinir. Yazar, Saha halkının felsefesini, dünya görüşünü Saha folklorunun unsurlarıyla birlikte eserlerinde yansıtmaya çalışmıştır.

Bu yazarın eserlerini iki döneme ayırabiliriz: Birinci döneme “Çarlık dönemi”, ikinci döneme ise Sovyetler Dönemi Eserleri diyebiliriz. Her iki dönemin yapıtlarında bolca hayvan vardır ve hikâyeler kapitalist topluluğu eleştiren sosyal realizm tarzında yazılmışlardır. Bu iki dönem arasındaki ana farkın eserlerin yazılış tarzı değişmesi olduğunu düşünmekteyiz: Birinci döneme ait örnek olarak *Balıksıt* hikâyesi gösterilebilir. Bu hikâyede yazar Saha folkloruna uygun bir şekilde hayvanların özel, olağanüstü güçlerinden ve olaylardan bahsetmektedir. İkinci dönemde ise sosyal realizm, hiciv unsurları ağırlık kazanmışlardır ve bunu *Kuhağan tın* adlı komedi oyununda görebiliriz. Sovyetlerin gelişinden sonraki eserlerde gerçekliğin daha üstün gelmesini Sovyet hükümeti yaptığı propagandaya bağlayabiliriz. Çünkü Sovyetler Birliğine alınan bütün cumhuriyetlerin ‘bir’, ‘aynı’ olması adına din, kültür ve toplulukları birbirinden ayırabilecek diğer unsurlar da ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

N. Neustroyev'in eserleri, Sahaların doğa ile iç içe, hayvanlarla uyum içinde bir yaşam sürdürdüğü bu topraklarda geçen hikâyeler sunar. Çalışma, yazarın basılmış olan yedi hikâye kitabı üzerinden yapılmış ve kitabın 1975 baskısı kullanılmıştır (Neustroyev, 1975). Bunlar: *Balıksıt* [Balıkçı], *Semençik* [Semençik]¹, *İydaña* [Aydınlanma], *İireen* [Tartışma], *Mummut oğo kepseene* [Kaybolan Çocuk hikâyesi], *Kuttammıt* [Korku], *Omoğoy, Elley ikki* [Omoğoy ve Elley].

¹ Özel isim.

Toplamda hikâyelerde hayvanları belirleyen 35 farklı sözcük ve söz öbeği bulunmuştur. Bu sözcüklerin hepsini tarihsel ve kültürel olarak insan-hayvan ilişkileri bağlamında analiz etmek güçtür. Ayrıyeten Yakutistan'da ilk evcilleştirilen hayvan köpektir (Nikolayev-Somogotto, 1995, s. 33). Bu sebeple çalışmamızda sadece köpeklerle ilgili sözcüklerin ve Saha toplumundaki insan-köpek ilişkisinin analizini yapmaya karar verilmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz hikâyeler, Sahaların günlük yaşamlarında köpeklerle olan etkileşimleri, aynı zamanda kültürel değerlerini ve inançlarını yansıtmaktadırlar. İnsan-hayvan etkileşimi alanına hitap etmek, sadece Saha toplumunun örgütlenmesinin bazı özelliklerini incelememize değil, aynı zamanda tarihî ve kültürel dinamiklerinin özelliklerini de değerlendirmemize izin vermiştir.

Bu çalışma, bir dereceye kadar insan-hayvan ilişkileri sorununu ele alan bir dizi yayımlanmış kaynağın ve Nikolay Neustroyev'in hikâyelerinin analizine dayanmaktadır. Saha kültüründe köpeklerin sembolizmi ve fonksiyonu üzerinden bir analiz yapılarak Neustroyev'in eserlerinin bu kültürü nasıl yansıttığı ve zenginleştirdiğini ortaya koymaya çalıştık. Böylece seçilen hikâyeler üzerinden insan-köpek ilişkisinin derinliklerini anlamayı amaçladık. Bu makalenin sonuçları, insan ve hayvan arasındaki bu özel ilişkinin Saha kültüründeki yansımalarının aydınlanmasına katkı sağlamasını umuyoruz.

Yöntem

Bu çalışmanın temel yöntemi Nikolay Neustroyev'in hikâyelerinde geçen hayvan adlarını belirlemek ve içeriklerini anlamak üzerine odaklanmıştır. İlk kısımda, Saha kültüründeki köpek imajı ve Sahaların inanışlarında oynadığı rol incelenmiştir. İkinci kısımda ise, yazarın eserlerinde geçen bütün hayvan adları saptanmış ve kaydedilmiştir. Daha sonra, bu adlar içerisinde sadece köpekleri temsil edenler seçilerek kullanıldıkları bağlam içinde analiz edilmişlerdir.

Saha kültüründe köpeğin imajı

Köpekler olmadan Sibiry'a'nın kuzeyinde yaşayan halkların bu bölgeye adaptasyon süreci daha uzun ve zor olacağını varsayabiliriz. Çünkü köpekler bilindiği üzere Sibiry'a halkları için sadece bir dört ayaklı bir dost değildir. Onlar ilk olarak ava çıkan avcılarının yardımcılardır, aşırı soğuk hava şartlarında uzun mesafelere kızakları taşıyanlardır ve evin bahçesinde oturup evdekileri tehlikelerden haberdar edip korur.

Ele aldığımız konuyla ilgili yapılan araştırmalara gelecek olursak A.F. Middendorff, R.K. Maak, V.L. Seroshevskiy, O.N. Böhtling'in yayımlanmış

saha araştırması çalışmalarından bahsedebiliriz. Bu araştırmacıların çalışmalarında Yakutistan'da yaşayan sadece Sahaların değil diğer de yerli halkların yaşamları, insanın köpekle etkileşimi ve onun çiftlikteki yeri hakkında bilgi verilmiştir.

Örneğin, V. L. Seroshevskiy'nin "Yakutı" adlı çalışmasında köpeğe ayrılmış ayrı bir bölümü vardır. Seroshevskiy, bu bölümde insan-köpek bağlantısının çok zayıf olduğunu, çok eski bir karaktere sahip olduğunu ve tanışıklıklarının başlangıcından itibaren bu bağın devam ettiğini belirtmiştir. Onun gözlemlerine göre, yaz aylarında Saha köpeği evde çok az kalır, dışarıda gezinir ve etrafını araştırır, avını avlar. Sadece en şiddetli soğukta Sahalar, köpeklerin bütün gün kulübelerde kalmalarına izin verir. Saha köpeği vahşi değildir, insanları nadiren ısırır, çekingendir ve elbette onları anlarsa, emirlere istekli bir şekilde itaat eder (Seroshevskiy, 1993, ss. 141-146).

Bununla birlikte, köpeğin fonksiyonel amacının Yakutistan'ın farklı bölgelerinde önemli ölçüde farklılık gösterdiğine dikkat edilmelidir. Yakutistan'ın orta ve kuzey kesimlerinde araştırma yapan Seroshevskiy, doğrudan Saha köpekleri olarak bekçi köpekleri ve ayrıca Yakutistan'ın kuzey bölgelerinde yaygın olan ve sahil köpekleri olarak adlandırdığı kızak köpekleri hakkında bilgi verir. Vilyuy Bölgesindeki Sahaların yaşamını analiz eden R. K. Maak (Batı Yakutistan, Tayga manzarasıyla karakterize edilir), Sahaların köpekleri sadece avlanma için tuttuklarını ifade eder (Maak, 1994, s. 286). Dahası av köpekleri, mükemmel avcılar olduklarından dolayı çok değerliydi ve onların yeri Saha kültüründe diğer "sıradan" köpeklere göre daha yüksekti. Köpekler, ördek, tavşan, geyik, ayı vb. hayvanları avlamada kullanılmaktaydı. Köpekler Saha avcısına kayda değer bir yardım sağladılar. Böylece, kişinin ekonomik faaliyetine bağlı olarak köpeğin fonksiyonel amacı değişmiş, bu da etnik yerel toplulukların kültüründe köpeklerin önemini farklılaştırmıştır.

Saha toplumunun sosyal dönüşümleri yavaş yavaş arttıkça, köpek ve onunla insan arasındaki ilişki araştırmacıların ilgi alanlarından düşmektedir. Bununla birlikte, modern kırsal günlük yaşamın analizi, Saha etnik kültüründe birtakım dönüşümün olduğunu göstermektedir. Örneğin, eskiden köpek için yem alınmazdı veya pişirilmezdi, şimdi ise köpek sahipleri küçük yoldaşları için yem aldıklarını gözlemleyebiliriz. Ancak bahsettiğimiz değişim sadece büyük şehirlerde görülebilir. Köylerde yaşayanlar hâlâ eskisi gibi köpeklerini atıklarla beslemekteler.

Saha kültüründe köpeklerin imajının olumsuz olduğunu gösteren birkaç örnek vardır. Mesela, V.L. Seroshevskiy, "*evde (yani bir köpek) insan*

dışkısı dışında tüm yıl boyunca hiçbir şey almadığını ve yazın iyice şişmanladığı için kışın hayatta kalabildiğini” belirtmektedir (Seroshevskiy, 1993, s. 137). Bu şaşırtıcı cümle Sahaların köpeklerini yıl boyu bilinçli olarak beslemediklerini gösterir. Köpekler, insanların dışarı çöp olarak attıkları yemek artıklarıyla da beslenirdi. Buna örnek olarak *Kırcağas ut kürcükten araxpat* “Yaşlı köpek çöplükten uzaklaşmaz,” deyişi gösterilebilir (A. Y. Kulakovskiy, 1945, s. 38). Sibiry’a’nın diğer halklarının kültürlerinde köpeğin “sıhhi” ve “çöpçü” işlevi de diğer işlevlere kıyasla önemli ancak daha çok alternatif olarak görülmektedir (Adayev, 2013, s. 128). Saha çiftçilerinin çiftliğinde bu işlev hakimdir. Köpek, büyük olasılıkla bu hayvana karşı küçümseyici ve hatta olumsuz bir tutumun oluşmasına katkıda bulunan ve muhtemelen Saha dilinde köpeğin isimlerinden birinin temelini oluşturan insan ve kendi çevresindeki bölgeyi temizlemesinden gelmektedir - *böx* (Sahaca ‘çöp’) (A. Y. Kulakovskiy, 1979, s. 417).

Sahaların geleneksel çiftlikleri, diğer doğal çiftlikler gibi iklim döngülerine, doğal olaylara tamamen bağlıdır. Mevsimsellik, hayatın birçok alanını etkilemektedir. Köpek ve insan ilişkileri de buna dahildir. Köpeğin “kirli” olmasına bağlı olarak çiftçiler çoğu zaman köpeklerin eve girmesine ve hayvanlara yem olan samanın yanına yaklaşmasına izin vermezler.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi ilkbahar ve yaz aylarında, Yakutistan’da köpekler zamanlarını serbestçe dolaşarak geçirirler. Kışın, özellikle soğuk günlerde, ev sahipleri köpeklerini garajın içine ya da ısıtılan ancak kendilerinin yaşamadıkları diğer yerlere yerleştirirler. Eve sadece av köpeği ve son çare olarak cins veya sokakta yaşamaya uygun olmayan köpekler alınmaktadır. Geçmişte köpeklerin evlere girmelerinin nedeni, belki de insanların köpeklerin soğukta saman yığınlarında ısınıp samanı mahvetmelerini engellemek istemeleriydi. Şunu da belirtmek gerekir ki köpekler kışın sık sık, Sahaların çimenliklerden getirdikleri ve ahırın yanına koydukları saman yığınlarını sıcak görüp orada yatarlar. Hayvan sahipleri, köpeklerin uyumasını, oturmasını ya da samanın yakınında yürümesini istemezler. Köpeklerin yattığı samanı, atların ve ineklerin köpek kokusu yüzünden yemediği ve bu yüzden samanın atılması gerektiği düşünülmektedir. Çiftçiler, ot yığınlarını köpeklerden korumak için çadırlar kurarlar. O.V. Vasilyeva ve A.İ. Yakovlev, çalışmalarında günümüzde de köpeklerin samanın üstünde yatmalarını engellemek için büyük bir plastik çadıyla dikkatlice örtüldüğünü belirtmektedir (Vasil’eva ve Yakovlev, 2023, s. 116).

Günümüzde, Saha köyünde köpek beslenmesi, mevsimsellikle bağlantılı geleneksel günlük yaşam ritmiyle de ilişkilidir. Kış ve av mevsimi

dışında köpeği besleme yaygın değildir. Bu tarz geleneksel uygulamaların daha çok küçük köylerde korunduğunu ancak bazen büyük yerleşim yerlerinde de bulunduğunu belirtmek gerekir. Bununla birlikte, köpeğin beslenmesi bir dereceye kadar yılın mevsimine bağlıdır: İlkbaharda, yazın ve sonbaharda köpek genellikle tasmaıyla bağlanmadan gezer, çevredeki ormanlarda, *alaas*larda² kendi kendine yiyecek bulur, bazen insan masasından kalan yemeklerle de beslenir. Kışın ve soğuk havada, köpekler tamamen insana bağımlı hâle gelir. Çoğu zaman köpekler, yenilmemiş yemeklerle, kemiklerle, bozulmuş etle, deriyle, et talaşı³ ile, çeşitli küçük balıklarla yetinirler. Köpeklerin ördek kemiklerini yememeleri önerilir çünkü tüp şeklindeki kemiklerin hayvanı yaralayabildiğine inanılır. Avlanma mevsimi dışında av köpeği, bahçedeki zincirli köpekler gibi beslenir. Sadece iyi bir avcı olarak itibarını kanıtlamış bir köpeğin ya da bir cins köpeğin beslenmesi, çiftlik köpeğinden çok daha iyidir. Genel olarak köpeğin beslenmesi, bozulmuş gıdalardan oluşmaktadır. Bu nedenle insan için hazırlanan yiyeceklere *it aha* (Saha “köpeğin yemeği”) gibi bir şey denmesi son derece aşağılayıcıdır.

“*It*”a linguistik olarak bakacak olursak onun hep olumsuz anlam taşıdığını ve deyimlerde insanın kötü huylarını göstermek için kullanıldığı görürüz (Nelunov, 2009). Örneğin, *iirbit it* – alçak, adi (düz çeviri “kuduz köpek”) (Nelunov, 2002a, s. 174) veya *tüört xaraxtaax xara xaannaax xara it* – pislik, namussuz, aşağılık kimse (düz çeviri “dört gözlü kara kanlı siyah köpek”) (Nelunov, 2002b, s. 220).

Köpek ve Sahaların inanışları

Sahaların köpekle ilişkileri eskiden beri geldiği için halk, bu ilişkiyi efsanelerinde de yansıtmıştır. Kaydedilen ve adı olmayan bir efsaneye göre, ilk insanlar bu dünyaya taş heykeller şeklinde gelmişlerdir (Sivtsev, 1989, s. 21). *Ürüñ Ayu Toyon* (Tanrı diyebileceğimiz bir iyi kutsal varlık) bu heykellerin durduğu evi *Abaahı* olarak bilinen kötü ruhlardan koruması için kapıya bir nöbetçi koyar. *Abaahı* evin içine girmek için nöbetçiyle bir anlaşma yapar, eve girme izni karşılığında ona güzel bir kürk verecektir. Eve girip *Abaahı* insan heykellerine ‘kötülük’ ve ‘pislik’ bulaştırır. Bunu öğrenen *Ürüñ Ayu Toyon* heykelleri ters çevirip, nöbetçiye bir köpeğe dönüştürür (A. E. Kulakovskiy, Popov, Bravina ve Nikolaev-Somogotto, 2019). Eski Sahaların çoğunda köpeğin alçak ve kötü olarak algılanmasının kaynağı bu efsane olabilir diye düşünüyoruz.

² Alaas – çayır, ormandaki yuvarlak açık bir alan.

³ Et talaşı (Rus. *myasnyie opilki*) – donmuş büyük et parçasını testereyle kestikten sonra kalan kırıntı, talaş.

Köpek, insanın önemli bir yardımcısı olduğu mitler ve efsaneler vardır. Kuzey halklarının mitler ve efsanelerinde köpekler olumlu bir varlık rolündeler ve avcı olan başkahramana yardım ederler. Yani köpekler, sadece avcılık kültürüyle ilgili mitler ve efsanelerde bu şekilde tanımlanırlar. Örneğin, Sahaların atası olarak kabul edilen Omogoy-Bay'ın oğullarından bazıları Bayagantay, Borogon ve Nam ulusların (bölgelerin) ataları ve kurucuları olmuşlardır. Bu uluslarda ise insanların en önemli ekonomik faaliyetleri avcılıktır. Bir efsaneye göre, Omogoy-Bay'ın oğlu Keltegey-Tobık “zorluklara katlanmak zorundaydı ve kara köpeğin getirdiği avla besleniyormuş” (Priklonskiy, 1890). Efsanenin bu kısmı Saha köpeği avcılıkta iyi olduğunu ve sahibi için bir destek olduğunu göstermektedir.

Sahaların örtmece sözcükleri kullanmaları da ilginçtir. Bir şeyi örtmek için kullanılan sözcükler genelde örtülenin bir özelliğine bağlı olarak seçilir. Örtmece sözcüklerin çoğu avcılıkla ilgilidir. Örneğin, bıçak için *kırulaax* “(sivri) kenarı olan” veya ayı için *xara* “kara” gibi kelimeler kullanılmakta. Bunun amacı, bu sözleri kullanarak avcıyı korumak ve başarılı av sağlamaktır (Pavlova, 2022). Örtmeceleri kullanmalarının sebebi Saha avcılarının, hayvanların insanları duyup anlayabildiklerini düşünmeleridir (Nikolayev-Somogotto, 2012, s. 360). Bunların hepsi Sibiry'a da yaygın olan Şamanizm ve onun içerdiği tabu ve inanışlar ile ilgilidir.

Şamanizmde köpekler olumsuz bir hayvan olarak geçmektedir. Sahaların inanışlarına göre her şamanın kendi koruyucu ruhu (*ıye-kula*) vardır. Genelde bu koruyucu ruhlar hayvanlardır. En güçsüz ve korkak şamanlar «köpek» şamanlarıdır yani koruyucu ruhları köpek olan şamanlardır (*ıt abaahılaax ıye-kula*). En güçlülerin ise koruyucu ruhları kocaman boğa, aygır, kartal, geyik veya siyah ayı olurdu (Ionov, 1914, ss. 36-37). Yani köpeğin ritüel esnasında sağlayabileceği koruma zayıf olarak kabul edilirdi.

Ancak buna rağmen köpeklerin “koruma” işlevleri yine de kullanılırdı. Bir ailede çok fazla yeni doğan bebek öldüğü zaman bir sonraki bebeğe *ıt oğoto* “köpek çocuğu” adı verilirdi (Bagdaryiyin, 1998, ss. 12-14). Çocuğa verilen böyle bir “çirkin/kötü” ad onu ölümden, hastalıklardan, kötü ruhlardan ve insanlardan korumak için verilirdi. İlginç olanı *ıt* ögesini sadece erkek adları içermektedir ve muhtemelen bunun sebebi köpeğin avcılarla yani erkeklerle ilgisi olmasıdır (Nikolayev, 2017, ss. 388-391).

Ayrıca Sahaların köpeklere çocuk isimleri vermeleri de yaygındır. Örneğin *uollara* “oğul” (Maak, 1994, s. 286) veya *noxoo* “oğul” (erkek için kullanılan kaba bir seslenme sözü).

Araştırmacıların dikkatini çeken bir şey daha: eskiden bebeği kötü ruhlardan korumak için Sahalar bazen onu köpek yavrusuyla değiştirirlermiş. Bebek bakılmak ve büyütülmek üzere başka bir aileye verilir ve o çocuğun aslında ölmesi gerekiyorsa bir süre sonra köpek yavrusu ölmüş. Bebeğe *ut oğoto* “köpek çocuğu” adı verilir, köpek yavrusuna ise *uollara* denirmiş. Sonuç olarak erkek çocuklarını yok eden ruh, bebeğin yerine köpek yavrusunun canını almış (Zelenin, 1929, s. 165).

Bunla ilgili D. Zelenin’in şöyle bir görüşü vardır:

“Belli ki, ilk başta sadece “fena isimler” değil de genel olarak hayvan isimleri seçiliyordu. Üstelik bu isimle beraber çocuk sadece ismi değil onun huyları ve özelliklerini de alıyordu. Özellikle sağlık, dayanıklılık ve hayatta kalabilme özellikleri. ... Bu eski anlamdaki isim değiş-tokuşu unutulup sadece kötü ruhları kandırma yöntemi olarak bugün de varlığını sürdürmektedir.” (Zelenin, 1929, s. 129)

Bu bağlamda, A. E. Kulakovski’nin araştırmaları ve ortaya çıkan sonuç ilginçtir. Ona göre Sahaların eski inançlarına göre insanların çoğalmasından *Ayuhıt* adında bir tanrıça sorumluydu:

“Bir çocuğun ruhunu dünyaya getiren odur (Ayuhıt). Bu arada, her evcil hayvan türünün kendine öz Ayuhıt’ı vardır. Onların arasında köpeklerin Ayuhıt’ı bir kadına çocuk verebilir. Noruluya adındaki Ayuhıt’ın iyiliğini kazanmak için bir kadının doğum yapan köpeğe iyi davranması, yardımcı olması, beslemesi gerekir.” (A. Y. Kulakovskiy, 1979, s. 24)

Bu şekilde, köpekle olan etkileşimler zengin Saha kültürüne yansımıştır. Köpeğin koruyucu işlevi iki şekilde görülmektedir: 1) insanı olabilecek tehlikelerden ve yabancılardan koruma; 2) bu hayvana karşı davranışının aşağılayıcı olması, yani olumsuz değerlendirilmesi nedeniyle kötü ruhlardan koruma sağlıyordu. Saha dilinde, kötü ruhlardan korunmak, kendine nazar değdirmemek amacıyla yaşamın birçok yönü “örtmeceleşmeye” maruz kalıyordu. Bu aynı zamanda ritüel uygulamalar düzeyinde de görülüyordu: Bazılarında köpek, kötü ruhları şaşırtmak amacıyla bir insanın yerine geçiyordu (Skryabina, 2017).

Tespit edilen sözcükler ve söz öbekleri

Aşağıda Nikolay Neustroyev’in her hikâyesinde adı geçen hayvanlar adları ve kazandıkları anlamlar tablolarında gösterilmiştir.

Tablo 1. *Balıksıt* hikâyesindeki hayvanlar

Hayvan adı	Kullanıldığı şekil(ler)/anlam(lar)	Kullanılma

		sayısı
1) <i>Kuobax</i>	Tavşan	1
2) <i>Ular</i>	Orman horozu	1
3) <i>Sobohut</i>	Balık kartalı	4
4) <i>Xopto</i>	Martı	1
5) <i>Turaaxı</i>	Martular familyasının genel adı	1
6) <i>Mundu balık</i>	Golyan balığı	1
7) <i>Sobo</i>	Sazan balığı	5
8) <i>It</i>	Köpek (Gölün ruhu köpek şeklinde kendini gösterir).	2
9) <i>Oğus</i>	Öküz (Gölün ruhu)	1
10) <i>Tayax</i>	Geyik	1
11) <i>Kul</i>	‘Yabani hayvan’ demek ve hikâyede hayvan adından sonra kullanılarak hayvanın vahşi/yabani olduğunu vurgulamak için kullanılmıştır.	7
12) <i>Balık</i>	Balık	3
	Sıfat olarak kullanılmıştır (<i>Balık hatırıga</i> – Balık pulu).	1
13) <i>Tiataağı</i>	Ayıyı belirtmek için kullanılan sözcük (düz çev. ‘ormandaki’).	1

Ormanda, gölün kenarında yalnız yaşayan bir ihtiyarın yaşadıklarını anlatan *Balıksıt* adlı hikâyede toplamda 13 farklı hayvan adı kullanılmıştır ve bunların içinde en sık kullanılanlar *kul*, *sobo* ve *sobohut* sözcükleridir. En sık kullanılan hayvan adlarının arasında bir balık türünün olması gayet doğaldır çünkü hikâyenin adı ‘balıkçı’ anlamına gelmektedir. Başkahramanımız en az on yıldır gölün kenarında yaşayıp onun sunduklarıyla beslenmektedir. Ancak kullanılan sözcüklerin arasında kullanıma şekilleriyle en çok dikkat çeken sözcükler şunlardır: *it*, *öküz* ve *tiataağı*. Bu sözcüklerin kullanımı tamamen Sahaların dinî inanışlarına ve geleneklerine bağlı olduklarından çünkü üçü de direkt hayvanı belirtmek için kullanılmamıştır. *It* kelimesinin kullanımlarını ileride inceleyeceğimiz için burada sadece öküz ve ayı hakkında bilgi verilmiştir.

Saha inanışlarına göre olağanüstü varlıkların birkaç türü vardır ve hikâyedeki *it* ve *oğus* olağanüstü varlıklar olarak gösterilmektedir. Öküz burada bir *iççi*’dir. Olağanüstü varlıkları kabaca iyiler ve kötüler olarak iki gruba ayırabiliriz. *İççiler* ise ortada bir yerde bulunmaktalar, insanların onlara karşı davranışlarına göre hem iyilik hem kötülük de yapabilirler. *İççiler* sadece ‘yaşadıkları’ bölgede harekette bulunurlar ve kendi bölgeleri

dışındaki olanlara karışmazlar. İççilerin de farklı türleri vardır (ateş, bayır ve dağ, orman vs.).

Balıksıt hikâyesindeki öküz aslında bir ruhtur, gölün iççisidir. Öküz bir olağanüstü güçlere sahiptir ve kendi gücünü gölün buzlarını tam ortasından kırarak göstermiştir. Başkahramanımız ise bundan bahsederken eşini o ruh, öküz 'götürdüğünü' söylüyor. Çünkü su ruhları bir insanın ölümünden önce buzları kırmış. Kulakovskiy (1979, ss. 43-44), bu tarz olayların insanın iççiyi kızdırdığında gerçekleştiğini yazmaktadır.

Tiataağı (düz çev. 'ormandaki') kelimesi ise bir örtmece sözcüktür çünkü saha inanç sisteminde ayı totem hayvandır. Onu uyurken öldürmek, kendi evindeyken ailenin yanında bile ayıdan kötü bahsetmek yasaktır (A. Y. Kulakovskiy, 1979, ss. 54-55). Ayıya olan saygıdan dolayı onun adı söylenmez ve ondan bahsederken çeşitli adlar kullanılır (*kırcağas* 'ihtiyar', *kini* 'o', *xaraña tüüleex* 'koyu tüylü' vs.). Bunun yanı sıra hikâyede bu kelime bir benzetme olarak kullanılmıştır. Anlatıcı *Balıksıt Bilatıan*'dan bahsederken şunu söylüyor "...*tiataağı kurdurk arğax ere xahınarıñ xaalbit ee.*" [bir tek ayı gibi in kazması kalmış ha].

Sahaların halk olarak doğaya olan saygılarını ve hatta onun sakinleri olağanüstü güçleri var olduğuna inanırlar. Dolayısıyla ormandaki hayvanlardan korkarlar. Yazar bunu hikâyede çok iyi göstermiştir. Bu hikâyenin Saha topraklarına Hristiyanlığın gelmesinden sonra yazılmış olması, Saha özgün kültürünün, 16. yüzyıldan beri yürütülen zorunlu Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasına rağmen 19. yüzyılın başlarında hâlâ canlı ve baskın olduğunu göstermektedir. Çünkü Günümüzde ise bu tarz hikâyeler yazılsa da çoğu zaman yerel idare veya şirketlerin siparişleri üzerine yazılmaktadır ve okuyucular arasında popüler değıllerdir.

Tablo 2. Semençik hikâyesindeki hayvanlar

Hayvan adı	Kullanıldığı şekil(ler)/anlam(lar)	Kullanılma sayısı
1) <i>Çuçaax</i>	Kuş	4
2) <i>Balık</i>	Balık	2
3) <i>Keğe</i>	Guguk kuşu	1
4) <i>Kul</i>	'Yabani hayvan' demek ve hikâyede hayvan adından sonra kullanılarak hayvanın vahşi/yabani olduğunu vurgulamak için kullanılmıştır.	1
5) <i>Kus</i>	Yaban ördeğı	5
	Yaban ördek yavrusu (Kus oğoto)	1
6) <i>Turaax</i>	Karga	1
7) <i>Süöhü</i>	Hayvan(lar) (Büyük baş hayvanlar için)	2

	kullanılır).	
8) <i>Toñsoğoy</i>	Ağaçkakan	1
9) <i>Çıs</i>	Kuzey pikası	1
10) <i>Moğotoy</i>	Yanağı-keseli sincap	1
11) <i>It</i>	Köpek	1
12) <i>Küöregey</i>	Toygar	1
13) <i>Inax</i>	İnek	5
14) <i>Atur</i>	Aygır	1
15) <i>Oğus</i>	Öküz	1
16) <i>Köğön</i>	Yeşilbaş (ördek türü)	1

Semençik hikâyesinde ilk defa âşık olma ve bunla beraber gelen duygusal acılar ele alınmaktadır. Hikâyede 16 kelime bulunmuştur ve bunların en sık kullanılanları *çuçaax*, *kus* ve *inax*tır. Bu bize birkaç şey göstermektedir:

Birincisi, geleneksel yaşam avlanmayı gerektirmektedir (başkahraman *kus* ‘yaban ördek’ avlamakla uğraşmaktadır). Eski günlerde olduğu gibi günümüzde de bu tür faaliyetlerle uğraşan insanlar vardır, ancak hızla giden kentleşmeyle beraber ilerideki 50 yıl sonra bunla uğraşanların olup olmayacağını tahmin etmek çok zordur. V.A. Turayev (2021), Uzak Doğu yerli halkların 1990-2010 yılları arasında yaptığı avcılık faaliyetlerini ve avcılık reformlarını inceleyerek şu sonuca gelmiştir: Uzak Doğu halkları modern koşullarda avcılık krizi geçirmekteler ve bu kriz çözülmezse yerliler geleneksel avlanma faaliyetlerini bırakmak zorunda kalacaklardır. Kabul edilen yanlış özelleştirme reformları, devletin yerli topluluklarından çıkan avcılara destek çıkmaması ve yerli halkları kentlere taşınmaya zorlayan bugünkü ekonomik durumları gibi sebepler yakın zamanda geleneksel avlanmanın yok olacağını göstermektedir.

İkinci, geleneksel yaşam tarzı köylerde büyük baş hayvanları da beslemeyi gerekli kılar. Kentleşme burayı da ciddi bir şekilde etkilemiştir ve geneksel anlamdaki çiftçiliğin neredeyse ortadan kalktığını söyleyebiliriz.

Üçüncü, *çuçaax* ‘kuş’ kuşlar için kullanılan genel bir kelimedir. Hikâye için kuşların önemi büyüktür çünkü hikâye doğanın uzun ve soğuk kıştan sonra uyanışıyla başlamaktadır: “*saas kelen, tığa tağıstaxına çuçaax illur,...*” – baharın geldiğinden beri ormana çıktığında kuşlar ötüyor... diye yazıyor (Neustoyev, 1975, s. 11). Hikâyenin ve başkahramanımızın aşkının sonu yazın bitmesiyle, sonbaharın gelişiyle tasviriyle yapılmaktadır. En başta öten kuşlar artık ötmez oldu: “*Çuçaax ırıata ihillibet buolbut.*” (Neustoyev, 1975, s. 19).

Tablo 3. *Iydaña* hikâyesindeki hayvanlar

Hayvan adı	Kullanıldığı şekil(ler)/anlam(lar)	Kullanılma sayısı
1) <i>Inax</i>	İnek	2
2) <i>Süöhü</i>	Hayvan(lar) (Büyük baş hayvanlar için kullanılır)	2
3) <i>It</i>	Köpek yavrusu (<i>ıt oğoto</i>)	2
	Melez/kırma köpek (<i>tellex ita</i>)	3
4) <i>At</i>	At	1
5) <i>Kuobax</i>	Tavşan (kürk olarak)	1

Iydaña'da kadınlar için yeni devrin başladığı bir geçiş dönemi işlenmektedir ve bu hikâyede başkahramanımız günlük işleriyle beraber eğitim almaya bir nevi aydınlanmaya çalışmaktadır. Bu hikâyede en sık kullanılan sözcük *ıtır* ve iki farklı şekilde kullanılmıştır. Bunlara ileride daha detaylı bakacağız.

Tablo 4. *İireen* hikâyesindeki hayvanlar

Hayvan adı	Kullanıldığı şekil(ler)/anlam(lar)	Kullanılma sayısı
1) <i>Kuobax</i>	Tavşan (kürkte kullanılan malzeme olarak)	1
	Tavşan göbeği olan kısım (<i>kuobax öröğötö</i>)	1
	Tavşan derisi (<i>Kuobax tiriite</i>)	2
2) <i>Sılgı</i>	Atlar için kullanılan genel ad	1
3) <i>Torbos</i>	Dana/buzağı derisinden yapılmış	1
4) <i>It</i>	İnsan köpeğe aşağılayıcı bir şekilde benzetiliyor	1

İireen hikâyesinde de *Iydaña*'daki geçiş dönemi, kadınların daha özgür oldukları konusu devam etmektedir. Burada ise en çok kullanılan kelime *kuobax* olmuştur ve bu Sahaların diğer Sibiryalı halklarında olduğu gibi hayvanları hem beslemek için hem de kıyafet malzemesi/kumaşlar yapmak için kullandıklarını göstermektedir. Bunun yanında tavşan Yakutistan'ın her yerinde bulunup avlanılan bir hayvandır. Borisova Yu. M. ve Skryabina A.A. (2023) çalışmalarında bundan bahsetmiş ve hatta tavşan, Yakutistan'da avlanan hayvanların arasında en çok farklı adlarla anılan hayvan olduğunu belirtmişlerdir. Araştırmacılar, Yakutistan'ın geniş olması ve doğal olarak her bölgenin ağzının kendine has özellikleri, tavşanın farklı şekillerde adlandırıldığıının sebebi olarak göstermektedirler.

Tablo 5. Mummut oğo kepeene hikâyesindeki hayvanlar

Hayvan adı	Kullanıldığı şekil(ler)/anlam(lar)	Kullanılma sayısı
1) <i>Inax</i>	İnek	7
2) <i>Sılgı</i>	Atlar için kullanılan genel ad	2
3) <i>At</i>	At	2
4) <i>Torbos</i>	Dana/buzağı	2
5) <i>Burgunas</i>	Daha doğurmamış genç inek	1
6) <i>Kunan</i>	Üç-dört yaşlarında genç bir öküz	3
7) <i>Oğus</i>	Öküz	13
8) <i>Çuçaax</i>	Kuş	2
9) <i>Kege</i>	Guguk kuşu	1
10) <i>Kul</i>	‘Yabani hayvan’ demek ancak gölün ruhunu göstermek için kullanılmıştır.	1
	‘Yabani hayvan’ demek ve hikâyede hayvan adından sonra kullanılarak hayvanın vahşi/yabani olduğunu vurgulamak için kullanılmıştır.	1
11) <i>Saarı</i>	Geyik derisi	3
12) <i>Süöhü</i>	Hayvan(lar) (Büyük baş hayvanlar için kullanılır).	1
13) <i>It</i>	Köpek	4
	Köpek yavrusu (<i>it oğoto</i>)	1
14) <i>Kuoğas</i>	Dalgıçkuşu	1

Analiz edilen yedi hikâyenin en uzununu olan *Mummut oğo kepeene*'de ⁴ adından anlaşıldığı üzere kaybolan çocuğun hikâyesi anlatılmaktadır. Burada en sık *oğus*, *max* ve *it* sözcükleri geçmiştir. Bu kelimelerin bu kadar sık kullanılması yine büyükbaş hayvanların eski Sahaların hayatlarında büyük bir rol oynadıklarını gösterir. Bunun sebeplerinden bir tanesi iklimin soğuk olmasıdır. Sibirya'daki aşırı soğuk iklim insanı hayatta kalabilmek için yağ bakımından zengin yiyecekler yemeye zorlar.

Köpek ise yedi hikâye içinde ilk defa bu hikâyede evin koruyucusu olarak gösterilmiştir. Hırsızlar geldiklerinde havlayarak evin sakinlerini uyandırıp kendini ‘iyi’ ve beslemeye değer bir köpek olarak göstermiştir.

Kul sözcüğü ise burada *Balıksıt* hikâyesinde de olduğu gibi gölün ruhu, bir *iççi* olarak gösterilmiştir. Başkahramanımız onu gölden su içtikten

⁴ *Mummut oğo kepeene* [Kaybolan çocuk hikâyesi].

sonra iççiyi fark eder etmez korktuğundan dolayı kaçmaya başlar. Böylece yazar eski Saha inanışlarındaki iççi korkusunu göstermiştir.

Tablo 6. Kuttammıt hikâyesindeki hayvanlar

Hayvan adı	Kullanıldığı şekil(ler)/anlam(lar)	Kullanılma sayısı
1) <i>Taba</i>	Rengeyiği	10
	Rengeyiği deresinden yapılmış	1

Kuttammıt hikâyesi en kısa hikâye olmakla beraber kullanılan hayvan adlarının azlığıyla dikkat çekmektedir. Burada karanlığın ve korkunun insanın aklına neler getirebileceği gösterilmektedir. *Tabalar* Sibirya halklarında, özellikle Kuzey bölgelerde yaşayan halklarda hem yemek ve giysi hem de ulaşım aracı olarak kullanılmaktadır.

Tablo 7. Omoğoy, Elley ikki hikâyesindeki hayvanlar

Hayvan adı	Kullanıldığı şekil(ler)/anlam(lar)	Kullanılma sayısı
1) <i>Sılgı</i>	At derisinden yapılmış	2
	Atların koruyucu tanrıçası (<i>sılgı ayuhıta</i>)	1
	At tüyleri (<i>at tüüte</i>)	1
2) <i>Süöhü</i>	Hayvan(lar) (Büyük baş hayvanlar için kullanılır).	1
3) <i>Torbos</i>	Dana/buzağı derisinden yapılmış	1
4) <i>Inax</i>	İnek	3
	İnek tüyleri (<i>inax tüüte</i>)	1
	Yiyecek olarak kullanılmış (<i>inax buuta</i> “inek arka bacağı”).	1
5) <i>Kulun</i>	6-7 aylık at yavrusu/tay	1
6) <i>Bie</i>	Kısrak	3
7) <i>Kul</i>	‘Yabani hayvan’ demek ancak hikâyede Elley’in rüyasında dönüştüğü hayvanı (koruyucu ruh – <i>kınattaax kötör kul</i> “kanatlı uçan hayvan”) göstermektedir.	1

Omoğoy, Elley ikki hikâyesi aslında tamamen orijinal bir eser değildir. Neustroyev, Sahaların Lena’daki ilk ataları hakkındaki tanınmış ve popüler türeme efsanesini yeniden yorumlamış. Burada yine büyükbaş hayvanların (atlar ve inekler) eski Sahaların günlük hayatlarındaki önemini görmekteyiz.

İncelenen yedi hikâyede 35 farklı hayvan adı kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu kelimeleri kuşlar (kanatlılar), evcil hayvanlar, balıklar ve

yabani hayvanlar olarak gruplara ayırmak mümkündür. Kuşları kanatlılar olarak belirtmemizin sebebi, adı geçen kuşlar Sahalara göre yabani hayvanlar olarak sayılır ve yabani hayvanlar grubunun kalabalık olmaması adına kanatlı yabani hayvanları ayrı bir grupta değerlendirmenin daha sağlıklı olacağına kanaat getirmemizdir.

- I. Kuşlar (kanatlılar): *ular, sobohut, xopto, tiraaxı, çuçaax, keğe, kus, turaax, toñsoğoy, küöregey, köğön, kuoğas.*
- II. Evcil hayvanlar: *it, oğus, inax, at, silgi, torbos, burgunas, kunan, taba, kulun, bie, süöhü, atur.*
- III. Balıklar: *mundu balık, balık, sobo.*
- IV. Yabani hayvanlar: *kuobax, tuataağı, tayax, çıs, moğotoy, kul, saarı.*

Nikolay Neustroyev'in hikâyeleri oldukça kısadır. Hikâyelerde bu kadar çok çeşit hayvan adı geçmesi Sahalar halk olarak günlük yaşamlarında hayvanlar ile ne kadar iç içe olduklarını göstermektedir. Yazar, böylece insanın adı geçen hayvanlar ile nasıl ve ne tür ilişki kurduğunu eserlerinde yansıtmaya çalışmıştır.

'Köpek' sözcüğünü içeren bulguların analizi

Daha önce belirttiğimiz gibi bu çalışma sadece köpeklerle ilgili sözcüklere odaklanmaktadır. Hikâyelerde köpek kelimesi farklı anlamlarda ve söz öbekleri içerisinde kullanılmıştır:

- *It* gölün ruhu olarak;
- Sıradan bir ev köpeği;
- *It oğoto* "köpek yavrusu";
- *Tellex ita* "kırma köpek";
- İnsanı aşağılamak için kullanılan bir köpeğe benzetme: "...eyiginnik itı kitta oloruoxpun dağanı bağarpappın..." [...senin gibi köpekle yaşamak bile istemiyorum...]

İlk olarak *it* kelimesinin Saha sözlüklerinde ne anlama geldiğine bakalım.

1. E.K. Pekarski'nin Saha dili sözlüğünde: *sobaka, pyos* [köpek, it] (Pekarskiy, 1959, s. 3838).
2. P.S. Afanasyev'in Saha dilinin açıklamalı küçük sözlüğünde: *börönü kitta biir törütteex cie kula* [kurt ile aynı aileden gelen evcil hayvan] (Afanas'ev ve diğerleri, 2021, s. 649).
3. P.A. Sleptsov'un Saha dilinin büyük açıklamalı sözlüğünde: *börönü kitta bir törütteex, üren sañarar cie kula* [kurt ile aynı

aileden gelen, havlayarak konuşan evcil hayvan] (Sleptsov, 2017, s. 537).

It kelimesi diğer sözlüklerde ne anlamlarda kullanıldığını inceleme sonucunda Saha dilinde ve kültüründe köpeğin imajı oldukça olumsuz olduğuna kanaat getirdik. Mesela, A.G. Nelunov'un (2002b, ss. 378, 380, 382-384) deyimler sözlüğüne giren köpekle ilgili maddelerin bazılarında bu olumsuzluk görülebilir:

1. *Ikka bier* – reddet, at (düz çev. 'köpeğe ver').
2. *Ikka da xoluybat* – (birini) hiçbir şekilde kabul etmemek, umursamamak (düz çev. 'köpek yerine bile koymaz').
3. *Ikkin ürderime* – bağırma (düz çev. 'köpeğini hırlatma').
4. *Ikkin iarğağa baay* – açgözlülük yapma, cimrileşme (düz çev. 'söğüt arkasına kendi köpeğini bağla').
5. *Ircıgımur it* – son derece küstah ve kaba bir kişi (düz çev. 'huysuz, homurdanan köpek').
6. *Ita da suox* – herhangi kişisel mülkü olmayan (düz çev. köpeği bile yok).
7. *It atağın (buutun) tutta* – hiçbir şeyle, eli boş kalmak (düz çev. Köpeğin arka bacağını tutmak).
8. *It buola sista* – neredeyse ölmek, sakat olmak (genellikle önemsiz bir şey yüzünden) (düz çev. neredeyse köpek olmak).
9. *It gına sista* – neredeyse birini öldürmek (genellikle yanlışlıkla) (düz çev. neredeyse köpek yapmak).
10. *It kurduk iñseleex (ımsı)* – samanlıkta bir köpek gibi (düz çev. köpek kadar açgözlü).

Aynı sözlükte yukarıdakilere karşıt olarak da köpeğin olumlu işlevini yansıtan bir deyime de rastlanmıştır: *Imulaax it* – 1) (kötü ruhlardan) korumalı köpek; 2) eve kötü ruhları yaklaştırmayan köpek (düz çev. 'tılsımlı köpek') (Nelunov, 2002b, s. 379).

Olağanüstü güçleri olan varlıklara geri dönecek olursak *Balıksıt* hikâyesinde yazarımız gölün ruhunu, yani *iççiyi* iki şekilde göstermiştir: köpek ve öküz. Bunun için öküzü seçmesi gayet doğaldır çünkü Saha geleneksel inanışlarında 'su öküzü'nden bahsedilmektedir. Ancak su *iççisi* köpek şeklinde görünmesi veya başka buna benzer bir bilgiye Saha efsane ve inanışlarında rastlanmamıştır. Yazar, diğer hikâyelerinde de ruhları gösterse de onları geleneksel inanışlara uygun olarak 'bir varlık' veya 'öküz' olarak çizmiş. Böylece Nikolay Neustroyev, köpeği su *iççisi* olarak kullanan ilk yazar olabilir.

Sıradaki sözcüğümüz *it oğoto* – köpek yavrusu. Yukarıda anlamını verdiğimiz *it* sözcüğü ve *oğō* ‘çocuk’ sözcüklerinden oluşmaktadır. Sözlükte *oğō* için verilen açıklama: 1) küçük yaştaki kız veya erkek, çocuk; 2) daha büyümemiş kuş veya hayvan, yavru; 3) küçük, genç, yeterince olgun değil (Sleptsov, 2010, s. 200). Saha dilinde bütün yavrular, bebekler için *oğō* denmektedir. Genellikle yavru belli bir yaşa geldikten sonra başka sözlerle hitap edilir. Örneğin, *Mummut oğō kepeene* hikâyesindeki *oğus* ‘öküz’ ve *kunan* ‘3-4 yaşlarında genç bir öküz’.

Tellex ita için iki farklı açıklama bulunmuştur. Birincisi: *tellex ita* – *boruoda buobatax it* [cinssiz bir sokak köpeği] (Sleptsov, 2014, s. 473). İkincisi ise: *tellex ita* – *kıra uñuoxtaax cieğe tuttullar it boruodata* [evde bakılan küçük bir köpek cinsi] (Afanas’ev ve diğerleri, 2021, s. 650). Bu demek oluyor ki Sahalar o zamandan beri köpekleri cinslere ayırıyorlarmış.

“...eyiginnik itı kutta oloruoxpun dağanı bağarpappın...” [...senin gibi köpekle yaşamak bile istemiyorum...] bağlamına göre çok uygun bir şekilde kullanılmıştır. Çünkü bunu kadın eşine bir tartışma esnasında söylemektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi köpekle ilgili neredeyse bütün deyimler ve söz öbekleri olumsuz bir anlam taşımaktadırlar. Saha dilinde tartışma esnasında köpeğe benzetme aşağılayıcı küfür olarak kullanılmaktadır. Örneğin, *it sirey* – adi, alçak (düz çev. it suratlı) (Nelunov, 2002b, s. 385). Sahalar, diğer topluluklarda olduğu gibi genel olarak kavga ve tartışma esnasında küfür olarak hep ‘kötü’ hayvanların adlarını kullanırlar veya beddua ederler.

Yaptığımız araştırmaya göre köpekler, Saha kültüründe ve günlük yaşamda önemli yer almaktadır. Ancak tablolardan görüldüğü üzere bizim incelediğimiz hikâyelerde *it* kelimesi oldukça az geçmektedir ve sadece bir hikâyede, *Mummut oğō keseene*’de hikâyenin akışına yön veren biri olarak değerlendirilebilir. Gece ortasında eşya çalmayı planlayan başkahraman ve yoldaşları köpeğin uyuduğunu zannederek eve girmeye çalışırlar. Fakat köpek onları fark eder etmez havlayarak sahibini uyandırıyor ve başkahraman yoldaşlarıyla kaçmak zorunda kalmışlardır.

Bu durum köpeğin Saha kültüründe genel olarak önemsiz veya sadece koruyucu rolünden ibaret olduğunu ifade etmez. Çünkü hikâyelerde adı geçen diğer hayvanlara kıyasla *it* kelimesinin kullanılma şekilleri ve anlamları daha çeşitlidir: köpek, köpek yavrusu, köpeğe benzetme, olağanüstü güçleri olan bir varlık – *iççi*. Diğer hayvanların isimleri ise sadece o hayvanı ifade etmek için kullanılmış (öküz kelimesi hariç).

Böylece Sahaların köpeklere karşı olumsuz bakışlarına rağmen köpeği yanlarında tuttuklarını ve bu karmaşık ilişkinin kültürün birçok alanına

yansıdığını görmekteyiz. Köpek kelimesi, deyimlere, inanışlara ve folklorla kendi izini bırakmıştır.

Sonuç

Aşırı soğuk ve zorlu iklimde yaşayan Sahaların, kültürel zenginlikleri büyük ve derindir. Araştırmamızın aracılığıyla bu kültürde hayvanların özel bir yeri olduğunu göstermeye çalıştık. Özellikle köpeklerin, Sahalar için sadece evcil hayvanlar olmadıklarını ve bu ilişki standart insan-köpek ilişkisinden daha da derindir. Nikolay Neustroyev, eserlerinde Saha halkının inanışlarla birleşmiş felsefi dünya görüşünü ve bu görüşünün hayvanlarla bağlantısını yansıtarak edebiyata önemli katkıda bulunmuştur.

Çalışmamız, yazar N. Neustroyev'in eserleri, Saha kültürü ve inanışları üzerine yapılan diğer çalışmalarını incelenerek Saha kültüründeki köpeklerin imajı, onun toplumsal yansımaları ve çetrefil insan-köpek ilişkisi üzerine bir perspektif sunmaya çalışmıştır. Neustroyev'in hikâyeleri, köpeklerin Sahaların hem günlük hayatlarında hem geleneksel inanışlarında önemli bir yer tuttuklarını göstererek toplumsal normları, değerleri, insan ilişkilerini de ele almaktadır. Yazar, köpek ve genel olarak hayvan karakterler aracılığıyla Saha insanının doğaya karşı olan sevgisini, saygısını, bağlılığını (mesela, *Balıksıt*'taki başkahraman onun beslenme kaynağı olan göle *ebe* 'nine' demektedir) ve bunun üzerine kurulan o zamanın toplumsal düzenini göstermeye çalışmıştır. Hikâyelerinde detaylı ve objektif gerçeklik yoktur. Örneğin, *Semençik*'te başkahramanımız sevdiği kız onu niye seçmediği düşünürken "onun benden ne farkı var, belki babası benimkinden daha zengindir" gibi bir düşünce aklından geçmiştir. *İren* hikâyesinde ise Sovyetlerin gelmesiyle beraber Saha kadının artık rolü değiştiği, erkekle artık eşit olduğu için yaşanan tartışma ele alınmıştır. Yani yazar, daha çok sosyal, ahlak ve yaşam felsefesi gibi konuları irdeleyerek okuyuculara derin düşünme imkânı sunmaktadır. Ayriyeten yazarın bunu birkaç sayfalık hikâyeler üzerinden yapması onun yetenekli bir kelime ustası olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, Sahaların köpeklerle ilişkileri karmaşık olsa da köpeklerin bu kültürde önemi oldukça büyüktür. Bir taraftan avcının vazgeçilemez yardımcıları, evin (bazen şamanların) koruyucuları olarak görülürler. Diğer taraftan ise köpeklere karşı soğuk ve küçümser davranış şekli de mevcuttur. İnsan-hayvan ilişkisinin karmaşıklığı ve bu ilişkinin Saha kültürü içindeki yankıları üzerinde durularak yazarın tiyatro oyunları da değerlendirilmesi gerektiği vurgulanabilir. Çünkü Neustroyev'in eserleri sadece bir yazarın verdiği eserlerden olmaktan öte, bir kültürü anlama ve yorumlama biçimi olarak da görülebilir.

Kaynakça

- Adayev, V. N. (2013). Nenetskie olenegonnyie layki tazovskoy tundryi. *AB ORIGINE. Arheologo-etnograficheskiy sbornik Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta.*, (5), 120-142.
- Afanas'ev, P. S., Sleptsov, P. A., Nelunov, A. G., Lukovtsev, A. S., Lihanov, V. I., Popov, G. V., ... Popova, N. S. (2021). *Saha tyilyin byisaaryiyilaah kyilgas tyilydyta.* (P. A. Sleptsov, A. G. Nelunov ve N. N. Vasil'eva, Ed.) (2., pererab. i dop. 2008 bs.). Yakutsk: Ayar.
- Bagdaryiyin, S. (1998). *Aatta tal.* Yakutsk: Bichik.
- Borisova, Yu. M. ve Skryabina, A. A. (2023). Dialektizmyi i arhaizmyi v ohotnich'ey leksike yakutskogo yazyika (na materiale «Kratkogo slovarya yakutskogo yazyika» G. F. Sivtseva). *Filologicheskie nauki. Voprosyi teorii i praktiki*, 16(7), 2131-2137.
- Ionov, V. M. (1914). *Obzor literaturyi po verovaniyam yakutov.* Petrograd: Tipografiya V. D. Smirnova.
- Kulakovskiy, A. E., Popov, A. A., Bravina, R. I. ve Nikolaev-Somogotto, S. I. (2019). Sobaka v mifah i traditsiyah narodov Yakutii. *Bayanay*, (7 (111)), 48-49.
- Kulakovskiy, A. Y. (1945). *Yakutskie poslovitsyi i pogovorki* (2. bs.). Yakutsk: Yakutskoe gosudarstvennoe izdatelstvo.
- Kulakovskiy, A. Y. (1979). *Nauchnyie trudyi.* Yakutsk: Yakutskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Maak, R. K. (1994). *Vilyuyskiy Okrug* (2. bs.). Moskva: Yana.
- Nelunov, A. G. (2009). Frazeologizmyi s komponentom YiT «SOBAKA» v yakutskom yazyike. *Tyurkologiya* içinde (ss. 181-182). Srovnitelno-istoricheskoe yazyikoznanie. Altaistika. Tyurkologiya, sunulmuş bildiri, Moskva: Tezaurus.
- Nelunov, A. G. (2002a). *Yakutsko-russkiy frazeologicheskiy slovar* (C. 1-2, C. 1). Novosibirsk: Izdatelstvo SO RAN, filial «Geo».
- Nelunov, A. G. (2002b). *Yakutsko-russkiy frazeologicheskiy slovar* (C. 1-2, C. 2). Novosibirsk: Izdatelstvo SO RAN, filial «Geo».
- Neustoyev, N. D. (1975). *Kepseenner (Rasskazy).* Yakutsk: Yakutskoe knizhnoe izdatelstvo.

- Nikolayev, Ye. R. (2017). «Sobaka» v yakutskom i adygiskom antroponimikonah (s. 584). *Russiy yazyik i onomastika v polikul'turnom obrazovatel'nom prostranstve Yuga Rossii i Severnogo Kavkaza: problemy i perspektivy*, sunulmuş bildiri, Maykop: Izdatelstvo "Magarin O.G."
- Nikolayev-Somogotto, S. I. (1995). *Proishozhdenie naroda saha*. Yakutsk: Sahapolografizdat.
- Nikolayev-Somogotto, S. I. (2012). *Somogotto: Sbornik statey*. (Ye. P. Antonov, Ed.). Yakutsk: Alaas.
- Pavlova, I. P. (2022). Priemyi evfemisticheskoy substitutsii v tabuirovannoy rechi (na materiale yakutskogo yazyika). *Mir nauki. Sotsiologiya, filologiya, kulturologiya*, 13(2). <https://sfk-mn.ru/PDF/51FLSK222.pdf> adresinden erişildi.
- Pekarskiy, E. K. (1959). *Slovar' yakutskogo yazyika* (C. 1-3, C. 3). Leningrad: Akademiya nauk SSSR.
- Priklonskiy, V. L. (1890). Tri goda v Yakutskoy oblasti. *Zhivaya Starina*, (2), 30.
- Seroshevskiy, V. L. (1993). *Yakutyi: Opyit etnograficheskogo issledovaniya* (2. bs.). Moskva.
- Sivtsev, D. K. (Ed.). (1989). *Yakutskiy folklor: Hrestomatiya: Materialyi i teksty, sobrannyye dorevolyutsionnyimi issledovatelyami*. Yakutsk: izd. Yakutskogo universiteta.
- Skryabina, A. A. (2017). Evfemizmy o bolezni i smerti v yakutskom yazyike. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologicheskkiye nauki. Vyip. 108, (№9 (405))*, 67-73.
- Sleptsov, P. A. (Ed.). (2010). *Bolshoy tolkovyy slovar yakutskogo yazyika = Saha tiyilin ulahan byisaaryiyilaah tyilyita* (C. 1-15, C. 7). Novosibirsk: Nauka.
- Sleptsov, P. A. (Ed.). (2014). *Bolshoy tolkovyy slovar yakutskogo yazyika = Saha tiyilin ulahan byisaaryiyilaah tyilyita* (C. 1-15, C. 11). Novosibirsk: Nauka.
- Sleptsov, P. A. (Ed.). (2017). *Bolshoy tolkovyy slovar yakutskogo yazyika = Saha tiyilin ulahan byisaaryiyilaah tyilyita* (C. 1-15, C. 14). Novosibirsk: Nauka.
- Turayev, V. A. (2021). Ohotnichiy promysel korennyih malochislennyih narodov Dalnego Vostoka v usloviyah postsovetskoy transformatsii (1990—2010). *Rossiya i ATR*, (4), 12-27.
- URL-1, Federal'naya sluzhba gosudarstvennoy statistiki. 28.01.2024 tarihinde <https://rosstat.gov.ru/vpn/2020> adresinden erişildi.

Vasil'eva, O. V. ve Yakovlev, A. I. (2023). Vzaimootnosheniya cheloveka i sobaki v kulture yakutov: Etnograficheskie nablyudeniya proshlogo i sovremennaya povsednevnost' sela. *Etnografiya*, (4 (22)), 102-125.

Zelenin, D. K. (1929). *Tabu slov u narodov Vostochnoy Evropy i Severnoy Azii. Chast' II. Zapretyi v domashney zhizni*. Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.

Андатпа: Адам пайда болғаннан бері жануарлар мәдениеттер мен қоғамдардың негізгі элементі болды. Алғашында бұл байланыс тұтынушы мен тамақ көзі арасындағы байланыс ретінде көрінсе, уақыт өте келе ол адамдар үшін тамақ көзінен жақын достар мен жолдастар сияқты адамдар мен жануарлар арасындағы байланысқа айналды. Бұл эволюциялық процесс солтүстік-шығыс Сібірде тұратын сахаларға да қатысты. Ұзақ тарихи кезеңде саха халқы аң аулап, оларды қолға үйретіп, тіршілігіне кіріктірді. Бұл қарым-қатынастар әдеби шығармаларда, әсіресе сахалардың жануарлармен қарым-қатынасын көрсететін әңгімелерде кездеседі. Бұл жұмыс әсіресе саха әдебиетінің маңызды өкілі Николай Неустроевтың әңгімелері арқылы адам мен ит қарым-қатынасын бағалауды көздейді. Осыған орай, автордың еңбектерінде аталған жануарлардың атаулары анықталып, тек иттерге қатыстылары таңдалып, зерттелді. Табылған сөздердің ішінде итке қатысты сөздерді, олардың мағынасы мен қалай қолданылатынын, сонымен қатар осы саладағы басқа да зерттеулерді талдаймыз. Сахалардың күнделікті өміріне иттердің әсері зерттелді, бұл байланыстың тарихи алғышарттары мен фольклордағы көрінісі бағаланды. Адамдар иттерді тек жануар ретінде ғана емес, сонымен қатар бұл байланыстың мәдениет, сенімдер мен тілдерге қалай әсер ететінін анықтауға тырысты.

Кілт сөздер: Мәдениет, әдебиет, Адам мен ит арасындағы қарым-қатынас, Сахалар (Якуттар), Николай Неустроев

(Изабелла ОЗЕР. САХАЛАР (ЯКУТТАР) МӘДЕНИЕТІНДЕГІ “ИТ” СӨЗІ: НИКОЛАЙ НЕУСТРОЕВТИҢ ӘНГІМЕЛЕРІ БОЙЫНША БАҒАЛАУ)

Аннотация: Со времен существования человека животные были основным элементом культур и обществ. Вначале эта связь рассматривалась как связь между потребителем и источником пищи, но со временем она превратилась из источника пищи для людей в связь человека и животных, словно близких друзей и товарищей. Этот эволюционный процесс применим и к якутам, живущим на северо-востоке Сибири. В течение долгого

исторического периода народ саха охотился на животных, одомашнивал и интегрировал их в свою жизнь. Эти взаимодействия проявляются в литературных произведениях, особенно в рассказах, отражающих связь саха с животными. Эта работа направлена на оценку человеко-собачьих отношений, особенно через рассказы Николая Неустроева, важного представителя якутской литературы. В связи с этим были определены названия животных, упомянутые в работах автора, и отобраны и исследованы только те, которые относятся к собакам. Среди обнаруженных слов были проанализированы слова, используемые для собак, их значение и способы использования, а также другие исследования, проведенные в этой области. Было рассмотрено влияние собак на повседневную жизнь саха, оценены исторические предпосылки этой связи и ее отражения в фольклоре. Была предпринята попытка выявить, как люди видят и оценивают собак не только как животных, но и как эта связь отражается на культуре, верованиях и языке.

Ключевые слова: Культура, литература, отношения между человеком и собакой, Саха (Якуты), Николай Неустроев

(Изабелла ОЗЕР. СЛОВО «СОБАКА» В КУЛЬТУРЕ НАРОДА САХА: АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ РАССКАЗОВ НИКОЛАЯ НЕУСТРОЕВА)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): İzabella ÖZER (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: <https://dergipark.org.tr>
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт
Тюркологии
Туркестан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: <https://dergipark.org.tr>
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

161200, Қазақстан Республикасы,
Түркістан облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29
Басылым: Ахмет Ясауи
университетінің «Тұран» баспаханасы

АДРЕС:

161200, Республика Казахстан, г.
Туркестан, ул. Бекзата Саттарханова, 29
Издание: Типография «Туран»
университета им. Х.А.Ясави

Көркемдеуші редактор Ж.Явуз
Ағылшын тілі редакторы Ж.Явуз
Орыс тілі редакторы М.Молдашева
Қазақ тілі редакторы Б. Ертаева

İLETİŞİM

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü
Türkistan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: <https://dergipark.org.tr>
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

CONTACT

Research Institute of Turcic studies
Turkestan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: <https://dergipark.org.tr>
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

ADRES:

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200
Türkistan, Kazakistan
Baskı: Ahmet Yesevi Üniversitesi
«Turan» Matbaası

ADDRESS:

Bekzat Sattarhanov Str., 29, Turkestan,
Republic of Kazakhstan, 161200
Press: H.A.Yassawi University printing-
house "Turan"

Grafik-Tasarım: C. Yavuz
İngilizce Tercüme: C. Yavuz
Rusça Tercüme M. Moldasheva
Kazakça Tercüme: B. Ertayeva

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.
«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп
басуға болмайды.

Басуға **27.03.2024 ж.** қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,9
Таралымы 300 дана. Тапсырмасы 630.

ИНДЕКС 75706

Т Ұ Р А Н
баспаханасы